

**EDVARD
KARDELJ**
**Samoupravljanje
i društvena
svojina**

Džepna
knjiga
MARKSIZAM

U ovoj knjizi data su dva poznata rada **Edvarda Kardelja**:

„Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi“ i

„Ustavne promene u oblasti društveno-ekonomskih odnosa“

(što je deo šireg rada o osnovnim uzrocima i pravcima najnovijih ustavnih promena). Obradujući

jedno od osnovnih pitanja svake revolucije — problem svojine i promene u svojinskim odnosima —

autor je skoncentrisao pažnju na ono što predstavlja najznačajniju karakteristiku i suštinsko pitanje

naše revolucije — **društvenu svojinu u socijalističkom samoupravljanju**.

U najvećoj meri oslonjeni na naša samoupravna iskustva, dotičući se i razvijajući

pitanja kako trajne važnosti tako i ona koja su vezana za aktuelni trenutak, ovi radovi svojim

teoretskim i aktuelnim političkim značajem predstavljaju nesumnjivo

bitan doprinos marksističkoj misli u nas i šire.

Džepna knjiga
Beogradskog izdavačko-grafičkog zavoda

DŽEPNA KNJIGA

MARKSIZAM (18)

Urednik
DIMITRIJE TASIĆ

Korice
BOGDAN KRŠIĆ

Tehnički urednik
DRAGAN PAUNOVIĆ

EDVARD KARDELJ

SAMOUPRAVLJANJE
I DRUŠTVENA SVOJINA

DRUGO IZDANJE

BEOGRADSKI IZDAVAČKO-GRAFIČKI ZAVOD
BEOGRAD, 1979.

PROTIVREČNOSTI DRUŠTVENE SVOJINE
U SAVREMENOJ SOCIJALISTIČKOJ
PRAKSI

*Iz građe za studiju o društvenoj svojini
u socijalističkom samoupravljanju*

RAZVOJ OBLIKA DRUŠTVENE SVOJINE U NAS

Ustavni amandmani usvojeni 1971. godine, kojima se usmerava razvoj društveno-ekonomskih odnosa u samoupravnom udruženom radu, predstavljaju, pored ostalog, i spoljni izraz promena do kojih je došlo u razvitku odnosa i oblika društvene svojine. Određivanje društveno-istorijskog mesta tih promena — ma koliko izgledalo da je to stvar prvenstveno teorije — ima u ovom trenutku odlučujući značaj za razvoj našeg društva, odnosno za utvrđivanje prava daljeg razvoja socijalističkih proizvodnih odnosa i celokupnog ekonomskog i političkog sistema u našem društvu. Među marksistima nije sporno da prelazak sredstava za proizvodnju iz privatne u društvenu svojinu predstavlja onaj revolucionarni skok koji treba da omogući ostvarivanje istorijske težnje radničke klase, radnog čoveka i stvaraoca ka oslobođenju rada i samog radnog čoveka, to jest stvaranje takvih proizvodnih odnosa u kojima će sâm radnik moći uspešno da savlađuje sve oblike otuđivanja od objektivnih uslova, sredstava i plodova njegovog rada. Međutim, kada je trebalo opredeljivati se za sredstva i puteve koji vode ostvarivanju tog cilja, javila su se i javljaju se razmimoilaženja i u teoriji i u praksi. Ta razmimoilaženja nisu izraz samo naprednije ili konzervativnije svesti, već pre svega objektivnih protivrečnosti u razvoju socijalis-

tičkog društva i društveno-istorijskih uslova uopšte i reakcija društvene svesti na te objektivne protivrečnosti.

Svakome je, na primer, jasno da rad i radni čovek ne mogu danas postati slobodni reprodukcijom društveno-istorijskog položaja zanatlije iz ranog doba robne proizvodnje. Rad je u savremenim uslovima u svetu do te mere postao društven da proizvod pojedinačnog radnika uopšte ne može biti izražen kao proizvod individualnog rada, već samo kao proizvod udruženog, to jest društvenog rada. Zato socijalističko društvo nezadrživo — i svesno i spontano — teži samo takvom prisvajanju proizvoda rada koje se zasniva na udelu pojedinačnog rada u proizvodu ukupnog društvenog rada, s tim da svi ljudi koji rade imaju jednaka ekonomska i politička prava u pogledu načina raspolaganja zajedničkim sredstvima rada i stvaranja, to jest sredstvima u društvenoj svojini. A upravo ti aspekti svojinskih odnosa su i u našoj teoriji i u našoj praksi nedovoljno jasni. Naime, manje je jasno da oblici društvene svojine koji se izražavaju u klasičnim svojinskim ekonomskim i pravnim kategorijama kao što su državna i grupna ili zadružna svojina — mada u istorijskom razvoju mogu da odigraju revolucionarnu ulogu — sami po sebi još ne znače kraj svih oblika otuđivanja radnika od društvenog kapitala¹ niti automatski ukidaju sve uslove i mogućnosti za ma-

---

¹ Izraz »društveni kapital« ovde i u daljem tekstu upotrebljavam — u nedostatku boljeg termina — za deo dohotka udruženog rada koji se u socijalističkom društvu akumulira i podružtvuje kao zajedničko sredstvo radnih ljudi za proširenu reprodukciju. No, jasno je da je ovde reč samo o *ekonomskim funkcijama* »kapitala« kao celokupnosti društvenih sredstava reprodukcije — kako u naturalnom tako i u vrednosnom obliku uopšte — koja svojom vrednosnom ulogom u procesu reprodukcije i svojim društveno-svojinskim karakterom nameću različitim akterima društvene reprodukcije određene odlike odnosa i veza, a ne o kapitalu u smislu svojinske kategorije, odnosno *klasne snage* koja reprodukuje kapitalističke svojinske odnose.

nipulisanje radničkom klasom i osnovnim radnim slojevima uopšte od strane jednog dela društva.

To nedvosmisleno potvrđuju i neka iskustva iz dosadašnjeg razvoja našeg socijalističkog društva. Određena lutanja, teškoće i deformacije koje su pratile razvoj samoupravljanja javljale su se pre svega zbog neprekidnog pritiska »svojinske tradicije« starog društva koja je prisutna i objektivno i subjektivno. Drugim rečima, još postoje objektivni uslovi za reprodukovanje privatno-sopstveničkih, a pogotovo državno-sopstveničkih odnosa u postojećoj strukturi proizvodnih snaga, pa je zato ta tradicija kao realna ideološka i politička snaga prisutna i u glavama ljudi i u svakodnevnoj ekonomskoj praksi.

Takvi društveno-istorijski, ekonomski i drugi uslovi utiču na to da pojam društvene svojine u nas — iako ona u praksi, uprkos otporima i kolebanjima, sve više dobija karakter zajedničke baze i oruđa udruženog rada i sve više dolazi pod kontrolu samoupravnog udruženog rada — još uvek ima sudbinu »novih istorijskih tvorevina« koje »pogrešno smatraju kopijom starih i čak preživelih oblika društvenog života na koje one možda liče«².

~~Time se u znatnoj meri može objasniti i žilavost onih shvatanja koja društvenu svojinu tumače kao statičan odnos čoveka prema stvarima, a ne kao odnos među ljudima, to jest kao proizvodni i društveno-ekonomski odnos; štaviše, kao društveno-istorijski proces. To se odnosi ne samo na socijalistički državno-svojinski konzervativizam, koji odnose na bazi društvene svojine poistovećuje sa njihovim državno-svojinskim oblikom, to jest sa odnosom između države i radnika, već i na buržoaska shvatanja svojine, kojima je, uzgred budi rečeno, bliža staljinistička državno-svojinska dogma nego samoupravljanje. Nosioći takvih shvatanja u teoriji mogu se, pod uticajem ideologije i prakse socijalizma, »odreći« bur-~~

---

² K. Marks, *Građanski rat u Francuskoj, Izabrana dela*, tom I, »Kulturak«, Beograd, 1949, str. 498.

žoaskog klasnog sopstvenika i mogu prihvatiti bilo državu kao sopstvenika bilo radnika kao akcionara. Ali oni, izgleda, ne mogu ni razumeti ni prihvatiti takve socijalističke proizvodne odnose u kojima radnik — ne na osnovu svojine nad kapitalom, već na osnovu svoga rada i »zajedničke svojine« nad društvenim kapitalom, na osnovu samoupravljanja i odgovarajućeg sistema međusobnih prava i odgovornosti — u načelu neposredno, iako u okviru jednog institucionalizovanog oblika ekonomskih odnosa, u samoupravnom sistemu udruženog rada, prisvaja proizvod društvenog rada.

I naša teorija i naša praksa su u shvatanju suštine društvene svojine još uvek umnogome opterećene nasleđenim kategorijama i odnosima klasične privatne svojine. One se od njih sporo i teško odvajaju kada je reč o pravnom formulisanju ekonomskih i drugih odnosa u samoupravnom socijalističkom društvu. Društvena svojina se u nas, naime, još uvek tretira gotovo kao odnos između radnih ljudi, s jedne, i neke vrste pravnog i stvarnog »vršioca dužnosti« kolektivnog sopstvenika društvenog kapitala, s druge strane. Mislim da je upravo takva teorija i praksa socijalističke svojine jedan od osnovnih ili čak glavni društveno-istorijski izvor takozvanog socijalističkog konzervativizma. Iako se ta statička dogma proglašava »marksističkom«, ona je zasnovana na marksizmu samo toliko koliko je i Marks revolucionarnu ulogu države u podruštvljavanju sredstava za proizvodnju smatrao nužnom prelaznom fazom i sredstvom. Ali Marks nije poistovećivao državnu svojinu sa društvenom svojinom. To ne mislim dokazivati u okviru ove rasprave, ali ću samo ilustracije radi podsetiti na sledeću Marksovu misao:

»U akcionarskim društvima funkcija je rastavljena od svojine na kapitalu, pa je dakle i rad potpuno rastavljen od svojine na sredstvima za proizvodnju i na višku rada. Ovaj rezultat najvišeg razvitka kapitalističke proizvodnje predstavlja nužnu prolaznu tačku za ponovno pretvaranje kapitala

u svojinu proizvođača, ali ne više kao privatnu svojinu izdvojenih proizvođača, nego kao svojinu njih kao udruženih, kao neposrednu društvenu svojinu. S druge strane, on je prolazna tačka za pretvaranje svih funkcija u procesu reprodukcije, koje su dosad još bile skopčane sa svojinom na kapitalu, u proste funkcije udruženih proizvođača, u društvene funkcije.«³

Ove reči dovoljno jasno ukazuju na to da je Marks u društvenoj svojini — u krajnjoj liniji, to jest nezavisno od prelaznih društveno-istorijskih oblika — video društvenu funkciju udruženih proizvođača, a ne društvenu funkciju nekog »vršioca dužnosti« sopstvenika koji tu dužnost vrši formalno »u ime« neposrednih proizvođača, a stvarno van njihovog uticaja. Pri tome se taj »vršilac dužnosti« ne samo u našoj praksi, već i u znatnom delu teorije nasilno smešta u Prokrustovu postelju pravnih odnosa i oblika nastalih na tlu vladavine privatne svojine. Taj »vršilac dužnosti« je, doduše, priznat samo kao predstavnik i izvršilac kolektivnog sopstvenika, ali mu se imperativno nameće ponašanje privatnog vlasnika. Logično je što se odmah javljaju i stare predstave o subjektima društvene svojine (država, radna organizacija, delovi radne organizacije, radni čovek), da bi se u praksi, prolazeći od takvog rezonovanja, po pravilu, stavovi polarizovali na državu i na radnu organizaciju kao na dva glavna subjekta društvene svojine, to jest kao na dva glavna »vršioca dužnosti« kolektivnog sopstvenika. A poslednjih godina su se pojavile i teze o radniku kao privatno-sopstveničkom akcionaru društvenog kapitala.

Takav pristup svojini dovodi do sledeća dva shvatanja. Prema jednom, socijalizam se poistovećuje sa državnom svojinom. Prema drugom, socijalističko samoupravljanje se poistovećuje sa kolektivnom ili grupnom svojinom radne organizacije ili

---

³ K. Marks, *Kapital*, tom III, »Kultura«, Beograd, 1948, ćir.; str. 369—370.

osnovne organizacije udruženog rada, pri čemu se toj organizaciji pripisuje uloga izolovanog i autarkičnog gospodara koji monopolistički raspolaze dohotkom. Oba ta shvatanja su teorijski neodrživa, a u praksi mogu postati ozbiljna kočnica razvoja socijalističkih društvenih odnosa. No, to isto važi i za ređe prisutnu tezu koja pojmu društvene svojine u socijalizmu odriče svaku konkretnu materijalnu i pravnu sadržinu. U toj tezi se izražava samo u obrnutom vidu, prvo shvatanje pošto i ona u suštini tumači svojinu prvenstveno kao odnos prema stvarima, a ne kao odnos među ljudima. A kako su stvari u društvenoj svojini i svačije i ničije, to po toj tezi izlazi kao da su svojinski odnosi nestali.

Međutim, dok postoji prisvajanje, postoji i svojina. Pitanje je samo na koji način se to prisvajanje vrši, u kakvim proizvodnim odnosima. Robovlasnik je vršio prisvajanje na osnovu vlasništva nad robovima, feudalac na osnovu stvarnog posedovanja zemlje (nezavisno od toga da li je to posedovanje bilo zasnovano na feudalnom pravu ili na snazi vlasti), kapitalista na osnovu privatnog vlasništva nad kapitalom, a država — kao »vršilac dužnosti« kolektivnog vlasnika kapitala — prisvaja na osnovu državne prinude. U toj funkciji država može da odigra ulogu revolucionarnog instrumenta radničke klase, a može postati i instrument novog oblika njenog otuđivanja od sredstava za proizvodnju u društvenoj svojini. I upravo tu, u traženju izlaza iz te protivrečne uloge države u razvoju socijalističke revolucije i njenih proizvodnih odnosa, pojavio se na dnevnom redu istorije zahtev za socijalističkim samoupravljanjem. Društveno-istorijski smisao samoupravljanja je u nastajanju takvog oblika proizvodnih odnosa zasnovanih na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju u kome postoji, odnosno u kome u sve većoj meri treba da dominira, prisvajanje na osnovu rada kao jedini način prisvajanja. U takvim proizvodnim odnosima radnik prisvaja na osnovu svoga rada neposredno, oslobođen svih oblika najamnog odnosa prema

sopstveniku kapitala ili prema državi kao »vršiocu dužnosti« kolektivnog sopstvenika kapitala. Ali, on to prisvajanje ne može da vrši autarkično, anarhično ili svojinski, već samo na osnovama međusobne zavisnosti i pune odgovornosti prema jednakom pravu drugog radnika. Samim tim društvena svojina prestaje da bude odnos između radnika i države, odnosno monopolskog upravljača društvenim kapitalom, i postaje odnos među samim radnim ljudima. Drugim rečima, to je put istorijskog nastajanja onog oblika društvene svojine za koji je Marks rekao da »uspostavlja individualno vlasništvo na osnovu tekovine kapitalističke ere: na osnovi kooperacije i zajedničkog posjeda zemlje i sredstava za proizvodnju koje je proizveo sam rad«⁴.

Pošto je to istorijski proces, razumljivo je da se on odvija različitim putevima i u različitim oblicima. I državna svojina i drugi oblici kolektivne svojine su faze toga procesa, koje se, doduše, ne moraju ponavljati u istovetnim oblicima u raznim zemljama, ali se — gledano kroz prizmu ukupnog društveno-istorijskog procesa — on bez njih ne može ostvarivati. Zato ni ocenjivanju društveno-istorijske uloge različitih oblika društvene svojine ne možemo pristupiti statički, van vremena i prostora. Moramo polaziti od toga šta oni znače i koliko su objektivno neophodni za određenu fazu revolucije ili razvoja socijalizma, odnosno za određene uslove u kojima se taj razvoj odvija.

Neposredno posle pobeđe naše revolucije pojam društvene svojine je, pravno i po organizaciji upravljanja sredstvima u društvenoj svojini, bio identičan pojmu državne svojine. Međutim, ono što je u raznim razdobljima isto po odredbama prava ne mora biti isto i po svom društveno-istorijskom značenju i prirodni. Drugim rečima, državna svojina danas nema

---

⁴ K. Marks, *Kapital*, tom I, »Kultura«, Beograd, 1947, lat., str. 684 (kurziv — E. K.).

onakvu ulogu u našem društvu kakvu je imala u periodu neposredno posle rata. U tom periodu država je bila neposredan izraz revolucionarne akcije radničke klase i ostalih radnih masa, pa je zato i njena vodeća uloga u organizovanju privrednog života novog društva bila nužna ne samo radi izvlačenja zemlje iz elementarne ekonomske nerazvijenosti, već i radi revolucionarnog socijalističkog preobražaja proizvodnih odnosa u društvu. Naša revolucija nije mogla drukčije da izmeni društvene odnose nego da nacionalizuje sredstva za proizvodnju, da nasilno, snagom revolucionarne države, razvlasti kapitalističke sopstvenike, da privatno-sopstvenički kapital proglasi državnom svojinom i da tu državnu svojину kao takvu dalje jača odgovarajućom centralizacijom, akumulacije, odnosno društvenog kapitala. Većina zemalja — pogotovo nedovoljno ekonomski razvijenih — i danas će, a sigurno i u budućnosti, prolaziti na svom socijalističkom putu kroz dužu ili kraću fazu državno-svojinskih odnosa.

Dakako, i pored revolucionarne uloge koju može da odigra i koju je zaista odigrao i u socijalističkom preobražaju naše zemlje, prvobitni državno-svojinski oblik društvene svojine je već tada nosio u sebi klice osnovne protivrečnosti koja je izražena u odvajanju radnika i njegovog rada od neposrednog upravljanja društvenim kapitalom i drugim objektivnim uslovima rada. O karakteru te protivrečnosti, sa kojom se naše društvo rano sukobilo i sa kojom se i danas sukobljava, Marks je, doduše u drugom kontekstu, rekao sledeće:

»Stanje u kome se razmenjuje samo rad za rad — bilo to u obliku neposredne životnosti, bilo u obliku proizvoda — pretpostavlja odvajanje rada od njegove prvobitne srašćenosti s njegovim objektivnim uslovima, zbog čega se on na jednoj strani pojavljuje kao puki rad, a s druge strane njegov proizvod kao opredmećeni rad dobija njemu nasuprot sasvim samostalnu egzistenciju kao vrednost. *Razmena rada za*

rad — prividno uslov radnikove svojine — zasniva se na radnikovom nemanju svojine kao njegovoj bazi.»⁵

Da je naše društvo proglasilo početne državno-svojsinske oblike i odnose neizmenjivom dogmom ono bi stvorilo uslove za reprodukovanje određenih oblika otuđivanja radnog čoveka od sredstava za proizvodnju u društvenoj svojini. Radnik je, međutim, morao težiti stvaranju takvog društveno-ekonomskog i političkog položaja koji će mu omogućiti da se uspešno brani od otuđivanja njegovog viška rada, koji bi se kao vrednost osamostaljiavao prema njemu i čiji bi nosilac postala njegova sopstvena birokratija, odnosno tehnokratija.

Pomenuta protivrečnost je u nas — zbog specifičnih uslova u kojima se posle rata nalazila naša zemlja, a pre svega zbog autohtonog i istinski masovnog narodnog karaktera naše socijalističke revolucije — bila veoma rano uočena kao društveno-ekonomski i politički problem. I upravo u procesu prevladavanja tog problema rodila se ideja i praksa našeg socijalističkog samoupravljanja.

Ipak, bilo bi neosnovano tvrditi da su svest o toj osnovnoj protivrečnosti novog društva ili ideje o samoupravljanju kao načinu njenog socijalističkog rešavanja bile prisutne u prvom posleratnom periodu u onom obliku kako su se ispoljavale posle našeg sukoba sa Staljinom 1948. godine. Pre svega, u uslovima uske ekonomske baze našeg društva i izuzetno teških privrednih problema u prvim godinama posle rata država je nužno morala da ima dominantnu ulogu u privredi, koja je objektivno odgovarala trenutnim i dugoročnim interesima revolucionarno i socijalistički orijentisane radničke klase i osnovnih narodnih masa. Iz istih razloga ni praktična iskustva same radničke klase nisu bila dovoljna da bi njene spontane reakcije mogle jasno i određeno izraziti pomenutu latentnu protivrečnost, kao ni zahtev

---

⁵ K. Marks, *Epohe ekonomske formacije društva* »Kultura«, Beograd, 1960, str. 69—70.

za nekim konkretnim oblikom samoupravljanja. U stvari, istorija još nije bila postavila te probleme u našoj zemlji na dnevni red u akutnom obliku. Ni pojava društvene svojine u nas u specifičnom obliku državne svojine ni njeno prevazilaženje samoupravljanjem nisu bili samo stvar svesti ili neke proizvoljne odluke vodećih revolucionarnih snaga ili nekih ideoloških konstrukcija, već pre svega stvar objektivne istorijske neophodnosti. U našim uslovima je samo oblik državne svojine mogao odigrati odlučujuću revolucionarnu ulogu u stvaranju polazne društveno-ekonomske i materijalne baze za razvoj socijalizma u našoj zemlji.

Pored toga, naša socijalistička praksa i teorija bile su pod veoma snažnim uticajem — pa i političkim pritiskom — ideološkog koncepta državnog sistema koji je nastao u sovjetskoj praksi u Staljinovo vreme. Taj uticaj se izrazio naročito u načinu i metodima kojima je državni aparat raspolagao društvenim kapitalom i planirao privredni razvoj. I jedno i drugo bi vremenom moralo sve jače dejstvovati u pravcu otuđivanja radnika od uslova, sredstava i rezultata njihovog rada, a pre svega u pravcu sve jačeg otuđivanja njihovog minulog rada u obliku društvenog kapitala u državnoj svojini i njegovog pretvaranja u faktor vlasti nad radničkom klasom.

Ti uticaji, doduše, nisu bili odlučujući, ali su svakako u sistem državnog i partijskog rukovođenja unosili određene metode i organizacione oblike koji su ubrzavali ispoljavanje protivrečnosti državno-svojinskih odnosa. U isto vreme oni su otežavali sagledavanje, a pogotovo pronalaženje novih socijalističkih puteva i metoda za rešavanje tih protivrečnosti.

Država je imala dominantnu ulogu u organizovanju i regulisanju privrednog života, kao i na drugim područjima društvenog upravljanja. Upravljačke funkcije u privredi i u drugim oblastima društvenog rada bile su »produžena ruka« državne vlasti, a, što je najvažnije, država je upravljala celokupnim druš-

tvenim kapitalom. Zahvaljujući svemu tome, državni, privredni i drugi upravljački aparat počeo je da dobija veliku samostalnu političku moć. Sem toga, pošto je Komunistička partija bila na čelu revolucije, a samim tim i na čelu revolucionarne vlasti, njen aparat je u novoj, socijalističkoj državi bio organski srastao sa državnim i privrednim upravljačkim aparatom. Takvo stanje bilo je i objektivno uslovljeno teškim ekonomskim i političkim problemima čije je rešavanje u tom periodu zahtevalo veliko jedinstvo akcije vodećih snaga novog društva. Međutim, iako je taj proces u znatnoj meri bio i potreba i nužnost vremena, on je, ipak, počeo stihijski podređivati društvenu ulogu Komunističke partije prakticismu državnog i privrednog upravljačkog aparata, što je još više jačalo njegovu političku moć. Stihija svakodnevnog prakticisma počela je da otvara vrata birokratizaciji države i Partije i donela je opasnost da se akcioni centralizam revolucije sve više deformiše u administrativno-birokratski centralizam, kao i da se upravljanje nacionalizovanim sredstvima za proizvodnju, odnosno društvenim kapitalom, pretvori u neke vrste državno-svojinski i tehnokratsko-upravljački monopol, a Komunistička partija u instrument odbrane tog monopola. Takvi procesi došli su do izražaja i u razvoju sistema centralističkog državnog planiranja. Ono je, doduše, odigralo ne samo značajnu, već presudnu ulogu u osposobljavanju jedne tako ekonomski nerazvijene zemlje kakva je bila Jugoslavija za relativno brz razvoj proizvodnih snaga, ali je ujedno postajalo oruđe otuđivanja upravljačkih funkcija u društvenom radu od radnika, što je u sve većoj meri ograničavalo prvobitnu stvaralačku i upravljačku inicijativu radnih ljudi na njihovim radnim mestima i u njihovim radnim organizacijama.

Takve pojave su imale i svoje političke posledice koje su se izražavale u pritiscima da se politički sistem revolucije i diktature proletarijata poistoveti sa političkim apsolutizmom centralizovanog političkog i birokratskog aparata države. A takav bi razvoj ne-

minovno nametnuo nove oblike otuđivanja radnih masa ne samo od upravljanja uslovima i sredstvima njihovog rada i društvenim kapitalom uopšte, već i od njihove sopstvene revolucionarne države i njihove revolucionarne avangarde — Komunističke partije. Pored toga, takav razvoj bi izazvao sve snažnija međunacionalna trvenja u vezi sa podelom društvenog kapitala po republikama jer se centralističkim planom nije mogla izvršiti njegova »pravedna« međunacionalna raspodela.

Međutim, treba istaći da te tendencije nisu postale odlučujuća karakteristika društvenog razvoja u tom periodu iako su njihovi elementi bili prisutni. Prvo, to je bio kratak period jer ga je presekao sukob sa Staljinom. Zatim, te tendencije su nailazile na otpor revolucionarnih masa radničke klase i naroda uopšte, koje su bile aktivna armija revolucije, pa su i posle njene pobede svojom svesnom aktivnošću bile snažna prepreka birokratizacije društva. I najzad, ključne pozicije državnog sistema bile su u rukama onih snaga koje su bile na čelu revolucije, to jest Komunističke partije i narodnooslobodilačkog pokreta. U tim vodećim revolucionarnim snagama bila je razvijena demokratska tradicija povezanosti sa narodnim masama koja je rođena u revolucionarnoj borbi i narodnooslobodilačkom ratu. Iako su se dosta rano u tim istim redovima pojavljivali i ideološki branioци i sprovodioci birokratsko-centralističke prakse i monopolističkog raspolaganja društvenim kapitalom, ipak je kako u Komunističkoj partiji tako i u državnom sistemu prevlađivao uticaj onih snaga koje su postajale svesne opasnosti od takvih tendencija.

U to vreme Komunistička partija Jugoslavije i mlado socijalističko društvo su — u borbi protiv takvih tendencija i nastojeći da onemoguće njihovu afirmaciju — preduzimali niz mera u cilju jačanja učešća radnih masa u privrednom i državnom upravljanju i uspostavljanja njihove demokratske kontrole nad radom državnih, privrednih i drugih organa

upravljanja. U istom cilju Komunistička partija je tada insistirala i na jačanju i proširivanju saveza sa svim demokratskim snagama u društvu koje su prihvatale platformu socijalističke revolucije. Iako sve to nije unelo suštinske reforme u sistem državno-svojinskih odnosa, ipak je načelno otvorena perspektiva demokratskog socijalističkog razvoja. Danas je teško reći kakav bi bio razvoj odnoša snaga u našem društvu da nije došlo do Staljinove intervencije 1948. godine. No, činjenica je da je do te intervencije došlo ne samo zbog toga što je Staljinu smetala spoljopolitička nezavisnost Jugoslavije, već prvenstveno zato što se unutrašnji socijalistički društveno-ekonomski i politički razvoj u Jugoslaviji počeo kretati putevima koji su se razilazili sa državno-sopstveničkim, odnosno birokratskim i tehnokratskim otuđivanjem radničke klase od sredstava i uslova rada, a samim tim i sa staljinističkim dogmatizmom.

U našoj savremenoj publicistici taj period se često karakteriše kao period staljinističkog sistema u Jugoslaviji. Mislim da nema ničeg pogrešnijeg od takvih ocena. Svakako, uticaji staljinizma kao ideologije na našu revoluciju, kao i na naš kasniji društveni i politički razvoj, bili su vrlo jaki. Ipak ostaje činjenica da je ceo posleratni razvoj u Jugoslaviji — a dobrim delom i praksa Komunističke partije Jugoslavije pre rata i u vreme narodnooslobodilačke borbe — bio, u stvari, period postepenog i sve očiglednijeg razilaženja sa staljinizmom i traženja sopstvenog revolucionarnog i socijalističkog puta. Upravo time i samo time se može objasniti da se tako reći neposredno posle Staljinove intervencije, to jest već u toku 1949. godine, kako u praksi naših radnih organizacija tako i u redovima Komunističke partije Jugoslavije i u njenim vodećim organima, pojavila svesna orijentacija na radničko samoupravljanje, koje je već svojim prvim koracima počelo da unosi suštinske progresivne reforme u sistem državno-svojinskih odnosa. U stvari, kada smo tražili uzroke Staljinovog postupka prema Jugoslaviji, sagledali

smo ih ne samo u Staljinovom sistemu, već i u počecima naše sopstvene prakse, to jest u pojavama birokratskog centralizma, državno-svojinskog monopola i političke samovolje. Staljinova intervencija je imala tu pozitivnu stranu što je bitno oslabila političku snagu nosilaca, kao i ideoloških i političkih branilaca takvih tendencija unutar Komunističke partije Jugoslavije i našeg državnog aparata.

Ako na tok događaja gledamo kroz tu prizmu, postaje jasnije da smisao zahteva da se preseče tok srašćivanja partijskog i državnog, odnosno privredno-upravljačkog aparata, koji je posle sukoba sa Staljinom bio formulisan u dokumentima Komunističke partije Jugoslavije, nije bio u tome da se državna vlast i privredno-upravljačke funkcije »oslobode« uticaja Komunističke partije, odnosno Saveza komunista, što se danas često može sresti u našoj publicistici. Naprotiv, istorijski smisao tog zahteva bio je u tome da se upravo Komunistička partija oslobodi pritiska birokratizma i tehnokratizma koji se rađao u aparatu državne vlasti i privrednog upravljanja; da Komunistička partija učvrsti svoju povezanost sa osnovnim masama radničke klase kako bi na taj način postala sposobnija i slobodnija da izražava njihove interese i da u ime tih interesa, a pre svega demokratskim organizovanjem samih tih masa ostvaruje vodeći i odlučujući uticaj i u odnosu na državni i privredno-upravljački aparat.

To ne znači da je prelazak na radničko samoupravljanje, koji je otvorio drugu etapu naše revolucije, bio politički lak zadatak. Bilo je veoma ozbiljnih otpora — delom zbog svesnog ideološkog razmimoilaženja, a delom zbog nerazumevanja — kako u Komunističkoj partiji tako i u celokupnoj državnoj i privredno-upravljačkoj strukturi. Ali, progresivne socijalističke snage koje su se opredelile za samoupravljanje odnele su društvenu pobjedu jer ih je podržao pokret radničkih masa. Spontano afirmisanje više ili manje razvijenih radničkih saveta i sličnih oblika učešća radnika u upravljanju u mnogim rad-

nim organizacijama pokazalo je da je dobar deo radničke klase svojim dubokim klasnim instinktom osetio gde zapravo leži glavna opasnost po revolucijom stečen društveni položaj radnog čoveka i koji su uzroci Staljinove hegemonističke intervencije protiv Jugoslavije.

Ali, i dalje su se u našem društvu niz godina zadržavali, pa i danas se zadržavaju, više ili manje snažni elementi državno-svojinskih odnosa, bilo u obliku direktnog raspolaganja društvenim kapitalom od strane države bilo u obliku povezanosti države sa upravljačkim vrhovima u privredi koji raspolažu centralizovanim društvenim kapitalom nad kojim su organizacije udruženog rada izgubile ekonomsku kontrolu ili je nisu ni imale. To je delimično izraz objektivnih nužnosti koje nameće neophodna ekonomska uloga države u oblasti društvenog planiranja i u ekonomskoj politici društva, a delimično i posledica nesposobnosti našeg društva da brže uspostavlja takve oblike samoupravne integracije u oblasti proširene reprodukcije, odnosno upravljanja društvenim kapitalom, koji će biti u stanju da ograničavaju tehnokratsko-monopolistički način centralizacije društvenog kapitala. No, i pored toga, može se reći da su državno-svojinski odnosi samom pojavom početnih vidova samoupravljanja prestali da budu u našem društvu sami sebi cilj jer je samoupravljanje počelo da nameće razvoju društvene svojine svoje sopstvene zakone i svoje sopstvene oblike.

A to i jeste najvažnije. Jer, na kraju krajeva, nije nesreća jednog socijalističkog društva, pa ni našeg, što su u njegovom društveno-ekonomskom ustrojstvu više ili manje prisutni elementi različitih svojinskih odnosa koji odgovaraju prostoru, vremenu, kao i specifičnim uslovima tog društva. Štaviše, to je društveno-istorijska nužnost. Upravo je Marks predviđao da će radnička klasa još dugo posle pobeđe revolucije morati da živi u većoj ili manjoj meri po »buržoaskom pravu«. Ni takav revolucionar kakav je bio Lenjin nije se plašio da primeni novu ekonom-

sku politiku (NEP), kojom je oktobarska revolucija davala koncesije inostranom kapitalu pa čak — na određenim područjima — i domaćem privatnom preduzetništvu. Zato se i u nas nalaze van vremena i prostora pojedini ljudi — a njih ima i u politici i u »profesorijalnoj nauci« — koji su sebi stvorili neke statičke doktrinarne formule o »pravoj« i »nepravoj« društvenoj svojini, da bi zatim visokim kritičkim falsetom dramatizovali »nesavršenstvo« naših društveno-svojinskih odnosa i neprekidno otkrivali nesocijalističke, staljinističke, kapitalističke, etatističke, grupno-svojinske, privatno-sopstveničke, klasne i druge elemente i tendencije u tim odnosima. Nije teško uočiti takve pojave jer od svega toga po nešto u većoj ili manjoj meri postoji u svakom savremenom socijalističkom društvu, pa i u našem. Zato puko kritičko tumačenje stanja stvari gubi gotovo svaku progresivnu ulogu ako nije povezano sa istraživanjem puteva i pronalaženjem sredstava i nosilaca društvene akcije koja vodi socijalističkom i samoupravnom prevazilaženju takvih pojava. Ali zato društvene odnose treba posmatrati i shvatiti pre svega u njihovoj dinamici, a ne u njihovom statičkom obliku, to jest treba shvatiti šta sadašnja faza u razvoju našeg društva u svojoj ukupnosti znači za razvoj socijalizma i šta je u njoj glavno, a šta je sekundarno, odnosno u čemu je elemenat prošlosti koja je još uvek živa i prisutna, ali koja nestaje. A kad bismo to izgubili iz vida, počeli bismo gubiti i osećanje za to koji objektivni faktori društvenog razvoja vrše ograničavajuću, a koji podsticajnu ulogu u tom razvoju. A upravo to se u nas događa sa onima koji ne vide da je odlučujući faktor u tim kretanjima ona živa akcija ljudi koja vodi jačanju društvene moći radničke klase, odnosno klasne moći samoupravnog udruženog rada, a ne neko dogmatsko »čistunstvo«. Ako ne bismo tako posmatrali probleme te vrste, odricali bismo se upravo one društvene akcije za izmenu realnog odnosa materijalnih i ljudskih

snaga od kojeg zavisi svaki korak društvenog progressa.

Tu činjenicu najbolje potvrđuje sudbina koju u nas doživljavaju neke varijante takozvane teorije »socijalne stratifikacije«. Ta teorija došla nam je putevima idejnog i teorijskog eklekticizma. Sa gledišta marksizma ta je teorija u svojim originalnim oblicima neodrživa zato što klasnu borbu na bazi datih proizvodnih odnosa zamenjuje teorijom o slojevima na bazi potrošnje, imovine, načina života ljudi itd. Doduše, pri istraživanju sekundarnih karakteristika društveno-ekonomskih odnosa metod te vrste može biti i od određenog naučnog i praktičnog značaja (na primer, kad u nas raspravljamo o socijalnoj strukturi same radničke klase ili o socijalnim razlikama sekundarnog značaja). Ali, kad taj metod počne da zamenjuje klasni pristup proizvodnim odnosima, on je tada izrazito reakcionaran. I zaista, ta teorija »socijalne stratifikacije« u znatnoj meri vrši takvu političku ulogu i tamo gde je rođena. A prenetu u naše uslove, ona, u stvari, zamagljuje činjenicu da je osnovni i odlučujući konflikt u našem društvu konflikt između klasne radničke strukture samoupravnog udruženog rada i faktora državno-sopstveničkog i tehnokratsko-birokratskog monopola, kao i drugih elemenata starih proizvodnih i svojinskih odnosa.

Pristalice takvih i sličnih teorija i u našem društvu otkrivaju »novu klasu«, ali ne u proizvodnim odnosima, gde se klase jedino i pojavljuju, već na osnovi sekundarnih slojevskih razlika. A to je ne samo sasvim nemarksistički pristup problemu klasnih odnosa u našem društvu, već vrlo lako može da postane sredstvo reakcionarnih političkih špekulacija. Dakako, problem ekonomskih i socijalnih razlika zaista postoji i čak je veoma značajan izvor društvenih konflikata. Ali tumačiti te sekundarne karakteristike društvenih odnosa kao primaran izvor socijalne diferencijacije u jednom socijalističkom društvu znači ne videti ili, pak, prikrivati činjenicu da su primaran izvor te diferencijacije upravo novi oblici repro-

dukcije određenih elemenata starih klasnih odnosa u socijalističkim i samoupravnim proizvodnim odnosima, koji su uslovljeni prvenstveno samim karakterom raspolaganja društvenim kapitalom, uticajem robne proizvodnje, koncentracijom političke moći i političke vlasti nad kapitalom itd. Upravo zato se ta teorija u nas morala naći u potpunom bespuću — jedan njen deo gubi se u praznom anarhističkom ultraradikalizmu, a drugi prelazi na pozicije potpunog izjednačavanja kapitalizma i socijalizma, etatizma i samoupravljanja.

To samo potvrđuje da ljudi koji se u jednom socijalističkom društvu zalažu i bore za samoupravni oblik proizvodnih odnosa ne smeju ni za trenutak potceniti činjenicu da je u sadašnjim uslovima — i u doglednoj budućnosti — empirijska reprodukcija takvih odnosa na sve višem nivou moguća samo u takvom sistemu vlasti i u takvim političkim oblicima i organizaciji te vlasti koje teorijski obično definišemo kao sistem klasne vladavine radnika. U našim sadašnjim prilikama ta teorijska formula praktično znači da ne samo u političkom i društvenom odlučivanju, već i u raspolaganju sredstvima u društvenoj svojini na svim nivoima odlučujući uticaj moraju neposredno imati nosioci interesa i težnji osnovnih slojeva udruženog rada, to jest onih koji nemaju interes samo da čuvaju svoj stečeni društveni položaj u socijalističkom društvu, već i da stvaraju uslove za njegovu dalje progresivno razvijanje u pravcu oslobađanja rada i humanizovanja odnosa među ljudima. U tom smislu, naravno, i sistem političke vlasti mora biti podređen i prilagođen sistemu samoupravljanja, to jest mora postati instrument čoveka-samoupravljača u radu i u kulturnom i uopšte društvenom životu.

Razume se, ostaci staroga i različite dileme i društveno-ekonomske tendencije o kojima sam govorio izazivali su i izazivaju određena kolebanja i sukobljavanja. Socijalističke snage ih, kao što sam rekao, ne mogu izbeći. Uostalom, upravo u tim kon-

fliktima se i rađa budućnost. Ne treba, naime, ispustiti iz vida činjenicu da te dileme i konflikti nisu samo izraz ljudskog »traženja« u početnim fazama jedne revolucionarne epohe, već su i realan izraz objektivnih protivrečnosti u društvu. Zato bi bilo potpuno nerealno očekivati da određeno objektivno stanje u razvoju društva i njegovih proizvodnih snaga — pogotovo kada se ono pojavljuje i kao nužnost — neće dobiti i svoj subjektivni izraz u praksi, ideologiji, politici i nauci društva. Ali zato ni konkretan društveni rezultat tih konflikata neće zavisiti samo od politike, ideologije i nauke samih po sebi, već od realnog odnosa snaga i od sposobnosti svih socijalističkih faktora društvenog razvoja da taj odnos neprekidno akcijski usmeravaju u pravcu socijalističkih i humanističkih rešenja. Iz tih razloga očekivanje nekog »pravolinijskog razvoja« na osnovu ideologije i nauke bilo bi i na tom području podjednako prazna iluzija kao i verovanje da će sam empirizam prakse rešiti sve te konflikte nezavisno od uloge revolucionarne avangarde radničke klase oslonjene na ideologiju i nauku. Stoga mislim da nema nikakvog razloga ni za dramatisovanje određenih protivrečnosti u svojinskim odnosima našeg samoupravnog socijalizma, ali ni za njihovo potcenjivanje, odnosno prepuštanje stihiji prakse.

Naime, isto tako je očigledno da za jedno socijalističko društvo mora postati pravo istorijsko opterećenje proglašavanje nekih prelaznih oblika podružtvljavanja sredstava za proizvodnju ideološkom dogmom i njihovo pretvaranje u sistem koji počinje da dejstvuje svojom sopstvenom dijalektikom i da potiskuje društvo na kolosek empiričkog konzervativizma, sa svim posledicama po raspored i odnos snaga u društvu. Upravo takvim tendencijama naše društvo se suprotstavilo samoupravljanjem. Bitka za samoupravljanje je, u stvari, prerasla u novu fazu revolucije, koja se iz godine u godinu obračunava sa starijim svojinskim odnosima i odgovarajućim pravnim institutima radikalnije nego bilo koja druga socija-

listička revolucija. Taj proces se nije mogao niti se može odvijati samo u smislu konfrontacije samoupravljanja sa etatizmom, odnosno državno-svojinskim odnosima. Samoupravljanje se moralo i još će se morati sukobljavati i sa stihijskim i svesnim tendencijama restauracije elemenata grupne i privatne svojine, kao i tehnokratsko-upravljačkog monopola ske uloge ta, nazovimo je tako, samoupravna revolucija u raspolaganju društvenim kapitalom.

U realizovanju svoje osnovne društveno-istorijska bila je uspešna. Ali, kao i svaka revolucija, ona je svojim rušilačkim dejstvom istovremeno tu i tamo otvarala i punktove za prodor stihije, a time — iako u bitno suženom okviru — i nekih novih oblika afirmacije starog protivnika sa kojim se sukobila stvarajući osnovne uslove za razvoj samoupravljanja. Bilo je neophodno izvršiti radikalnu decentralizaciju prava i odgovornosti u upravljanju udruženim radom i društvenim kapitalom da bi radni ljudi i radni kolektivi — postepenom izgradnjom odgovarajućih ekonomskih, demokratskih i drugih odnosa, kao i organizacionih oblika samoupravne integracije — zaista zajednički i neposredno postali subjekat i nosilac društvene svojine nad kapitalom, što je prvi uslov oslobađanja rada, odnosno samog radnika. Decentralizacija je otvorila puteve za relativno brz razvoj samoupravljanja u proizvodnoj bazi. To utoliko više što je ranija državno-svojinska centralizacija društvenog kapitala bila samo prividno oblik integracije društvenog rada. Ona nije bila organski izraz razvoja proizvodnih snaga, već politički akt države. Kao takva, ona je ostavljala radne organizacije međusobno izolovane i »automizirane«, čime je povećavana ekstenzivnost privrede. Time se državno-svojinska centralizacija u sve većoj meri pretvarala u kočnicu realne ekonomske i tehnološke integracije. Ali decentralizacija je u isto vreme unela i određena kolebanja u pogledu karaktera društveno-ekonomskih odnosa u oblasti proširene reprodukcije, to jest uloge države i planiranja, kao i njihove odgo-

vornosti u odnosu na samoupravnu bazu. To je dovelo i do povremenih zastoja u razvoju samoupravljanja kao integralnog sistema proizvodnih odnosa u našem socijalističkom društvu.

U prvoj fazi razvoja samoupravljanja, koja je celovitije normativno regulisanje najpre Osnovnim zakonom o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva iz 1950. godine, a zatim Ustavnim zakonom iz 1953. godine, amortizacija sredstava za proizvodnju i akumulacija sredstava za proširenu reprodukciju bile su do u detalje propisane i usmerene saveznim zakonom. U početku su se i jedna i druga sredstva, kao i ranije, prelivala i centralizovala u državnim fondovima federacije. To znači da je ekonomska baza samoupravljanja bila toliko uska da je čak i proces neposredne proizvodnje samo delimično bio kontrolisan od strane samoupravljača. Samoupravljanje je još uvek bilo više oblik demokratskih političkih odnosa nego samoupravnih proizvodnih i ekonomskih odnosa. Administrativna centralizacija sredstava je, sem toga, i ekonomski slabila prostu reprodukciju postojećih proizvodnih organizacija pošto su se ta sredstva ulivala u državne fondove za nove investicije. Tako je nastao problem takozvanog dezinvestiranja postojećih proizvodnih kapaciteta.

Prvi koraci ka jačanju ekonomske baze samoupravljanja učinjeni su postepenom decentralizacijom sistema amortizacije, i to u znatnoj meri pod pritiskom radnih organizacija. Time su radne organizacije dobile bar neku materijalnu osnovu za samoupravnu inicijativu u oblasti neposredne proizvodnje, pa i proširene reprodukcije u ograničenom obimu. Međutim, svojim najvećim i odlučujućim delom proširena reprodukcija je i dalje ostala u okviru državno-svojinskih odnosa. Doduše, i tu je formiranjem društvenih investicionih fondova počela postepena decentralizacija, ali se taj proces odvijao isključivo u relacijama federacija—republike—opštine. Time su donekle rešavana ili ublažavana »trvenja« u

međunacionalnim odnosima, ali suština prevladavajućih državno-sopstveničkih odnosa na području proširene reprodukcije nije se izmenila.

Zatim se od takvog sistema proširene reprodukcije postepeno odstupalo, ali je i dalje zadržavano zakonsko regulisanje tih odnosa. U skladu s tim procesom se Ustavom SFRJ iz 1963. godine proširuju samoupravna prava radnika i na oblast raspolaganja viškom rada, odnosno usvaja se princip da radna organizacija mora da bude samostalna u raspolaganju dohotkom. Sistem odnosa koji nastaju na osnovu samoupravnog raspolaganja dohotkom time počinje da se razvija u dominantan oblik društveno-ekonomskih odnosa među radnim ljudima u udruženom radu. Međutim, istovremeno se polazilo od stanovišta da će se formiranje i veličina tog dohotka i posebno ličnih dohodaka na određen način društveno regulisati, i to putem takvog sistema koji će obezbeđivati što veće ujednačavanje uslova privređivanja i sticanja dohotka, a preko toga i što veću slobodu u sticanju ličnog dohotka u srazmeri sa rezultatima rada. Naime, u tom konceptu polazilo se od shvatanja da će društvo zahvatiti onaj deo dohotka radne organizacije koji nije rezultat rada njenog kolektiva, već povoljnijeg položaja na tržištu (ekstradobit, rentu i slično) i da će se na taj način ujednačavati uslovi privređivanja. Smatralo se da će tako sve radne organizacije na približno isti način sticati dohodak prema radu, to jest da će stihijski uticaj tržišne raspodele društvenog dohotka na ostvareni dohodak pojedinačne radne organizacije, a pogotovo na lični dohodak pojedinačnog radnika, biti sve manji. U skladu s takvim konceptom raspodele proizvoda društvenog rada ukupan dohodak radne organizacije trebalo je da bude u srazmeri sa njenim ukupnim radnim doprinosom stvaranju ukupnog društvenog dohotka.

Međutim, u ostvarivanju takvog koncepta društvenog regulisanja raspodele društvenog dohotka, po mome mišljenju, nismo uspeli. Ali ne zbog same orijentacije društva da čini napor u pravcu elemen-

tarnog ujednačavanja uslova privređivanja i sticanja dohotka, već prvenstveno zbog toga što neposredni ciljevi te akcije društva nisu bili realno postavljeni. pa zato nisu mogli biti pronađeni ni odgovarajući instrumenti društvenog usklađivanja i usmeravanja raspodele društvenog dohotka. Verovatno se upravo zbog toga naše društvo odmah u početku primene tog koncepta raspodele sukobilo i sa snažnim pritiscima raznih interesa koji su nametali neadekvatna sredstva i subjektivističke kriterijume raspodele društvenog dohotka.

Mislim da su naši neuspesi u pogledu ujednačavanja uslova privređivanja i sticanja dohotka u znatnoj meri proizlazili upravo iz nedovoljnog poštovanja objektivnih tržišnih zakonitosti. I obrnuto, neke mere koje su bile preduzimane u cilju postizanja veće stabilnosti privrede, i koje su se u praksi pokazale opravdanima, čak su produbile nejednakost u uslovima privređivanja radnih organizacija. Naime, u ostvarivanju pomenutog koncepta društvene raspodele naišlo se i na prepreke ekonomske prirode jer se taj koncept gotovo isključivo zasnivao na sredstvima državne intervencije. A u uslovima tržišne privrede postalo je veoma teško, pa čak po društvenu privredu i opasno, veštački presecati tokove robnog prometa i »premeštati« koncentraciju sredstava za proizvodnju koja je uslovljena tržišnim privređivanjem, i to na osnovu veoma proizvoljnih kriterijuma, koji se moraju ili bar vrlo lako mogu pretvoriti od ekonomskih u političke i socijalne. Zbog niza razloga — o kojima bi se, naravno, moglo opširnije raspravljati — naše društvo tada nije bilo sposobno da probleme te vrste rešava u većoj meri na osnovu samoupravne integracije rada i društvenog kapitala i solidarnosti unutar udruženog rada, a manje merama državne prinude i poreskom politikom.

Iz svih tih razloga nismo uspeli da »uskladimo« dejstvo objektivnih tržišnih zakonitosti sa sistemom raspodele društvenog dohotka kakav smo želeli, to jest da »ujednačimo dohodak« u radnim organizaci-

jama »zahvatanjem« ekstradobiti, rente i slično. U tako neujednačenim tržišnim uslovima sticanja dohotka i raspodela dohotka u radnim organizacijama ili u sistemu cirkulacije društvenih sredstava bila je isuviše prepuštena subjektivističkim individualnim odlukama, odnosno stihijskom razvoju odnosa snaga i svesti u svakoj pojedinačnoj radnoj organizaciji ili u ekonomskim odnosima među njima, bez adekvatne odgovornosti pojedinačne radne organizacije i pojedinačnog radnog čoveka prema interesima udruženog rada, odnosno društva kao celine, što je bitno oslabilo i efikasnost društvenog planiranja.

Sem toga, takva orijentacija je posredno uticala u pravcu zadržavanja odlučujuće uloge države u sferi proširene reprodukcije. Tu ne mislim samo na finansiranje investicija iz veštački, odnosno subjektivistički centralizovanog državnog kapitala, već i na onaj prekomerni državni intervencionizam koji se — ako nije zasnovan na konzistentnom i čvrstom sistemu društveno-ekonomskih odnosa na bazi samoupravnog raspolaganja dohotkom, na objektivnim zakonitostima tržišnog privređivanja i na jasno utvrđenoj politici razvoja proizvodnih snaga, odnosno na planskom usklađivanju materijalnih tokova društvene proizvodnje — nužno mora pretvoriti u voluntarizam. Takav voluntarizam se izražava, na primer, u subjektivističkim, odnosno političkim merilima administrativnog regulisanja cena, uslova spoljnotrgovinske razmene, deviznog režima, kredita itd. Takav voluntarizam sputava pre svega razvoj samoupravljanja. Jer samoupravljanje pretpostavlja ravnopravnost koja je zasnovana, s jedne strane, na objektivnim zakonitostima materijalnog, odnosno ekonomskog razvoja i, s druge strane, na svesnom usklađivanju i usmeravanju tog razvoja, a posebno ekonomskih i socijalnih odnosa među radnim ljudima. Zato su tržišno privređivanje, društveno planiranje i ekonomska i socijalna solidarnost radnih ljudi tri nerazdvojne komponente našeg socijalističkog samoupravnog sistema. Doduše, te komponente nalaze se u protiv-

rečnom odnosu. Ali za neprekidno progresivno rešavanje te protivrečnosti bitno je da se ceo naš samoupravni sistem zasniva na ekonomskoj i društvenoj odgovornosti za odluke čiji se kvalitet objektivno izražava u njihovim rezultatima u oblasti tržišnog privređivanja i proširene reprodukcije, odnosno u oblikovanju i upotrebi akumulacije, u podizanju produktivnosti rada, u ekonomskoj strukturi dohotka itd. Bez toga bi svaki sistem društvenog planiranja bio bitno ograničen, a i ekonomska i socijalna solidarnost radnika gubi čvrsto tlo pod nogama. A bez toga i odluke radnika u oblasti samoupravnog odlučivanja gube racionalnu osnovu, pa se i oni počinju ponašati voluntaristički, to jest ponekad previše ili premalo »tržišno«, ponekad egoistički, a ponekad i suviše mnogo zahtevaju od solidarnosti, ponekad prisvajaju preterano visok lični dohodak, ponekad podnose preterane i nepotrebne žrtve u korist drugih itd. Drugim rečima, takav voluntaristički državni intervencionizam u oblasti uslova privređivanja i sticanja dohotka nije sposoban da ostvaruje cilj koji sam sebi postavlja, a komplikuje sva ekonomska kretanja i odnose u društvu. Mislim da je upravo ceo taj nerešeni kompleks pitanja jedan od izvora gotovo hroničnih pojava inflacije, nelikvidnosti i drugih privrednih poremećaja sa kojima se poslednjih godina suočava naše društvo.

U periodu o kome govorim još nisu bili raščišćeni ni neki ekonomski aspekti međunacionalnih odnosa u našem društvu. Na jednoj strani postojao je otpor orijentaciji da se problemi te vrste rešavaju na nivou republika zato što bi takav korak zahtevao i druge reforme u ekonomskim funkcijama i nadležnostima federacije ili države uopšte. A na drugoj je postojao strah da će intervencija federacije i države uopšte u ekonomskim međunacionalnim odnosima ponovo podstaći tendencije ka centralizaciji sredstava društvene akumulacije u federaciji, što bi vodilo subjektivističkoj »političkoj« raspodeli tih sredstava, kao i da će jačati tendencije ka zatvaranju republičkih privreda u sebe.

Sa takvim stanjem stvari — to jest sa decentralizacijom sistema proširene reprodukcije, odnosno upravljanja društvenim kapitalom i njegovom cirkulacijom, a bez dovoljno sistemskih rešenja i ekonomskih stimulusa za njegovu slobodnu samoupravnu integraciju — ušli smo u privrednu i društvenu reformu 1965. godine. Neka načelna pitanja raspodele ukupnog dohotka društvenog rada ne samo da nisu bila rešena, već nije bio postignut ni sporazum o načinu i metodima njihovog rešavanja. Posledica takvog neravnomernog kretanja reforme bila je u tome da se protivrečnost između samoupravnog organizovanog društvenog rada i načina upravljanja društvenim kapitalom pojavila u novom obliku. Počelo se događati upravo ono što je Marks predviđao u napred citiranoj tezi: radnikov proizvod, kao opredmećeni, minuli rad, počeo je u nekim drugim oblicima ponovo da dobija, kao otuđena vrednost, njemu nasuprot sve samostaliju egzistenciju. To se moralo odraziti u razvitku društveno-ekonomskih odnosa i u idejnoj i političkoj svesti društva.

Ipak, time nikako ne želim da kažem da bi bila opravdana negativna ocena tog perioda u razvoju našeg decentralizovanog i u znatnoj meri deetatizovanog sistema proširene reprodukcije i samoupravljanja. Naprotiv, čak ako dopustimo mogućnost različitih ocena o tome da li smo kao društvo »više dobili« time što smo se oslobodili starih državno-sopstveničkih odnosa ili »više izgubili« zbog nastanka novih problema, ostaje činjenica da su tek decentralizacija i deetatizacija sistema proširene reprodukcije i nova praksa na njima zasnovana omogućile razvoj samoupravne integracije društvenog rada i da za nastale probleme tražimo i nalazimo samoupravna rešenja. Štaviše, mislim da se neke protivrečnosti sada pojavljuju u oštrijem obliku i zbog toga što u toj decentralizaciji i deetatizaciji nismo bili dovoljno dosledni. Pomenuću samo kao primer bivše savezne banke i neke druge bivše »savezne« i »republičke« krupne privredne organizacije u kojima se zadržala određena

masa ranije centralizovanog »saveznog državnog kapitala«. Takvo stanje stvara pre svega određene probleme u međurepubličkim ekonomskim odnosima. Ali još teža posledica od te bila je u tome što su se neprekidno reprodukovali ostaci tog »državnog kapitala«, a time i društveno-ekonomski odnosi na bazi otuđivanja viška rada od radnika, to jest na bazi tehnokratsko-upravljačkog monopola nad delom društvenog kapitala. A braneći takve odnose u vezi sa »državnim kapitalom« — ne toliko zbog samih tih odnosa koliko zbog straha da neko ne »izgubi« nekoliko milijardi dinara u globalnoj raspodeli »društvenog dohotka« — neki ljudi su skloni da brane takve odnose u celokupnom sistemu proširene reprodukcije. Zato ideologija tehnokratsko-upravljačkog monopola u takvim i sličnim ostacima starog sistema dobija realno tlo pod nogama.

Prema tome, kurs na deetatzaciju i decentralizaciju sistema proširene reprodukcije — i pored svih nedostataka i deformacija u svakodnevnoj praksi — bio je ne samo značajan korak dalje u stvaranju materijalne baze socijalističkog samoupravljanja, već je bio i neophodan da bi se oslobodili putevi samoupravnim oblicima integracije udruženog rada. Zato kritička ocena tog perioda naše prakse nikako ne sme da vodi odbacivanju tog kursa, već objektivnom sagledavanju postojećih protivrečnosti i mogućih rešenja u socijalističkoj akciji za dalju afirmaciju procesa samoupravne integracije rada i društvenog kapitala.

II

PROTIVREČNOSTI DRUŠTVENO-SVOJINSKIH ODNOSA

Postavlja se pitanje: da li je postojeći sistem proširene reprodukcije sposoban da sam po sebi uvek reprodukuje samo društveno-svojinske, odnosno socijalističke i samoupravne društveno-ekonomske odnose? Mislim da bi to bilo teško tvrditi, a još teže

dokazati. Nije slučajno što je sada u našem društvu problem socijalnih razlika i diferencijacija tako reći u centru diskusija. Nije važno da li je ta diskusija uvek realna ili nije. Ona je očigledno simptom nekog objektivnog stanja i zbivanja u našem društvu. Takve i slične pojave upravo potvrđuju činjenicu da postojeće stanje u oblasti društvene reprodukcije ne »rađa« uvek društveno-svojinske, socijalističke i samoupravne odnose, već dozvoljava — u dobroj meri zbog nedoslednosti i nedograđenosti sistema ekonomskih odnosa u društvenoj reprodukciji, u raspodeli proizvoda društvenog rada i u integraciji rada i društvenog kapitala — da se u raznim oblicima reprodukuju i elementi odnosa iz starih sistema, kako buržoaskog tako i državno-sopstveničkog. Te sisteme, doduše, načelno smatramo već preživelim. Ali dostignuti nivo proizvodnih snaga u našem društvu još uvek »proizvodi« objektivne uslove za egzistenciju i jednog i drugog ili bar snažnih elemenata oba ta sistema. Svako zna da bi na sadašnjem nivou razvoja proizvodnih snaga u našoj zemlji bilo smešno pretpostavljati mogućnost pojavljivanja nekih tendencija ka restauraciji, recimo, feudalnih svojinskih odnosa. Ali nije nimalo neosnovano tvrditi, na primer, da u našem društvu na sadašnjem stepenu razvoja njegovih proizvodnih snaga postoje realne mogućnosti za više ili manje »normalno« funkcionisanje bilo kapitalističkih bilo državno-sopstveničkih odnosa, bar na nekim područjima i u određenim dimenzijama. Zato naše socijalističko društvo mora računati sa tim da će se takvi elementi starih odnosa još uvek uporno probijati svuda gde samoupravni udruženi rad i društveni sistem ne budu u tom pogledu raspolagali potrebnim odbrambenim mehanizmima.

Bilo bi, dakako, nenaučno, a sa gledišta socijalističke prakse čak destruktivno, ako bi se takvoj kritičkoj oceni stanja stvari u našem društvu pristupalo sa nekih statičkih doktrinarnih pozicija, to jest »crno-belo«, ne sagledavajući celovitu društveno-istorijsku ulogu koju takvi odnosi imaju u samoj dijalektici so-

cijalističkog kretanja. Državno-svojinski odnosi nisu samovoljan »pronalazak« birokratije, kao što se to ne retko može pročitati u našoj publicistici, već društveno-istorijska neizbežnost, a u određenom vremenu i društvenim uslovima i jedini mogući odlučujući revolucionarni korak ka socijalizmu. I tvrdokornost ostataka »decentralizovanog etatizma« — koji se izražava u obliku tehnokratsko-upravljačkog monopola i kroz njegovu sraslost sa političkim sistemom države — nije samo posledica ideologije ili volje ljudi, već i izraz razvoja proizvodnih snaga, kao i posledica društveno-istorijskih uslova u kojima se razvija jedno mlado socijalističko društvo u datom periodu. A razumljivo je da tamo gde ljudi — zbog objektivne neophodnosti ili zbog zaostalosti svesti — nisu u stanju usmeriti stihiju objektivnih zakonitosti u svesno kontrolisane tokove, stihija nameće ljudima svoje objektivne zakone. Dakle, ne radi se samo o tome da li treba ili ne treba ukinuti državno-svojinski ili tehnokratsko-upravljački monopol ili elemente grupne svojine koji su sekundarna prateća pojava takvih svojinskih odnosa. Dekretom ili menjanjem ljudi takvi se odnosi ne mogu ukinuti. Reč je mnogo više o tome kojim putevima i sredstvima i u kakvim društveno-ekonomskim odnosima radni ljudi mogu istorijski savladivati faktore otuđivanja društvene svojine od rada koje nameće sama tehnostuktura rada na savremenom stepenu razvoja proizvodnih snaga.

Tu je, verovatno, i jedan od osnovnih izvora određenih teorijskih razmimoilaženja u pogledu oblika i karaktera društvene svojine u nas. Drugim rečima, ranije pomenuta kolebanja naše teorije u pogledu društvene svojine ne proizlaze toliko iz toga što u nas postoje različiti oblici društvene svojine koliko su posledica razmimoilaženja o putevima daljeg razvoja oblika društvene svojine i njenog današnjeg izražavanja. Jedan od razloga je, donekle, u statičkoj oceni pojedinih svojinskih oblika u našem društvenom sistemu. U takvim ocenama gubi se veza između jed-

nog ili drugog oblika svojine i objektivno datih potreba i nužnosti u razvoju proizvodnih snaga i samoupravne integracije udruženog rada. A ta potreba i nužnost izražava se u prvom redu u svesti ljudi i u njihovoj praksi nezavisno od toga da li se to teoretičarima, ideolozima i političarima sviđa ili ne, pa čak i nezavisno od toga da li su takva svest i praksa objektivno progresivne ili konzervativne. A drugi, po mome mišljenju najvažniji, razlog su teorijska i praktično-politička razmimoilaženja u pogledu izbora puteva i sredstava u istorijskom savlađivanju otuđivanja društvene svojine od rada, o čemu je ranije bilo reči. Mislim da je to — pored određenih objektivnih teškoća s kojima se sukobljava jedna zemlja sa relativno niskim stepenom ekonomskog razvoja i nedostatkom znanja i iskustava kakva je naša — jedan od glavnih uzroka čestih zastoja i kolebanja u uspostavljanju, raščišćavanju i učvršćivanju celokupnog sistema ekonomskih i političkih odnosa među radnim ljudima u udruženom radu na osnovu samoupravnog raspolaganja sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, a posebno u sferi proširene reprodukcije. Takvi zastoji i kolebanja naše teorije i prakse postaju tada izvor dvostrukih idejnih i političkih krajnosti.

Na jednoj strani pojavljuje se shvatanje da svaka upravljačka i društvena funkcija u raspolaganju i svaki autoritet u upravljanju i regulisanju kretanja sredstava u društvenoj svojini automatski znače nastajanje »nove klase«, eksploatacije, vlasti nad radnim čovekom i slično. Na takvim se shvatanjima dobrim delom zasniva kritika nosilaca upravljačkih funkcija koja polazi sa pozicija ultralevičarstva i anarhizma i koja te nosioce proglašava maltene klasnim neprijateljima.

A na drugoj se pojavljuje shvatanje da savremena tehnika i tehnologija, odnosno naučno-tehnička revolucija, nameću radu takvu tehnostukturu koja ne dozvoljava samoupravljanje radnika ili ga bar svodi na oblik »učešća u upravljanju«. Na tom shva-

tanju zasniva se najveći deo kritike samoupravljanja sa pozicija tehnokratsko-birokratskog i malograđanskog konzervativizma. Kritike te vrste ne samo da brane određene postojeće odnose — to jest pojavu da na pojedinim područjima društvenih odnosa na osnovu upravljačkih funkcija stvarno nastaju i održavaju se centri osamostaljene ekonomske i političke moći u kojima se reprodukuje tehnokratsko-monopoliistički oblik otuđivanja društvene svojine od radnika — već nameću društvu zahteve da takvo otuđivanje društvene svojine od radnika postane dominantna karakteristika njegovih društveno-ekonomskih odnosa.

U stvari, bilo bi gotovo smešno dokazivati da razvoj proizvodnih snaga čini da se uloga i značaj stručne organizacije društvenih, ekonomskih, tehnoloških i drugih upravljačkih funkcija neprekidno povećavaju, a ne smanjuju, i to ne samo po njihovom značaju za razvoj tehnologije, već i po njihovom stvaralačkom udelu u ukupnom društvenom radu. To u istoj meri važi i za naše samoupravno socijalističko društvo. Udruženom radu su potrebni sposobni i visokokvalifikovani »menadžeri«, ali takvi koji će znati da budu ne samo veoma samostalni u svom stručno-poslovnom odlučivanju, već i veoma odgovorni prema udruženim radnicima. Štaviše, moglo bi se čak tvrditi da te funkcije po svojoj stručnoj odgovornosti još nisu u dovoljnoj meri došle do izražaja u našem društvu i da nisu dovoljno samostalne, ali da u društveno-ekonomskim i političkim odnosima dobijaju preterano veliku ulogu.

Pravi problem nije, dakle, u faktičkom postojanju tih funkcija koje su društvu neophodno potrebne, već u tome u čijim se rukama nalaze te funkcije, odnosno kojih društvenih snaga i tendencija one postaju neposredni instrument. A taj se problem, ako imamo u vidu naše društvo, suštinski ne rešava menjanjem ljudi koji se nalaze na tim funkcijama — iako je danas taj zahtev pomodna krilatica karijerizma i političke špekulacije — već samo time da te

funkcije prestanu da budu »vršilac dužnosti« sopstvenika kapitala ili monopolistički predstavnik »kolektivnog sopstvenika« koji je još uvek u znatnoj meri autoritativni predstavnik i upravitelj »zajedničke svojine«.

Zato za našu socijalističku akciju nije toliko bitno pitanje da li pojavá otuđivanja društvene svojine od rada — u raznim svojinskim oblicima — ima malo ili mnogo; koliko su one istorijski uslovljene ili nisu; da li one više ili manje ugrožavaju socijalizam, samoupravljanje i revolucionarnom borbom stečen društveni položaj radničke klase i radnog čoveka. Dakako, i to je važno jer određeni kvantitet može da znači i novi kvalitet. Ali pre svega bitno je, čak i ako takve pojave nisu snažnije izražene, da socijalističke snage u društvu budu svesne njihove klasne i društveno-ekonomske suštine i da su sposobne da im se — bez obzira na njihove trenutne dimenzije ili brojnost — suprotstavljaju realnim ekonomskim i političkim sredstvima.

Ako je to tako, onda možemo reći da naša revolucija nije dovedena »do kraja«, odnosno da se naše društvo nalazi u takvom stadijumu svog revolucionarnog preobražaja u kome se ne može odreći sredstava i metoda revolucionarnog menjanja postojećeg stanja. Doduše, u nas je danas prilično rasprostranjeno raspoloženje koje bi se moglo izraziti na sledeći način: revolucija je završena, nastupilo je vreme empirizma i pragmatizma. To je velika iluzija. Možda je opravdana tvrdnja da je naša praksa preterano opterećena ideologijom. Ali time još nije ništa rešeno. Treba se zapitati zašto je to tako. Mislim da uzroke treba tražiti upravo u ovim karakteristikama postojećeg stanja, odnosno sistema društvene reprodukcije i raspodele dohotka udruženog rada o kojima sam ranije govorio. Jer u takvim uslovima upravo ideološki i politički pritisak postaje onaj neophodni »odbrambeni mehanizam« socijalizma i samoupravljanja o kome je bilo reći. A kad kažem da naša socijalistička revolucija nije dovedena »do

kraja«, time mislim reći pre svega to da izvršenom decentralizacijom nije završen proces integracije društvenog kapitala sa udruženim radom. Pogotovo to nije slučaj sa onim oblicima upravljanja društvenim kapitalom koji predstavljaju izvor otuđivanja radnika od ukupnog rezultata njegovog živog i minulog rada. Dok je ranije nosilac tog sistema bio centralizovani državni aparat, sada su to mnogobrojni autonomni upravljački centri. To je, svakako, podsticaj za stvaralačku i ekonomsku inicijativu, pa i za slobodniju afirmaciju samoupravljanja i samoupravne integracije društvenog rada. Ali, društveno-ekonomski odnosi se time automatski ne menjaju.

Ne možemo, naime, tvrditi da su se bitnije izmenili društveno-ekonomski odnosi među ljudima na osnovi samoupravljanja ako je upravljanje društvenim kapitalom preneto sa državnog aparata na aparat banaka, na generalne direkcije velikih preduzeća i na razne druge slične nosioce cirkulacije društvenog kapitala. Time se u suštini nije istovremeno izmenio odnos između radnika i podruštvljenog, ali ujedno i otuđenog, njegovog viška rada. A u takvim se odnosima moraju uvek ponovo reprodukovati i tendencije da se podruštvljeni minuli rad, koji vrši ekonomsku funkciju društvenog kapitala, centralizuje kao samostalna ekonomska i politička snaga. Ta snaga se izražava u obliku tehnokratsko-upravljačkog monopola koji ne može da postoji samostalno, već samo organski povezan sa političkim sistemom i aparatom države ili oslonjen na njih u stvari, on ne može da ne reprodukuje državno-svojinske odnose.

Svakako bi bilo neosnovano tvrditi da takve tendencije dominiraju u našem društvu. Ipak nikako ne bi trebalo potcenjivati njihovu snagu i značaj. Jer, iako ne dominiraju, one se stihijski reprodukuju iz postojećih društveno-ekonomskih odnosa o kojima je prethodno bilo reći i ostvarivanjem sasvim konkretnih i značajnih materijalnih interesa u takvim odnosima. A nosioci takvih interesa osećaju se, opravdano ili ne, ugroženi eventualnom promenom

tih odnosa i postaju konzervativan faktor koji se suprotstavlja napretku. Sve to se zatim na određen način odražava i u svesti i ponašanju radnika. Ako se društvo ne bi suprotstavilo takvim tendencijama, pre svega intenzivnijom i bržom izgradnjom sistema ekonomskih odnosa u samoupravnom udruženom radu, one bi mogle postati ne samo ozbiljna kočnica razvoja samoupravljanja i samoupravne integracije, već i izvor rastuće i sve obimnije reprodukcije etatizma i antisocijalističkih tendencija.

Pri tome mislim prvenstveno na takve pojave kao što su: administrativno otuđivanje viška rada od ekonomskih i drugih jedinica unutar radne organizacije pomoću unutrašnjeg birokratskog centralizma; prisvajanje viška rada na tržištu u obliku ekstradobiti i slično i njegovo prelivanje u lične dohotke pojedinih kolektiva; formiranje samostalnog »trgovačkog kapitala« u spoljnoj i unutrašnjoj trgovini, koji nije organski vezan ni za proizvodnju, ni za sopstvenu trgovinsku delatnost ni za organizovanu integraciju i koji time postaje oblik otuđivanja viška rada od proizvođača i neke vrste »lutajući kapital«; centralizacija viška rada u bankama i osiguravajućim zavodima, ali ne u vidu funkcije integrisanog društvenog rada, već u smislu formiranja samostalne finansijske snage koja teži da otuđuje akumulaciju od proizvodnje; budžetski način prinudnog otuđivanja sredstava za finansiranje različitih društvenih delatnosti umesto neposrednih ekonomskih odnosa između proizvodnje i tih društvenih delatnosti; monopolističke tendencije u velikim sistemima itd.

Tako se događa da se u nas još uvek tako reći prepliću elementi dvaju sistema upravljanja sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini. Jedni dominiraju u oblasti neposredne proizvodnje gde radnik načelno već ima mogućnost ekonomske i političke kontrole i neposrednog materijalnog i stvaralačkog učešća u sistemu upravljanja sredstvima za proizvodnju, a i delom društvene akumulacije. Drugi dominiraju u oblasti upravljanja i raspolaganja dru-

štvenim kapitalom koji služi najvećem delu proširene reprodukcije. U toj oblasti pravi nosilac proširene reprodukcije, to jest radnik sa svojim živim radom i njegova radna organizacija još uvek nemaju odlučujući uticaj na upravljanje, a pogotovo ne učestvuju ili učestvuju veoma ograničeno u raspolažanju dohotkom koji se realizuje u toj oblasti upravljanja društvenim kapitalom. Zato u nas često nema ni pravog interesa za takvo upravljanje društvenim kapitalom niti za integraciju rada i udruživanje dohotka. A takvo stanje postaje glavni izvor pojava tehnokratsko-upravljačkog monopola i otuđivanja rada i radnika od društvenog kapitala.

To je samo dokaz više da procesi te vrste ne mogu biti prepušteni spontano nastalom odnosu snaga između samoupravljanja i suprotnih ekonomskih i političkih pritisaka kakvi nastaju u konfliktu protivrečnih interesa na pojedinim sektorima našeg društvenog života. U sadašnjoj fazi revolucionarnog preobražaja našeg društva takav spontani razvoj odnosa snaga nosi u sebi potencijalne izvore socijalnih i klasnih diferencijacija, odnosno tendencija ka restauraciji državno-sopstveničkih, grupno-sopstveničkih i privatno-sopstveničkih odnosa. Očigledno je da je u usmeravanju tih procesa i dalje neophodna svesna i aktivna uloga organizovane radničke klase i vodećih socijalističkih snaga, prvenstveno Saveza komunista.

Progresivne snage našeg socijalističkog društva se nisu odlučile za revolucionarni put samoupravljanja samo zato što on daje osnove za razvoj demokratskih odnosa u socijalizmu, već pre svega zato što on otvara put slobodnijem razvoju društveno-svojinskih odnosa, to jest što sadrži najefikasnije odbrambene mehanizme protiv otuđivanja sredstava za proizvodnju i reprodukciju u društvenoj svojini od radnika i njegovog rada. To ne znači da samoupravljanje automatski ukida i sprečava takve pojave i tendencije. U krajnjoj liniji uvek su ljudi oni koji odlučuju. Zato automatizma u tim odnosima ne

može biti. Ali, bez obzira na to, u uslovima samoupravljanja radni čovek ima bitno više snage, mogućnosti i podsticaja da stvara ili da više ili manje snažno utiče na stvaranje uslova u kojima može da postaje subjekat društvene svojine i društvene reprodukcije, što je, na kraju krajeva, suština procesa koji nazivamo oslobađanjem rada i radnog čoveka.

Činjenica da su u prvoj istorijskoj fazi razvoja socijalizma društvena svojina i raspodela na njenim osnovama zasnovane pre svega na radu, a u manjoj meri na zajedničkoj društvenoj potrošnji prema potrebama ljudi, nužnost je koju nameće dostignuti stepen razvijenosti proizvodnih snaga savremenog čovečanstva. Ako radnik — bilo fizički bilo intelektualni — ne bi bio svestan da jedino svojim radom može steći pravo na korišćenje društvenih sredstava za proizvodnju i da — oplemenjujući ta sredstva, odnosno društveni kapital — stvara i uslove da njegov rad bude produktivniji, a udeo u društvenom proizvodu za njegove lične radne, životne, kulturne i stvaralačke potrebe veći, on tada ne bi bio ni slobodan ni samostalan čovek i stvaralac niti dovoljno zainteresovan, dovoljno inicijativan, dovoljno odgovoran proizvođač i nosilac društvene reprodukcije. A produktivnost rada i ekonomska efikasnost društva zasnovanog na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju za sada zavisi i još dugo će zavisiti prvenstveno od snage i uloge takve svesti.

To samo potvrđuje da društvena svojina nije sama sebi cilj niti predstavlja ideološku konstrukciju socijalnih reformatora, već je oruđe istorije u razvoju proizvodnih snaga. Tek takvom svojom ulogom ona je u isto vreme sredstvo i istorijski put za prevazilaženje ekonomskom nuždom i spoljnom prinudom nametnutog otuđenja uslova, sredstava i plodova rada od čoveka koji radi i stvara. To je razlog zbog koga razvoj socijalizma u savremenom svetu moramo posmatrati kao veoma složen, ali ipak jedinstven proces bez obzira na ravnopravnost njegovih oblika, puteva i dometa.

Zato je teorijski neodrživo tumačenje društvene svojine kao nekog statičkog oblika ili dogme. U društvenoj praksi takva polazna tačka može čak da postane i faktor stagnacije u razvitku socijalističkog društva. Društvena svojina je, u stvari kompleks društveno-ekonomskih, političkih i pravnih odnosa u kojima se ljudi u udruženom radu povezuju na osnovu zajedničkih sredstava za proizvodnju kao uslova zajedničkog, odnosno udruženog rada, i to na osnovu jednakih prava i odgovornosti u raspolaganju tim sredstvima i u prisvajanju proizvoda, odnosno dohotka ostvarenog sopstvenim radom. Naravno, i za takve odnose društvo mora uspostavljati odgovarajuće pravne institute, ali ne u obliku »ustoličenja« monopolističkog »vršioca dužnosti« kolektivnog sopstvenika, nego u obliku utvrđivanja i regulisanja uzajamne zavisnosti i odgovornosti radnih ljudi u njihovom neposrednom i zajedničkom raspolaganju sredstvima u zajedničkoj, odnosno društvenoj svojini.

Drugim rečima, istorijski smisao društvene svojine je u savlađivanju otuđivanja rada od društvenog kapitala, to jest ona mora da vodi integraciji rada i društvenog kapitala. A takva se integracija nije mogla ostvariti ni u jednom obliku sopstveničkog monopola nad kapitalom, koji u kapitalističkom svetu omogućuje kupovanje prava na prisvajanje tuđeg viška rada, a u socijalizmu se kao prelazni ostatak tog monopola pojavljuje u obliku državno-svojinskog prava na društveni kapital i potčinjavanja rada i radnika tom pravu. *Takva integracija se može ostvarivati samo putem neposredne kontrole radnika nad objektivnim materijalnim uslovima njegovog rada, to jest u društveno-ekonomskom jedinstvu živog i minulog rada koji je opredmećen u sredstvima za proizvodnju i u društvenom kapitalu uopšte.* Iako su sredstva za proizvodnju zajednička, ona su istovremeno objektivni uslov rada svakog pojedinog radnika i izvor individualnih prava radnika prema tim sredstvima. Ta integracija istovremeno zahteva i integraciju društvenog rada i ekonomsku i socijalnu

solidarnost i međusobnu ekonomsku i političku odgovornost radnika ali time ne prekida direktnu ekonomsku, to jest upravljačku vezu radnika sa njegovim minulim radom kao najvažnijim objektivnim uslovom njegovog živog rada. Takav razvoj socijalističkih proizvodnih odnosa nameće oblike društvene svojine i čini njenu suštinu u prelaznim uslovima od kapitalizma ka socijalizmu. Tu je i društveno-istorijski smisao naših sadašnjih diskusija o društvenom položaju minulog rada.

»Ahilova peta« nekih savremenih marksističkih ekonomista i sociologa u tumačenju društveno-svojinskih odnosa je upravo u tome što sredstva za proizvodnju — to jest podruštvljeni »opredmećeni« ili »minuli« rad koji je namenjen proširenoj reprodukciji — posmatraju kao društveni kapital za sebe, odvojeno od rada pojedinačnog radnika ili radnog kolektiva. Oni ne shvataju da je društvena svojina u isto vreme i onaj oblik radnikove »individualne svojine« bez kojeg ni on ni njegov rad ne mogu biti slobodni. Sa stanovišta ekonomske funkcije društvenog kapitala, doduše, takvo je posmatranje razumljivo i čak neophodno jer se u tom društvenom kapitalu izražava ekonomska snaga društva, a samim tim u toj kategoriji se i ujedinjuje individualni ekonomski interes radnika i njihov kolektivni ekonomski interes. Međutim, kada taj problem društveno-svojinskih odnosa posmatramo kroz prizmu društvenog karaktera rada i društveno-ekonomskih odnosa među ljudima u udruženom radu, tada nas takav pristup može dovesti u ozbiljnu zabludu — da smatramo da radniku pripada kao »njegovo« samo ono što dobija kao udeo u dohotku njegove radne organizacije, odnosno kao lični dohodak iz njegovog tekućeg rada, a da nije »njegovo«, odnosno da je »tuđe«, to jest »društveno« sve ono što se od njegovog rada odvaja u vidu podruštvljene akumulacije. Na taj način bismo, u stvari, radnika sveli na najamnog radnika države koja određuje cenu za njegovu radnu snagu. Međutim, ta akumulacija je samo deo proizvoda dru-

štvenog rada, a od preostalog dela proizvoda društvenog rada razlikuje se samo u pogledu namene, odnosno samo po tome što služi proširivanju i unapređivanju objektivnih uslova rada svakog pojedinog radnika i ukupnog društvenog rada. Ako je to tako, onda se raspolaganje tom akumulacijom, odnosno ekonomska funkcija društvenog kapitala, očigledno ne može odvajati, otuđivati od pojedinačnog rada, odnosno akumulacija se u načelu ne može izdvajati iz dohotka kojim upravlja osnovna organizacija udruženog rada, a u čemu učestvuje svaki radnik, ravnopravno sa drugim radnicima, na osnovu svog ličnog rada, kao što se ni rad radnika ni ostvareni dohodak osnovne organizacije udruženog rada u kojoj on radi i odlučuje o dohotku ne može odvajati od zajedničkog upravljanja udruženih proizvođača ukupnim društvenim radom i društvenim dohotkom.

Društveno određivanje i obezbeđivanje tih odnosa među radnim ljudima, to jest odnosa između njihove slobode i njihove uzajamne zavisnosti, ima onaj elementarni i odlučujući značaj za socijalističko društvo i razvoj proizvodnih snaga u njemu kakav imaju »sveto pravo« privatne svojine i privatno-svojinski odnosi među ljudima za buržoasko društvo.

Međutim, upravo određivanje tih odnosa i njihovo ugrađivanje u jedinstven sistem samoupravnog udruženog rada se u nas veoma sporo ostvaruje. Čak se može reći da ono što danas više od svega drugog slabi i ugrožava razvoj našeg socijalističkog samoupravnog društva jesu upravo unutrašnje slabosti i nedograđenosti sistema dohodovnih odnosa. Zbog tih slabosti mi sada prilično zaostajemo i u razvoju i oblikovanju unutrašnjih ekonomskih i političkih odnosa u samoupravnom udruženom radu, kao i u izgradnji organizacionog mehanizma samoupravljanja na svim nivoima društvene reprodukcije. Zaostajemo i u usklađivanju samoupravnih odnosa i institucija sa aktuelnim zahtevima razvoja proizvodnih snaga i društva uopšte u uslovima savremenog naučno-tehničkog progressa i njegovih ekonomskih i

socijalnih posledica. U takvoj situaciji, umesto dugoročnijeg idejnog i naučnog sagledavanja problema i puteva za njihovo rešavanje na osnovama samoupravljanja, često preovlađuju tehnokratski praktičizam i pragmatizam, koji ostaju to i onda kada sami sebe proglašavaju naukom, a po kojima — grubo rečeno — radnici treba da budu, u ime tobožnje efikasnosti privređivanja, lišeni svojih osnovnih samoupravnih prava. Takav pragmatizam predstavlja pogodno tlo za jačanje konzervativne ideologije i prakse birokratskog i menadžersko-tehnokratskog etatizma, kao i privatno-svojinjskog mentaliteta. Kao reakcija na takve pojave i pritiske pojavljuje se, s druge strane i stihijska direktna akcija pojedinih grupa radnika ili radnih kolektiva koja je nekad društveno-istorijski opravdana i progresivna, a ponekad nosi obeležje zaostale društvene svesti. Akutni su zbog toga i neki problemi prevladavanja ostataka nesamoupravnih odnosa u pojedinim oblicima društvenog života, pojave nedovoljne radne i poslovne efikasnosti, nedovoljne odgovornosti, nedovoljne socijalne sigurnosti radnog čoveka i slično. Sve to čini da neblagovremeno rešavanje problema koje je moguće već danas rešiti — dugoročnije i više zaoštava protivrečnosti našeg društva nego što je to objektivno neizbežno.

Ako se zapitamo o uzrocima takvih pojava, utvrdićemo da se oni sigurno ne svode samo na nedostatak iskustva i znanja. Takvo stanje se ne može objasniti ni idejnim kolebanjima i eklekticizmom jednog dela naše teorijske misli, koja je često više pod uticajem ideologije savremenog etatizma, kapitalizma i tehnokratizma nego pod uticajem samoupravnih tokova naše sopstvene socijalističke revolucije. Svega toga, dakako, ima. Ali osnovni uzroci takvog stanja ipak leže pre svega u ideološkim, ekonomskim i političkim otporima koji izviru iz same savremene strukture našeg društva. To samo potvrđuje da se pobjeda radnika, odnosno radničkog samoupravljanja nad etatizmom i tehnokratizmom

ne može i neće postići automatski — prepuštajući tok stvari isključivo »slobodi samoupravljača« ili »direktnoj akciji masa«, to jest stihijskoj borbi odnosa snaga u svakoj pojedinoj ćeliji udruženog rada i društva. A upravo to možemo ponekad pročitati u tezama pristalica teorije »spontaniteta« i »antiinstitucionalizma« anarhističke, tačnije apstraktnoliberalističke provincence.

Tačno je da sâm samoupravni položaj radnika u proizvodnji i radu mora biti osnovni i odlučujući faktor i nosilac reprodukcije društvene svojine. Ali je isto toliko tačno da u savremenim uslovima takav društveno-ekonomski položaj i uloga samoupravno organizovanog radnika ne bi bili mogući ako se ne bi oslanjali na organizovanu, rekao bih čak institucionalizovanu, snagu radničke klase, to jest udruženih radnih ljudi u društvenom radu.

Pojedinačni radnik ili neorganizovani radnici ne mogu imati dovoljno političke i ekonomske snage da bi se uspešno suprotstavljali stihijskom pritisku birokratskog i tehnokratskog monopola koji nastupa u ime autoriteta udruženog rada i autoriteta države. Tu snagu može da ima samo organizovana radnička klasa. A ona mora biti organizovana pre svega u samom udruženom radu posredstvom stabilnog sistema međusobnih ekonomskih odnosa, to jest prava i obaveza, odnosno odgovornosti. Zatim, radnička klasa mora biti organizovana kao država, kao politička vlast. Ona mora biti organizovana i kao društveno-politički činilac preko takvih organizacija kao što su Savez komunista, sindikati, Socijalistički savez radnog naroda i slično.

Ljudi su uvek živeli u određenim društvenim institucijama, odnosno društveno-ekonomskim formacijama. Celokupna istorija je proces smenjivanja jednih institucija drugima, pri čemu pojedine institucije, koje su karakteristične za određene društveno-ekonomske formacije, padaju — zajedno sa tim formacijama — tek pošto su iscrple svoju ulogu u razvoju proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa

među ljudima. Biti protiv »institucionalizma uopšte« znači biti protiv konkretnih institucija postojećih proizvodnih odnosa. Zato takav stav može biti objektivno revolucionaran ali može biti i krajnje reakcionaran — u zavisnosti od društveno-istorijskog karaktera određenog društvenog poretka i njegovih institucija protiv kojih ustaju »antiinstitucionalisti«.

I socijalistička revolucija i samoupravljanje ruše institucije, ali ne da bi živeli bez njih, već da bi uspostavljali nove institucije koje odgovaraju društveno-istorijskoj ulozi same revolucije i samoupravljanja. Jer posle revolucionarne pobede radničkoj klasi ostaje samo jedan izbor: ili da se — kao što je rekao Marks — »organizuje« kao država i da dejstvuje i kao klasa i kao država ili da izgubi i vlast i revoluciju.

Upravo zato nastajanje novih odnosa u samoupravnom socijalističkom društvu ne može biti stvar samo spontanih reakcija radnih ljudi, već i svesne i organizovane idejne i političke akcije socijalističkih snaga društva, a pre svega revolucionarne avangarde radničke klase. Takva akcija mora biti zasnovana kako na težnjama i borbi masa tako i na stvaralačkoj izgradnji novih oblika društvenog života i udruženog rada koja se oslanja na nauku i stručno znanje u službi tih masa. Bez toga »direktna akcija masa«, odnosno stihijski pokret masa, mora završiti porazom ili se svesti na empiričku i pragmatičku akciju socijaldemokratskog tipa. Upravo zato što je »ultralevičarstvo« svojim voluntarističkim stavovima samo sebe svelo gotovo isključivo na oružje neartikulisano pritiska, a time bilo osuđeno i na poraz, ono u istoriji radničkog pokreta nikada nije bilo niti je danas sposobno da postane vodeća, pa čak ni značajnija snaga u revolucionarnom radničkom pokretu. Štaviše, ono se nije moglo afirmisati ni kao antiteza empiričkoj i pragmatičkoj socijaldemokratiji, a kamoli revolucionarnom radničkom pokretu koji se oslanja na naučni socijalizam.

O svemu tome govorim zato što su reforme koje smo do sada preduzimali instrument revolucije ne samo po onome šta su rušile, već pre svega po onome šta su gradile. Revolucija mora biti sposobna da premošćuje protivrečnosti ili će se sama u njima ugušiti. Zato ni pragmatizam ni empirizam niti ultralevičarska »permanentna revolucija« ne mogu biti vodeća ideologija našeg socijalističkog društva koje se bori za ostvarenje svoje samoupravne revolucije. Dinamizam naše revolucije odnosio je pobeđe i postizao uspehe prvenstveno zato što se nije oslanjao ni na subjektivističku dogmu niti na goli pragmatizam i empirizam prakse, već na svesnu stvaralačku socijalističku revolucionarnu akciju koja je značila korak dalje u ostvarivanju današnjih i dugoročnih istorijskih interesa radničke klase i koja je istinitost svojih ciljeva i zadataka neprekidno proveravala i korigovala u praksi. A u krizi smo se našli tada kada je ta akcija izostala, odnosno kada se počela gušiti u jalovom obilju kritizerskog verbalizma koji je samo tumačio stvari, a nije bio sposoban da otkrije bilo kakvu realnu perspektivu daljeg progresivnog kretanja socijalističkog društva. Realnost vodeće uloge socijalističkih snaga u našem društvu zavisi prvenstveno od toga da li su one sposobne da daju prave odgovore i prava institucionalna rešenja kakva odgovaraju objektivnim potrebama razvoja proizvodnih snaga kao i reprodukciji socijalističkih i samoupravnih proizvodnih odnosa na sve višem nivou materijalne i društvene slobode čoveka u njegovom radu i stvaranju. I upravo tu su sada realni problemi daljeg razvoja našeg samoupravnog sistema.

III

INTEGRACIJA RADA I DRUŠTVENOG KAPITALA POD KONTROLOM RADNIKA

Društveno-svojinski odnosi u samoupravnom udruženom radu ne mogu se izraziti klasičnim svojinskim pravnim formulama, već samo suštinski no-

vim sistemom ekonomskih i političkih odnosa, to jest prava i međusobnih obaveza i odgovornosti radnih ljudi u udruženom radu. Sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini pripadaju svakome ko radi kao najvažniji objektivni uslov njegovog rada i njegove slobode kao radnika i kao stvaraoca. Ali prema tim sredstvima niko ne može imati nikakva privatno-sopstvenička prava. U tom smislu društvena svojina je i svačija i ničija. Sredstva u društvenoj svojini su u isto vreme i sredstva ličnog rada radnika u okviru ukupnog društvenog rada, a time i sredstva za sticanje njegovog ličnog dohotka. Kao takva, društvena svojina je u isto vreme zajednička, klasna svojina svih radnika i oblik individualne svojine svakog koji radi. Zato društveno-svojinski odnosi ne znače više odnos između »sopstvenika« i »nesopstvenika« — što u praksi znači između kupca i prodavca radne snage, ili države i radnika — već odnos među samim radnicima koji *zajednički* raspoložu sredstvima za proizvodnju, ali *individualno* prisvajaju plodove svoga rada. Reč je, dakle, o odnosima među ljudima koji kolektivno i samoupravno stavljaju *zajednička proizvodna sredstva* u službu *individualne stvaralačke snage i sposobnosti* radnika u udruženom radu radi postizanja što većeg zajedničkog i individualnog uspeha udruženog rada.

Upravo takav protivrečan karakter društvene svojine mora biti izražen u sistemu proizvodnih i ekonomskih odnosa u samoupravnom udruženom radu, kao i u političkom sistemu i pravnim institucijama koji treba da obezbeđuju takav sistem. A svaka negacija takve protivrečnosti neizbežno rađa i protivrečnost između rada i osamostaljenog društvenog kapitala.

Ustavni amandmani iz 1971. godine predstavljaju značajan korak u razvitku socijalističkih i samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. U njima je naše društvo utvrdilo načelne osnove i obaveznu polaznu tačku za dalju praktičnu društvenu akciju kako u oblasti izgradnje ekonomskog i političkog sis-

tema posredstvom novih ustavnih i zakonskih propisa tako i u pogledu uloge samoupravnih organizacija u toj izgradnji, pri čemu mislim na samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje. Istina, ustavni amandmani iz 1971. godine još uvek imaju prvenstveno načelan karakter, a tek u društvenoj praksi treba da dobiju svoje konkretne oblike. Međutim, i takvi kakvi jesu, oni ipak daju jasnu orijentaciju u pogledu puteva i sredstava za postepeno prevazilaženje postojećih protivrečnosti u našem društvu koje se izražavaju u otuđivanju radnog čoveka od društvene svojine, odnosno od sredstava za proizvodnju u društvenoj svojini.

Ustavne promene iz 1971. godine pre svega oslobađaju i ubrzavaju proces koji je započeo u stvari još donošenjem Ustava SFRJ iz 1963. godine, a naročito reformom privrednog sistema posle 1965. godine. No, sve do sada taj proces je ostajao u svojim početnim oblicima. Mislim da neću mnogo preterati ako kažem da su problemi i negativne pojave u razvoju samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa dobrim delom posledica iluzije da će »samoupravljači sve sami rešiti«. Borba za »punu samostalnost i slobodu« samoupravljača vodila se u ime prava radnika, a u stvari je kao pobednik veoma često izlazio tehnokratizam. Ako državna birokratija u sistemu državne svojine po svom društvenom položaju mora da teži monopolističkom raspolaganju društvenim kapitalom u ime državne vlasti, sada se u toj istoj ulozi ispoljava tehnokratizam u ime upravljačke vlasti nad društvenim kapitalom unutar samoupravljanja. Zato dolazi do subjektivnih otpora tehnokratsko-birokratskog karaktera i njihovog intenzivnog pritiska na praksu. Verovatno je upravo tu jedan od najvažnijih razloga što se pravni i organizacioni mehanizam našeg društveno-ekonomskog sistema, naročito u oblasti proširene reprodukcije, sporo menjao.

Svakodnevna praksa socijalizma — ne samo našeg, nego i u drugim zemljama — pokazuje da se na

raznim nivoima centralizacije društvenog kapitala upravljanje i raspolaganje njime veoma često ostvaruje na način koji ne dozvoljava čak ni običnu demokratsku kontrolu radnika nad raspolaganjem tim društvenim sredstvima, a kamoli da dosledno podređuje njihovu upotrebu radnim i životnim interesima radnika. To u znatnijoj meri važi i za ceo proces proširene reprodukcije u našem društvenom sistemu.

Upravo protivrečnost između odnosa kakvi su nastali samoupravljanjem u radnim organizacijama, s jedne, i odnosa kakvi u velikoj meri nastaju na osnovi otuđivanja viška rada u proširenoj reprodukciji i prometu društvenog kapitala, s druge strane, postaje ozbiljna prepreka za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja, pa i za jedinstvo, a time i za stabilnost ekonomskog sistema. Teorijski posmatrano, konzerviranje i produbljivanje te protivrečnosti moglo bi postati, a delom je već i postalo, izvor novih socijalnih diferencijacija u našem društvu i uzrok političkog sukobljavanja na toj bazi.

Razume se, koncentracija sredstava za proizvodnju i centralizacija društvenog kapitala je neophodna. Ona u sadašnje vreme predstavlja imperativni uslov moderne proizvodnje i razvoja proizvodnih snaga, odnosno borbe za višu produktivnost rada i bolje životne uslove radnih ljudi. Ujedno, ona je i jedan od bitnih materijalnih uslova i faktora društvenog planiranja. Problem, prema tome, nije u samoj koncentraciji sredstava za proizvodnju i centralizaciji društvenog kapitala niti u samom društvenom planiranju na raznim nivoima udruženog rada, već u načinu kako se ti procesi ostvaruju i kako utiču na karakter proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa u socijalističkom društvu.

Za naše socijalističko društvo postoje samo dva moguća izlaza iz protivrečnosti između samoupravljanja i postojećih tehnokratsko-monopolističkih elemenata u koncentraciji društvenog kapitala. Prvi je prividan i privremen, a sastoji se u povratku na dr-

žavno-sopstveničku centralizaciju društvenog kapitala u rukama federacije ili republika, koja bi se mogla zasnivati samo na snazi društvene prinude. U tom smeru nas potiskuje ideologija i praksa tehnokratizma, birokratizma i etatičkog centralizma. Drugi izlaz je u odlučnom kursu na uspostavljanje takvih ekonomskih odnosa u oblasti proširene reprodukcije koji će obezbediti integraciju rada i društvenog kapitala pod kontrolom radnika. Drugim rečima, upornije i doslednije treba produžiti sa reformom sistema proširene reprodukcije koja će koncentraciju sredstava za proizvodnju i sve centre upravljanja i raspolaganja društvenim kapitalom podrediti ekonomskoj i političkoj kontroli, interesima, potrebama i međusobnim odgovornostima samoupravno organizovanog radnika u osnovnim jedinicama udruženog rada. To je, u stvari, pravi cilj naše društvene i privredne reforme koju smo otpočeli 1965. godine.

Ustavni amandmani iz 1971. godine daju mogućnost i podsticaj da se ubrza upravo ovaj drugi proces. Pri tome je njihovo polazno načelo, ako ga nešto pojednostavljeno i shematski formulišemo, sledeće: kada se iz ukupnog dohotka udruženog rada izdvoji deo namenjen fondovima društvene potrošnje, kao i raznim rezervnim i drugim sličnim društvenim fondovima — a taj se deo izdvaja takođe iz ukupnog dohotka pojedinačnih osnovnih organizacija udruženog rada, bilo samoupravnim dogovorima bilo na osnovu ustavnih prava i na njima zasnovanih odluka društveno-političkih zajednica — preostalim dohotkom upravljaju i raspoložu udruženi radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada. Preko tih osnovnih organizacija udruženog rada radnici u zajedničkom interesu udružuju svoj rad i svoj dohodak u radnim organizacijama, integrisanim radnim sistemima, bankama, veletrgovini, spoljnoj trgovini itd. zadržavajući pri tome i ekonomsku i političku kontrolu u pogledu raspolaganja »svojim« delom sredstava u ukupnim udruženim sredstvima. To

znači da se ta sredstva mogu trošiti samo u saglasnosti sa radnicima u osnovnim organizacijama udruženog rada, odnosno samo na osnovu odredaba samoupravnog dogovora organizacija udruženog rada o udruživanju. Osnovna organizacija udruženog rada ima pravo da učestvuje u zajednički ostvarenom dohotku srazmerno doprinosu koji su ostvarenju tog dohotka dali radnici u njoj svojim živim radom, kao i svojim gospodarenjem sredstvima društvene reprodukcije kojima oni na osnovu svog rada upravljaju, to jest koliko su sopstvenom stvaralačkom sposobnošću doprineli uspehu i razvoju organizacije udruženog rada. Razume se, pošto ta sredstva reprodukcije sadrže kako »minuli rad« radnika te osnovne organizacije udruženog rada tako i »minuli rad« drugih radnika u udruženom radu, ta sredstva nisu ni privatna ni grupna sopstvenost radnika, već društvena, odnosno zajednička svojina svih radnika u udruženom radu. Drugim rečima, tim sredstvima proširene reprodukcije i dohotkom koji stiču na osnovu samoupravnog raspolaganja njima radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada mogu da upravljaju samo na isti način kao i drugim sredstvima za proizvodnju i dohotkom koji stiču radeći tim sredstvima. Ali, na drugoj strani, uspeh u raspolaganju sredstvima proširene reprodukcije — podjednako kao i drugim sredstvima za proizvodnju — takođe postaje jedno od merila u raspodeli ličnih dohodaka prema radu. Na taj se način, u stvari, minuli rad radnika neposredno povezuje sa njegovim živim radom i neposredno se odražava na životne uslove radnika, što olakšava da i dugoročno planiranje tih uslova postaje ne samo radnikovo formalno samoupravno pravo, već i ekonomska mogućnost. No, o tome ćemo kasnije konkretnije raspravljati.

Iz svega toga jasno proizlazi da osnovna organizacija udruženog rada nije neka za sebe zatvorena i izolovana niti samo preko tržišta povezana institucija udruženog rada. Njen položaj u udruženom radu i njena prava i odgovornosti proizlaze iz položaja

i prava radnika u udruženom radu uopšte i iz njihovih međusobnih ekonomskih i drugih odgovornosti. Osnovna organizacija udruženog rada je zato polazna i završna faza samoupravnog procesa reprodukcije samo u tom smislu što je ujedno i polazna i završna tačka samoupravne integracije udruženog rada. Razume se da iz takvog položaja osnovne organizacije udruženog rada proizlaze ne samo njena prava, već i njene ekonomske i druge obaveze i odgovornosti prema svim drugim organizacionim oblicima i »nivoima« udruženog rada, uključujući i udruživanje dohotka, odnosno akumulacije.

Naravno, ovde je reč o polaznim načelima na osnovu kojih treba graditi sistem konkretnih upravljačkih i ekonomskih prava i međusobnih odgovornosti i obaveza radnih organizacija, osnovnih organizacija udruženog rada i svih radnika u udruženom radu uopšte, kao i oblike njihove ekonomske i druge solidarnosti. Vrlo je verovatno da će takav sistem i ubuduće morati da predvidi razne modifikacije tih načela ili određena odstupanja kad se radi o specifičnim društvenim interesima, o solidarnosti radnika, o potrebama regulativne uloge države ili društvenog planiranja i slično. No, kao polazni princip u izgradnji celokupnog sistema ekonomskih odnosa to sasvim određeno znači da ni jedna »državna« ili privredna organizacija u kojoj se centralizuje društveni kapital ili koja se bavi finansijskim poslovanjem — ma koliko »demokratizovana« ona bila — ne može monopolistički raspolagati »svojim« kapitalom. Ta organizacija mora snositi ekonomsku i političku odgovornost prema radnicima u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada — bilo da je ona samostalna ili u sastavu integrisanih sistema — a preko nje i prema svakom radniku u tim osnovnim organizacijama udruženog rada za njihov udeo u društvenom kapitalu kojim ona posluje, odnosno upravlja.

Izgradnja takvog sistema ekonomskih odnosa je neophodna i radi stabilizacije samoupravnog polo-

žaja radnika i efikasnosti privrednog sistema. Radni ljudi ne mogu imati političku vlast u društvu ako nemaju ekonomsku vlast nad društvenim kapitalom, nad sopstvenim »viškom rada«. A oni takvu vlast ne mogu ostvarivati drukčije nego u jednom čvrstom i na ustavu i zakonima zasnovanom sistemu međusobnih ekonomskih odnosa, prava i obaveza koji će — uz određene modifikacije koje zahteva objektivna priroda društvenih odnosa u socijalističkom društvu — obezbeđivati da načelno svaki dinar radnikovog viška rada, odnosno minulog rada ubačenog u sferu prometa društvenog kapitala ostaje i dalje u domenu njegovog upravljanja, to jest da mu se u nekom vidu vrati ili da se bespovratno utroši, ali pod njegovom kontrolom.

Samo takav sistem ekonomskih odnosa može obezbeđivati relativno slobodan razvoj u kome će radnik, kao vodeći nosilac ekonomskog upravljanja, potčiniti svojim tekućim i dugoročnim interesima sve centre stručnog upravljanja radom, privredom, društvenom reprodukcijom i integracijom rada i dohotka. To, dakako, ne znači smanjivanje odgovornosti stručnih organa niti potcenjivanje potrebe za jačanjem samoupravljanja i time što će se osposobljavati i što će u samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima delovati sposobni stručno-upravljački kadrovi. Ali takav sistem ekonomskim odnosa treba da ukida proces štrašćivanja »menadžerskih centara« u privredi se aparatom političke vlasti, odnosno države i da ih sve neposrednije veže za samoupravnu bazu udruženog rada. Odnos tih centara prema samoupravnoj bazi udruženog rada treba da bude načelno sličan odnosu stručno-upravnog i izvršnog sektora u pojedinačnoj radnoj organizaciji prema drugim sektorima i svim radnicima te organizacije. Drugim rečima, ti centri moraju biti karika udruženog rada sa punom odgovornošću prema udruženim radnicima, a ne ekonomska vlast nad njima, odnosno nad njihovim dohotkom. I najzad, takav sistem ekonomskih odnosa treba da omogući radnim ljudima da

time što upravljaju dohotkom istovremeno stižu i odlučujući uticaj na razvoj i poslovanje raznih društvenih službi koje su još uvek u većoj ili manjoj meri vezane za državnu vlast, odnosno da proširuju svoju samoupravnu aktivnost i organizaciju i na takva područja. Tu mislim na delatnosti kao što su dečja zaštita, socijalne službe, zdravstvo, obrazovanje i slično. U stvari, u takvim ekonomskim odnosima i te delatnosti treba da postaju — posmatrano kroz prizmu društveno-ekonomskih odnosa — samo karika u lancu udruženog rada i izraz samoupravne integracije radnih ljudi.

S druge strane, neophodna samoupravna integracija u oblasti rada i udruživanja dohotka može se uspešno ostvarivati samo na osnovu jedinstvenog sistema ekonomskih odnosa među radnim ljudima, odnosno njihovim radnim organizacijama i osnovnim radnim jedinicama, kao i između njih i svih vidova, odnosno nosilaca realizacije dohotka iz udruženog rada u oblasti proširene reprodukcije. Samo na taj način društvo može obezbediti da u uslovima samoupravljanja svaki radnik, radeći na svom radnom mestu, i preko svog ličnog dohotka učestvuje kako u dohotku svoje osnovne organizacije udruženog rada tako i u dohotku radne organizacije, u dohotku združenih organizacija, kao i u rezultatima povećane produktivnosti društvenog rada uopšte. Ako sva osnovna sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini pripadaju svim radnicima, tada i ukupan dohodak iz tog udruženog rada, bez obzira na oblik i mesto njegove realizacije, treba da pripada svim radnicima, odnosno njihovim osnovnim organizacijama udruženog rada, na osnovu njihovih načelno jednakih prava i odgovornosti u sticanju i raspodeli dohotka. Sve dok radnik ne bude imao takav društveno-ekonomski položaj da, na primer, direkcija banke, integrisane organizacije ili spoljno-trgovinskog udruženja upravo njemu, odnosno njegovoj radnoj organizaciji i njegovoj radnoj jedinici, a ne nekim drugim faktorima, »isplaćuje« dohodak koji je realizovan poslo-

vanjem društvenim kapitalom, dotle će se taj dohodak koncentrisati van domašaja radnika i odnosiće se prema njemu kao samostalna otuđena vrednost, a time i kao i samostalna ekonomska i politička snaga sa tendencijom da vlada i radom i radnikom. A, s druge strane, ni sam radnik, odnosno radni kolektiv, nije u takvim uslovima zainteresovan za udruživanje rada, za integraciju i zajednička ulaganja dohotka van sopstvene radne organizacije. Zato je i sa gledišta razvoja proizvodnih snaga društva neophodno ne samo da svi centri ekonomskog i stručnog upravljanja u oblasti proširene reprodukcije i raspodele ukupnog društvenog proizvoda budu podređeni ekonomskoj i političkoj kontroli radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada, već i da se zajednički dohodak udruženog rada vraća na upravljanje radnicima, odnosno njihovim osnovnim organizacijama udruženog rada.

I razvoj demokratskih oblika samoupravljanja u svim vidovima radne kooperacije i integracije, pa i u društvu uopšte, moguće je podsticati samo ako se oni zasnivaju na takvom stabilnom sistemu ekonomskih odnosa koji će obezbeđivati da stručno-upravljajući aparat samoupravljanja, odnosno »socijalistički samoupravni menadžeri« budu menadžeri u interesu radnika i njihovih osnovnih organizacija udruženog rada, a ne monopolistički upravljači u ime nekog nedefinisanog »višeg interesa«, odnosno nekog državno-svojinskog monopola. Zato u načelu niko, ni jedan organ, ni na jednom nivou radnog ili društvenog upravljanja, pa čak ni skupštine društveno-političkih zajednica ne smeju da imaju pravo i mogućnost monopolističkog raspolaganja društvenim kapitalom. Dakako, naš društveni sistem dozvoljava i mora dozvoliti društveno-političkim zajednicama da vrše regulativnu ulogu u formiranju i raspolaganju društvenim namenskim fondovima koji služe određenim zajedničkim interesima udruženog rada ili radnih ljudi. Ali tu, očigledno, i nije reč o monopolističkom raspolaganju društvenim kapitalom.

Izvan tih okvira sredstvima se može raspolagati samo na osnovu neposredne ekonomske odgovornosti prema svakoj radnoj organizaciji i unutar nje svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada — a preko njih i prema svakom pojedinom radniku.

To, ipak, ne znači da je akcenat na raspodeli dohotka, pošto je ona u stvari samo izraz i funkcija proizvodnih odnosa i uslov njihove egzistencije. U takvim odnosima raspodele dohotka rad pojedinačnog radnika i njegove osnovne organizacije udruženog rada neposredno se integriše sa ukupnim sredstvima za proizvodnju i proširenu reprodukciju u društvenoj svojini, to jest izražava se upravo kao sastavni deo ukupnog društvenog rada. Prema tome, pravo radnika i osnovne organizacije udruženog rada da učestvuju u dohotku koji se realizuje na osnovu ulaganja društvenog kapitala i povećavanja produktivnosti društvenog rada ne znači prisvajanje tuđeg rada, kao što neki pisci u nas pokušavaju da dokažu, već je, u stvari, oblik učešća radnika, odnosno njegove osnovne organizacije udruženog rada u proizvodnju ukupnog društvenog rada, pri čemu je merilo za to učešće upravo sopstveni rad radnika — i živi i minuli.

Dakako, to ne znači da u praksi takvih odnosa ne nastaju ili da ne mogu nastati i pojave prisvajanja tuđeg rada. U uslovima robne proizvodnje, odnosno tržišnog sticanja dohotka opasnost od takvih pojava je ne samo realna, već se naše društvo i sukobljava sa njima. O tome ću kasnije podrobnije govoriti. No, to nije razlog da »zajedno sa prljavom vodom iz korita izbacimo i dete«. Ta pojava govori samo o neophodnosti da u sistem ekonomskih odnosa među radnim ljudima, o kojima je bilo reči, moraju biti ugrađeni i odgovarajući odbrambeni mehanizmi koji će takve pojave sprečavati, odnosno svoditi ih na minimum.

Samo pod takvim uslovima dohodak radne organizacije, odnosno osnovne organizacije udruženog rada, koji ona realizuje svojim radom i poslovanjem,

može zaista biti ekonomski izraz proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa u kojima radnik ima stvarnu ekonomsku i političku vlast nad ekonomskih i društvenim funkcijama kapitala u društvenoj svojini, to jest može svesno da ih podređuje svojim klasnim, radnim, socijalnim i kulturnim interesima. Na taj način *dohodak* osnovne organizacije udruženog rada postaje *početak* podruštvljavanja i specifične cirkulacije društvenog »viška rada« koja obezbeđuje proširenu i društvenu reprodukciju uopšte. Taj dohodak je, međutim, istovremeno i *kraj* tog procesa jer se svi rezultati produktivnosti društvenog rada — sem onog dela dohotka koji se pretvara u društveno konstituisane fondove zajedničke i opšte potrošnje — *vraćaju* u dohodak pojedinačnog radnog kolektiva i pojedinačnog radnika, pri čemu upravo *doprinos* koji je taj kolektiv svojim ukupnim radom — tekućim i minulim — dao porastu produktivnosti ukupnog društvenog rada objektivno postaje ne samo legitimacija, već i osnovno merilo za njegovo učešće u dohotku ukupnog društvenog rada. Tu ništa ne menja ni činjenica što se minuli rad pojedinačnog kolektiva, odnosno radnika, u obliku sredstava društvene reprodukcije kojima on samoupravno raspolaže, pojavljuje samo kao neodvojiv i, rekao bih, čak neopredeljiv deo zajedničkog minulog rada svih radnika u udruženom radu. To znači da »individualni kvantum« minulog rada pojedinačnog radnog kolektiva ili radnika može biti veći ili manji, pa čak i relativno veoma mali u odnosu na ukupan minuli rad izražen u tim sredstvima društvene reprodukcije. Međutim, svim tim sredstvima se uvek upravlja kao sredstvima u zajedničkoj svojini svih radnika, odnosno u društvenoj svojini. Prema tome, »individualni« minuli rad uvek deli sudbinu zajedničkog društvenog minulog rada. Ali u obrnuto, upravo izdvajanje sopstvenog viška rada u podruštvljeni minuli rad osposobljava radni kolektiv da stiče dohodak srazmerno mestu koje njegova delatnost zauzima u društvenoj reprodukciji. Zato bi se moglo reći da u takvim uslovima

»višak rada« stvarno postaje samo deo radnikovog »potrebnog rada« jer se ekonomska funkcija društvenog kapitala tu zaista pojavljuje samo kao neposredna funkcija udruženog rada svih radnika, a višak vrednosti u klasno-antagonističkom smislu te reči nestaje; on se ne otuđuje od radnika, već čini deo dohotka kojim sâm radnik samoupravno raspolaze. Iako je dohodak koji stiče pojedinačni radni kolektiv rezultat rada i uticaja različitih faktora, on je u većoj ili manjoj meri ipak zavisao i od gospodarenja radnika viškom sopstvenog rada koji ulazi u područje višak rada, odnosno u sredstva društvene reprodukcije. Zato je upravo u skladu sa principom raspodele prema radu da rezultati gospodarenja radnika svojim viškom rada u odgovarajućem obliku i u određenoj srazmeri budu jedno od merila raspodele ličnih dohodaka prema radu.

U sadašnjim diskusijama o svim tim pitanjima, a pogotovo u vezi sa primenom ustavnih amandmana iz 1971. godine nailazimo na tezu da radne organizacije ne bi smele sticati nikakav dohodak po osnovu upravljanja minulim radom, to jest po osnovu ulaganja dela svog dohotka u druge radne organizacije, odnosno u radnu kooperaciju. To se objašnjava time što minuli rad ne proizvodi nikakvu novu vrednost, pa bi svaki dohodak po osnovu minulog rada značio eksploataciju drugih radnika. Međutim, tim argumentom se ne dokazuje i ne objašnjava ništa osim to da autori takve teze zaboravljaju na društveni karakter rada i njegove konsekvence i da se ne mogu osloboditi klasičnih shvatanja svojine. Tačno je da minuli rad, odnosno društveni kapital, sam po sebi ne stvara nikakvu novu vrednost. Ali suština pitanja nije u tome. Bitno je to šta se u društvu dešava sa minulim radom sve dok on kao vrednost opredmećena i nagomilana u obliku društvenog kapitala egzistira, odnosno dok nije potrošena, od koga se i na kakav način otuđuje, ko upravlja njome i u kakvom je odnosu onaj koji njome upravlja prema njenom stvaracu i prema samoupravno organizovanim radnim

ljudima uopšte. To utoliko više što i u našem socijalističkom samoupravnom društvu — kao, uostalom, i u svim drugim socijalističkim zemljama — oni društveni faktori koji upravljaju društvenim kapitalom istovremeno stiču i određena prava ili mogućnosti da učestvuju — često i u veoma velikoj meri — u raspodeli društvenog proizvoda, koji je naravno, rezultat živog rada radnih ljudi.

Marks je veoma jasno istakao istinu da minuli, opredmećeni rad, odnosno kapital, ne stvara nikakvu novu vrednost, već da nju stvara samo radnik svojim živim radom. Ali Marks je ukazivao i na drugu istinu, naime, da se višak rada, odnosno višak vrednosti koji stvara živi rad, realizuje delom kao profit vlasnika-industrijalca, a delom kao profit ili kamata banaka, odnosno nosilaca finansijskog kapitala uopšte, ili kao renta zemljoposjednika, kao i u drugim oblicima u kojima se izražava raspodela profita po osnovu vlasništva nad kapitalom. Upravo zato je Marks i naglašavao da kapitalistički sistem proizvodnih odnosa nije moguće razumeti ako se ti odnosi ne posmatraju kroz prizmu jedinstva procesa proizvodnje i prometa kapitala u kome se realizuje veliki deo viška vrednosti koji je stvoren živim proizvodnim radom.

Postavlja se pitanje da li u socijalističkom društvu nema baš nikakvih elemenata takvih ekonomskih odnosa i nikakvih problema te vrste? Analiza proizvodnih odnosa u našem društvu pokazuje ne samo da ih ima, već da je u njima sadržana i jedna od njegovih osnovnih protivrečnosti. Tačno je da u nas kategorije kapitala, viška rada, viška vrednosti itd, gube svoj klasni karakter u onoj meri u kojoj sva sredstva za proizvodnju postaju zajednička svojina svih koji rade. Međutim, mi ovde ukazujemo na činjenicu da takve karakteristike socijalističkih proizvodnih odnosa kao što su elementi državno-svojinskih odnosa i tehnokratsko-upravljačkog monopola još uvek predstavljaju vid otuđivanja sredstava od radnika, a to se događa prvenstveno u sferi proširene reprodukcije, dakle u oblasti raspolaganja nagomila-

nim opredmećenim, minulim radom, odnosno društvenim kapitalom. Ne radi se, dakle, o tvrdnji da se u toj sferi stvara neka nova vrednost, već o tome da se u njoj prisvaja, odnosno otuđuje od radnika znatan deo vrednosti koju je on proizveo.

Drugim rečima, ako su sredstva za proizvodnju, uključujući i opredmećeni, minuli rad u obliku finansijskih sredstava za proširenu reprodukciju, u društvenoj svojini, tada svi oblici dohotka iz ukupnog društvenog rada, bez obzira na to da li je reč o njegovoj realizaciji; u neposrednoj razmeni na tržištu ili u sferi cirkulacije društvenog kapitala — u kojoj se, uzgred budi rečeno, takođe vrši prelivanje, a često i prisvajanje tuđeg rada — pripadaju svim radnim ljudima, odnosno njihovim osnovnim organizacijama udruženog rada.

Ali, kada se postavi zahtev da se ustavnim, zakonskim i drugim aktima precizno utvrde prava i obaveze radnika da samostalno i odgovorno prema udruženom radu i društvu upravljaju svojim minulim radom, kao delom društvenog kapitala kojim samoupravno raspolažu u okviru svojih organizacija udruženog rada, u teoriji i u društvenoj praksi odmah se pojavljuju prigovori. Pojavljuje se pre svega teza da radnici u organizacijama udruženog rada ne mogu samoupravno raspolagati sredstvima proširene reprodukcije prosto zato što se ta sredstva ne sastoje samo iz njihovog viška rada, odnosno iz minulog rada tih radnika, već i iz minulog rada svih radnika u udruženom radu. A iz toga se izvlači zaključak da minulim radom svih radnika u udruženom radu treba da upravljaju neki drugi društveni faktori, a ne sami radnici u udruženom radu. I tako se, u stvari, ponavlja stara teza da socijalizam zapravo postoji samo tada kada društvenim kapitalom monopolistički upravlja i neograničeno raspolaže državni aparat ili tanak sloj birokratije i tehokratije — bilo da se nalazi u takozvanoj sferi politike ili u privrednoj organizaciji — koji je uvek oslonjen na političku snagu države. Po takvim tezama socijalizma nema

ako funkciju upravljanja i raspolaganja društvenim kapitalom vrši — umesto monopolističkih centara — neposredno sam radnik, kolektivno organizovan i odgovoran u samoupravnom udruženom radu, koji već po svom položaju u takvim socijalističkim proizvodnim odnosima tu funkciju ne može da obavlja drukčije nego uz punu odgovornost prema jednakim pravima svih drugih radnika.

Takvi prigovori ne samo što postavljaju svaku logiku na glavu, već su očigledan izraz ideologije etatizma i birokratsko-tehnokratskog monopolizma. Zašto bi socijalističkom društvu morala biti tuđa ideja da radnik, kolektivno organizovan u svojim organizacijama udruženog rada i sa svojim organima samoupravljanja, može da vrši funkciju upravljanja društvenim kapitalom u najmanju ruku toliko odgovorno prema društvu i udruženim radnicima u društvenom radu kao što tu funkciju vrše neki birokratsko-tehnokratski organi otuđeni od neposrednog rada i proizvodnje, koji su u svom poslovanju i aktivnosti orijentisani samo ili pretežno prema političkom vrhu države ili njenom aparatu, pa zato mogu vrlo lako postati neosetljivi prema autentičnim interesima radnog čoveka? I zašto bi socijalističkom društvu bila tuđa ideja da udruženi radnik, koji neposredno upravlja društvenim kapitalom, bude isto toliko zainteresovan da naučni, stručni i poslovni instrumentarij i aparat budu što sposobniji i uspešniji kao što je za to zainteresovana politička država ili neke osamostaljene generalne direkcije i slični centri ekonomske i političke moći? I najzad, zašto bi socijalističkom društvu bila daleka pomisao da se odgovornosti radnih kolektiva u upravljanju dohotkom koji nije samo njihov, nego i zajednički, isto tako jasno preciziraju i formulišu u ustavu i zakonodavstvu kao što se to čini sa odgovornošću državnog aparata ili upravnih organa banaka i slično?

Međutim, ideolozi etatizma i birokratsko-tehnokratskog monopola neće ni da čuju za takva pitanja. Kao što je za kapitalistu privatna svojina »svetinja«

o kojoj ne dozvoljava ni da se govori, a kamoli da se u nju dira, tako je za ideologiju birokratizma i tehnokratizma tehnokratsko-birokratski monopol u raspolaganju društvenim kapitalom kvintesencija socijalizma, tako reći »kroj istorije«.

Nikako ne želim da idealizujem sistem radničkog samoupravljanja, a pogotovo ne sistem dohotka koji će — i pored svih odbrambenih mehanizama — u uslovima robne proizvodnje uvek biti pod pritiskom tendencija da se jednostrano »zakida« zajednički dohodak, odnosno društveni kapital. Čovekova priroda se samom promenom sistema tako brzo ne menja. Sebičnu težnju da se živi, ako je to moguće, na tuđ račun ne može ukinuti ni osećanje solidarnosti radničke klase. Ali jedno svakako možemo da tvrdimo: sve takve i slične negativne pojave koje nastaju unutar radničke klase, među samoupravno udruženim radnim ljudima u društvenom radu moguće je u sistemu radničkog samoupravnog dohotka lakše suzbijati i sprečavati kako akcijom samoupravljača tako i demokratskim mehanizmima društva nego što je to moguće u uslovima birokratsko-tehnokratske dominacije nad radom i radničkom klasom, pogotovo kad takva dominacija postane bazični princip državnog sistema i proizvodnih odnosa. U društveno-ekonomskim uslovima samoupravljanja sve pomenute i slične negativne pojave i tendencije spadaće u kategoriju svih drugih nasrtaja na prava radnog čoveka i na sam društveni poredak. Drugim rečima, takve pojave mogu biti više ili manje ozbiljan uzročnik društvenih sukoba, ali one, ipak, ne mogu menjati karakter društveno-ekonomskih odnosa.

U nas nisu tako retki branioci teze da je sve u redu sa socijalizmom kada mnogim milijardama dinara društvenog kapitala monopolistički raspolažu uske grupe ljudi, na primer u spoljnotrgovinskim preduzećima, a da bi bilo nesocijalistički ako bi tim istim milijardama društvenog kapitala, sa punom odgovornošću prema jednakim pravima svih radnih ljudi, upravljali radni ljudi u radnim organizacijama

koji taj kapital svojim radom »proizvode« ili realizuju preko spoljnotrgovinskih organizacija. Umesto da te spoljnotrgovinske organizacije budu u odnosu na udružene radne organizacije koje posluju preko njih u istom položaju u kome su, na primer, komercijalna odeljenja unutar pojedinačnih radnih organizacija u odnosu na njih kao celinu, stvaraju se uslovi da takve monopolističke organizacije počinju u većoj ili manjoj meri da dominiraju nad udruženim radom. Prema tome, kakve god slabosti da se pokažu u sistemu ekonomskih odnosa o kojima je ovde reč, one nikad ne mogu da imaju tako dalekosežan negativni uticaj po razvitak socijalističkih društvenih odnosa kakav ima etatistički, birokratsko-tehnokratski monopol.

Dakako, pri tome treba imati u vidu da bi kritika tehnokratsko-birokratskih tendencija ili borba za njihovo prevladavanje bila sasvim na pogrešnom putu ako bi se odnosila na same funkcije ili na lične osobine ljudi na tim funkcijama. Pogotovo bi to bio slučaj ako bi se radilo o bilo kakvom obliku konfrontacije sa tehničkom i drugom inteligencijom uopšte ili sa ljudima na rukovodećim funkcijama u radnim organizacijama. Ogromna većina obrazovanih ljudi u našem društvu je ne samo po svojoj socijalističkoj svesti, već i po svojim elementarnim materijalnim interesima bezuslovno i u istoj meri povezana sa samoupravljanjem kao i fizički radnik. I obrnuto, u uslovima tehnokratsko-birokratskog upravljanja društvenim radom tehnička i druga inteligencija na isti način kao i fizički radnici postaje objekat manipulisanja. Prema tome, radi se o sistemu, a ne o ljudima ili, pravilnije rečeno: pre svega o sistemu, pa tek onda o ljudima.

Upravo zbog toga u našoj konkretnoj situaciji ništa ne rešavaju i ne mogu da reše takva sredstva kao što su, na primer, subjektivističke hajke na direktore i »menadžere«. I to ne samo zbog toga što su te funkcije neophodne društvu, već i zato što postojeće protivrečnosti u društvu ne zavise, ili pak

zavise veoma malo od subjektivnih osobina direktora i »menadžera«. Nije, dakle, reč o ličnim osobinama ljudi, već o karakteristikama postojećih proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa, to jest o elementima tih odnosa koji bi se mogli nazvati »derivatima« državno-svojinskih odnosa.

Naravno, na osnovu tih odnosa u društvu se oblikuju i različiti interesi, shvatanja i reakcije, sve do antisamoupravne i antisocijalističke ideologije. Zato socijalističke snage moraju biti spremne i na sukob među ljudima kada se radi o traženju i ostvarivanju socijalističkih rešenja u prevazilaženju tih protivrečnosti. Ali takav sukob sam po sebi ne rešava ništa, ili vrlo malo i istorijski sporo, ako iz njega, nasuprot starome, ne izraste stvaralački, a to znači i istorijski realan, koncept novoga. Naime, vodeća uloga socijalističkih snaga u našem društvu zavisi prvenstveno od toga da li su one sposobne da daju prave odgovore i rešenja koja bi bila u skladu sa objektivnim potrebama razvoja proizvodnih snaga, kao i socijalističkih i samoupravnih proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa. Zato je Lenjin s pravom isticao da bi radnička klasa bez marksizma bila osuđena na robovanje empirizmu.

Tehnokratsko-upravljački monopol je više izraz određenih osnovnih klasnih ili prelaznih socijalnih karakteristika proizvodnih odnosa i sredstvo za ostvarivanje i održavanje takvih odnosa nego njihova prava društveno-ekonomska sadržina. Drugim rečima, takav monopol se — ukoliko postaje samostalan faktor proizvodnih odnosa — ne može održati svojom sopstvenom snagom. On se mora degenerisati bilo u pravcu privatno-sopstveničkog kapitalističkog monopola — što u uslovima socijalističkog društva nije realno — ili srasti sa sistemom i aparatom države, to jest postati instrument restauracije državno-svojinskog oblika proizvodnih odnosa. Upravo ovo drugo je praktično jedina realna alternativa razvoju samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa ako samoupravni udruženi rad i revolucionarne socijalističke

snage ne bi imali snage i sposobnosti da funkcije upravljanja i raspolaganja sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini potčine interesima i kontroli slobodnog radnika u samoupravnom udruženom radu.

U odgovoru na pomenuta pitanja neko može reći: kada kritikujemo postavke o minulom radu, ne mislimo da ekonomski i politički centri upravljanja društvenim kapitalom treba samovoljno da raspolažu tim kapitalom, već da njime posluju u interesu radničke klase i svih radnih ljudi, na pošten i demokratski način. Međutim, ko može da govori o interesu radničke klase izvan nje same: kakvu ulogu igra građansko poštenje tamo gde se u stvari radi o karakteru proizvodnih odnosa; i kakvo je demokratsko odlučivanje moguće tamo gde ne postoji precizan sistem ekonomskih prava i odgovornosti među radnim ljudima i organizacijama udruženog rada?

Primeni načela ustavnih amandmana o minulom radu naše društvo ne sme prići ni dogmatski ni formalistički. U vezi s tim hteo bih da upozorim naročito na dva moguća pogrešna tumačenja minulog rada u svakodnevnoj praksi. Pre svega, pomenuta načela nikako ne znače da u našem sistemu ekonomskih odnosa ne mogu da postoje zajednički fondovi u koje se ulaže bespovratno niti to da se ne mogu vršiti nikakva bespovratna preliivanja sredstava u cilju sprečavanja privrednih poremećaja, usklađivanja privrednih kretanja, obezbeđivanja finansijskih rezervi, ekonomske pomoći nedovoljno razvijenim delovima zemlje, materijalnog obezbeđivanja ekonomske i socijalne solidarnosti radnih ljudi itd. Ali odluke o takvim bespovratnim davanjima ili preliivanjima mogle bi se donositi samo na dva načina: ili na osnovu dobrovoljnog i vremenski određenog samoupravnog sporazuma radnih organizacija, zasnovanog na njihovim statutima ili na sporazumu njihovih osnovnih organizacija udruženog rada, ili na osnovu zakona u slučajevima koji su utvrđeni ustavom. Takvi fondovi bi morali biti strogo namenski i ne bi se smeli pretvarati u neke vrste državno-sopstvenički kapital.

Bilo bi isto tako pogrešno smatrati da se ukupan društveni kapital mora neprekidno decentralizovati, odnosno deliti radnim organizacijama na takav način da bi one morale uvek ponovo odlučivati o njegovom korišćenju. Naprotiv, ovde nije reč o razgrađivanju integracije ili udruženog dohotka, već upravo o takvim ekonomskim odnosima u integraciji rada i u udruživanju dohotka u kojima će sam radnik biti zainteresovan za njihovu stabilnost i trajnost. A konkretne oblike i sadržinu tih ekonomskih odnosa regulisaće zakonodavstvo o udruženom radu, a delom samoupravni sporazumi o udruživanju, statuti i ugovori među organizacijama udruženog rada. Tim aktima treba da bude rešavano pitanje na koji način će radnici, odnosno osnovne organizacije udruženog rada vršiti kontrolu nad udruženim dohotkom, odnosno učestvovati u upravljanju njime, kao i na koji način će oni učestvovati u raspodeli dohotka stečenog udruženim radom i zajedničkim ulaganjem dohotka. Pri tome ni u kom pogledu ne može biti sporno to da je našem društvu, kao i svakom drugom savremenom društvu, potrebna koncentracija sredstava za proizvodnju i odgovarajuća centralizacija društvenog kapitala. To ne zahtevaju samo moderna tehnologija i tehnika, već i sistem socijalističkog planskog privređivanja. Međutim, radnik će podržati takvu centralizaciju društvenog kapitala u onoj meri u kojoj bude u njoj video sredstvo i metod za afirmaciju svojih sopstvenih radnih i stvaralačkih napora i ukoliko borba za veću produktivnost i ekonomičnost njegovog i društvenog rada bude vodila poboljšavanju materijalnih, socijalnih i kulturnih uslova njegovog rada i života. Interes radnika za koncentraciju društvenih sredstava biće veći ukoliko viša produktivnost rada, kao rezultat centralizacije društvenog kapitala, omogući povećanje njegovog ličnog dohotka i dohotka njegove radne organizacije i ukoliko omogućuje šire oblike radne kooperacije nego što je samo ulaganje u sopstvenu osnovnu organizaciju udruženog rada.

U takvim uslovima i udruživanje opredmećenog, minulog rada kao društvenog kapitala, odnosno kao proizvodnog sredstva, postaje samo jedan od vidova udruživanja rada i zajedničkih napora za veću produktivnost rada i veći zajednički dohodak. To omogućuje da radnik svesnije učestvuje u borbi za što veći proizvod ukupnog društvenog rada i za sve neposrednije i veće svoje učešće u dohotku iz ukupnog društvenog rada. Na taj način se ne samo u sve većoj meri prevazilazi usitnjenost i »izolovanost« radnih organizacija, već to doprinosi i čvršćem povezivanju interesa radnih ljudi u njihovim međusobnim ekonomskim i socijalnim odnosima. Upravo zato ekonomska i socijalna solidarnost radnih ljudi mora postati sastavni deo samoupravnih ekonomskih odnosa. Solidarnost se, dakle, ne bi smela tumačiti samo kao pojam socijalne politike, već kao bitna karakteristika ekonomskih odnosa zasnovanih na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju.

Priznanje ovih konkretnih ekonomskih i političkih prava i odgovornosti samoupravno organizovanog radnika u pogledu raspolaganja minulim radom, odnosno delom vrednosti stvorene njegovim radom koji se izdvaja u društvenu akumulaciju ili centralizaciju kao društveni kapital, ne znači da država može ili da treba da izgubi pravo i mogućnost da instrumentima ekonomske politike utiče na usklađivanje odnosa u oblasti integracije rada i kapitala u cilju privredne stabilnosti u društvu ili odbrane ravnopravnosti radnih ljudi, odnosno u cilju regulisanja ekonomskih i socijalnih odnosa među ljudima. Naprotiv, treba se osloboditi iluzije da samoupravni sistem na sadašnjem nivou razvijenosti proizvodnih snaga može sam, bez oslonca na mehanizam državne prinude, rešavati sve protivrečnosti ekonomskog razvoja našeg društva, raspodele društvenog proizvoda, vodeće uloge radničke klase, ravnopravnosti radnih ljudi i slično. To tim više što ekonomska i politička prava i odgovornosti pojedinačnog radnika u odnosu na minuli rad ne mogu postati stvar stihije. Ona moraju

biti ne samo društveno regulisana i utvrđena ustavnim sistemom i zakonima, već i u praktičnoj primeni ograničavana jednakim pravima drugih radnika i interesima njihove ekonomske i socijalne solidarnosti.

Kada udruženi radnici počnu da upravljaju zajedničkim društvenim kapitalom neposredno sa svog radnog mesta, a ne preko nekog svog političkog predstavnika — sem u onoj meri u kojoj je regulativna i planska uloga države neophodna — može se govoriti i o značajnijim počecima procesa koji marksisti nazivaju »odumiranjem države«. Tek u takvim ekonomskim odnosima društvena svojina dobija, za razliku od dotadašnjeg etatističkog i birokratsko-tehnokratskog oblika, svoj konzistentan samoupravni oblik.

IV

DVOJAKI KARAKTER DOHOTKA

Već smo istakli da integracijom rada i društvenog kapitala — u obliku upravljanja dohotkom na osnovi samoupravljanja od strane radnika, odnosno osnovne organizacije udruženog rada — radnici stupaju u određene međusobne proizvodne i društveno-ekonomske odnose koji su objektivno dati i koji se moraju izraziti u sistemu, odnosno poretku društva. U starim oblicima proizvodnih odnosa radnik je bio ekonomski nezavisan u odnosu na druge radnike: samo ga je klasni i zajednički ekonomski interes u odnosu na kapital vezivao specifičnim vezama klasne solidarnosti sa ostalim radnicima. Ali u isto vreme radnik je bio ekonomski zavisn od kapitalističkog sopstvenika ili monopolističkog upravljača društvenim kapitalom.

Sada, međutim, kada samoupravno organizovani radnici u udruženom radu sami, to jest zajednički raspolažu sredstvima za proizvodnju, odnosno društvenim kapitalom na različitim nivoima tog rada, oni kao *klasa* postaju nezavisni i slobodni u odnosu prema tom kapitalu kao njihovom opredmećenom,

minulom radu. Ali oni su *kao radnici* i dalje zavisni od objektivnih uslova svoga rada, nivoa razvijenosti proizvodnih snaga, mase raspoloživog društvenog kapitala, usklađenosti materijalnih tokova privrednog razvoja itd., što sve takođe ima uticaja na razvoj socijalističkih i samoupravnih oblika društveno-ekonomskih odnosa. Upravo zato radnici u našim uslovima postaju međusobno neposredno zavisni u odnosu da ostvarivanje jednakih prava u udruženom radu na osnovu zajedničke klasne svojine nad društvenim kapitalom. Drugim rečima, radna i ekonomska sloboda radnika ograničena je istom takvom slobodom svih drugih radnika. Zato je i u samoupravnom društvu nerearno govoriti o apsolutnoj slobodi radnika u sticanju dohotka, a posebno u raspolaganju njime i u njegovoj raspodeli.

Teorijski posmatrano, radnik bi mogao imati »punu« slobodu u pogledu raspolaganja dohotkom, i njegove raspodele — a da se ipak automatski reprodukuju socijalistički i samoupravni odnosi — jedino u uslovima u kojima bi dohodak radne organizacije, odnosno bruto dohodak po radniku, zaista izražavao samo, kako kaže Marks, »individualni kvantum rada« te radne organizacije, odnosno tog radnika, što pretpostavlja neki drugi, a ne tržišni oblik sticanja dohotka. Drugim rečima, to bi bilo moguće samo u uslovima kada bi radna organizacija i pojedinačni radnik, na osnovu objektivno utvrđene individualne količine i kvaliteta svoga rada sadržanog u proizvodima koje razmenjuju sa drugim radnim organizacijama i radnicima, automatski sticali srazmeran deo društvenog proizvoda.

Međutim, mogućnosti za objektiviziranjem »individualnog kvantuma rada« praktično ne postoje. Rad je društven i radnik se ne udružuje u tom radu po svojoj volji, već na osnovu objektivno date strukture proizvodnih snaga. Pojednostavljeno govoreći, radnik ne može da radi ako se ne udružuje, to jest njega samoga udružuje objektivno dat i od njegove volje nezavisan društveni karakter rada. Pre svega, struk-

tura oblika konkretnog rada se istorijski menja, pa se uporedo sa tim menjaju i merila za ocenjivanje udela pojedinačnog rada radnika u ukupnom društvenom radu. Udeo fizičkog rada u proizvodu društvenog rada bio je pre nekoliko decenija mnogo veći, a udeo nauke i umnoga rada mnogo manji nego što je to danas slučaj. A u isto vreme fizički rad je bio relativno znatno manje, a umni relativno mnogo više plaćen nego danas. Iako je društveni položaj rada u socijalizmu izmenjen, ipak u raspodeli ličnih dohoda prema radu i dalje dejstvuju takvi faktori kao što su: razvijenost proizvodnih snaga, produktivnost rada, nivo nacionalnog dohotka, socijalna svest u društvu itd. I to je razlog zbog kojeg će društvena merila u raspodeli prema radu uvek biti stvar društvene konvencije, dogovaranja i samoupravnih sporazuma, pa i društvenih konflikata. Time ne želim da kažem da je takav proces dogovaranja i rešavanja konflikata u suprotnosti sa mogućnošću objektiviziranja odnosa u društvenoj raspodeli. Naprotiv, mislim da upravo takav proces može da bude nosilac tog objektiviziranja, ali ne u obliku statičkih formula i recepata, već u neprekidnoj borbi protiv krajnosti, a za usklađivanje prava i međusobnih odgovornosti radnih ljudi u udruženom radu.

U našoj konkretnoj situaciji moramo imati pred očima i jedan drugi aspekt stvari. Nezavisno od toga kakva su društvena merila ugrađena u sistem raspodele prema radu, odnos ukupnog fonda ličnih dohoda jedne radne organizacije prema njenom ukupnom dohotku nikada ne može biti u istoj srazmeri u svim radnim organizacijama. Naime, merila za prisvajanje ličnog dohotka na osnovu raspodele prema radu nisu ni u kakvoj linearnoj srazmeri sa ukupnim dohotkom koji je ostvaren u nekoj radnoj organizaciji. Radne organizacije sa razvijenim sredstvima za proizvodnju su, po pravilu, i nosioci, koncentracije sredstava za proizvodnju, a time i dohotka. Pokušaj da se takvi procesi veštački preseku radi usklađivanja dohotka sa »individualnim kvantumom rada«

vodio bi sukobljavanju sa objektivnim zakonitostima razvoja proizvodnih snaga, stagnaciji i zaostajanju društva u razvoju proizvodnih snaga i produktivnosti društvenog rada. Neravnomernost u koncentraciji dohotka u odnosu na »individualni kvantum rada« je, prema tome, pravilo, a ne izuzetak. To važi podjednako za robnu proizvodnju kao i za državno-sopstvenički sistem raspodele dohotka jer i taj sistem mora u raspodeli da sledi logiku robne proizvodnje nezavisno od toga da li tu logiku priznaje ili ne priznaje. To dokazuje celokupna praksa savremenog socijalizma.

Svaki pokušaj da se ukupan dohodak jedne radne organizacije dovede u sklad sa »individualnim kvantumom rada« radnog kolektiva te radne organizacije nužno bi vodio otuđivanju najvećeg dela društvenog kapitala od neposrednog upravljanja baze udruženog rada i državnom određivanju plata radnicima. Takvi pokušaji vodili bi, dakle, vlasti birokratije i tehnokratije nad radnicima. I svaki drugi način raspolaganja ili raspodeljivanja dohotka na osnovi nekih voluntarističkih utvrđenih »ključeva« u izjednačavanju dohotka po radnim organizacijama doveo bi u krizu celokupan razvoj proizvodnih snaga u društvu.

Ako, prema tome, samoupravno socijalističko društvo, želi da izbegne i jednu i drugu dilemu, ono u izgradnji ekonomskih odnosa među radnim ljudima mora poći od toga da dohodak kao ekonomska kategorija ne izražava samo »individualni kvantum rada« radnika, odnosno radne organizacije, već i ukupan društveni rad. Dohodak je ekonomski izraz društvene svojine i kao takav ne samo što ne može biti tretiran na grupno-svojinski način ili kao monopol radne organizacije, već ni kao okvir autarkičnog gospodarenja pojedinačne radne organizacije, odnosno radnika udruženih u njoj. Dohodak jedne radne organizacije se, u stvari, formira pod neposrednim uticajem društvenog karaktera rada i stepena razvoja proizvodnih snaga, a posebno pod uticajem

robne proizvodnje, tržišne razmene, društvenog plana, ekonomske politike i drugih ekonomskih i političkih faktora koji dejstvuju na globalnu raspodelu proizvoda društvenog rada.

Zato neke »apsolutne pravde« u raspodeli dohotka na osnovi merenja »individualnog kvantuma rada« nema. Sistem ekonomskih i socijalnih odnosa među radnim ljudima koje samoupravno društvo treba da gradi na osnovi samoupravnog raspolaganja dohotkom od strane radnika mora imati tri karakteristike. Prvo, on mora biti ekonomski stimulativan za brži razvoj proizvodnih snaga i produktivnosti društvenog rada. Drugo, on zbog toga mora usmeravati radnika na udruživanje rada i dohotka, to jest na samoupravnu integraciju. I treće, on mora podsticati na iznalaženje što ujednačenijih merila za raspodelu ličnih dohodaka na osnovu raspodele prema radu. Prema tome, ni jedna organizacija udruženog rada ne može u raspolaganju svojim dohotkom biti autarkična, a u njegovoj raspodeli društveno neodgovorna.

Iluzorno je misliti da se sistemom automatski mogu rešavati svi problemi koji nastaju, ili će nastati u oblasti raspolaganja dohotkom i u pogledu njegove raspodele, odnosno da se mogu automatski sprečiti sve pojave neravnopravnosti i konflikti među ljudima. Zadatak sistema je da učvrsti samoupravni oblik socijalističkih proizvodnih odnosa, da teži uspostavljanju optimalnih uslova za razvoj proizvodnih snaga i da obezbedi »samoupravni i demokratski red« u tim odnosima. A sazrele probleme će ljudi — kao uvek u istoriji — postavljati na dnevni red posredstvom same društvene prakse. Sopstvenom praksom, dakle, ljudi će unositi u sistem i sredstva za rešavanje sukoba koje sistem ne bude u stanju da reši.

U teorijskim diskusijama ponekad se postavlja pitanje da li u našem društvu ima mesta kategoriji dohotka ili je treba zameniti nekim drugim meri-

lima vrednosti stvorene radom kao što je dobit i slično. Meni se čini da takva dilema u stvari i ne postoji. Dohodak nije nikakva naša tvorevina. Ta kategorija je svojstvena svim robno-novčanim sistemima, s tim što uvek ima »dva lica«: jedno je njegova ekonomska struktura, to jest ono što on znači kao vrednosni izraz rada, a drugo je njegova društveno-ekonomska, odnosno klasna suština, to jest kakav se proizvodni i ekonomski odnos među ljudima izražava u njemu. U stvari, pod uticajem tržišta i drugih ekonomskih i društvenih faktora o kojima je ranije bilo reči vrše se takva prelivanja viška rada među radnim organizacijama da dohodak jednog radnog kolektiva ne možemo posmatrati samo kao rezultat njegovog sopstvenog rada, već se u njemu izražava i uticaj ukupnog društvenog rada, bilo da ga »povećava« ili »smanjuje«. Dohodak svake radne organizacije je, prema tome, u društvenoj svojini ne samo zato što su sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini, već i zato što je on rezultat ukupnog društvenog rada. Zato, kao što je već rečeno — u načelu — dohodak svake radne organizacije pripada svim radnicima, a dohodak ukupnog društvenog rada svakom pojedinom radniku u udruženom radu. Iz takvog društveno-svojinskog i protivrečnog karaktera dohotka treba da proizlaze prava i međusobne obaveze i odgovornosti radnih ljudi u raspolaganju dohotkom, a posebno u raspodeli dohotka.

Ako ispitujemo na čemu je samoupravljanje položilo ispit, a na čemu nije, ili, pravilnije rečeno, gde je ono uspeo da se afirmiše, a gde nije, mislim da neću preterati ako kažem da je najviše promašaja bilo učinjeno upravo u oblasti društveno-ekonomskih odnosa koji su nastali na osnovu samoupravnog sticanja i raspolaganja dohotkom formiranim preko primarne raspodele na tržištu i u sferi prometa društvenog kapitala. Doduše, ti su promašaji više posledica toga što se razvoj proizvodnih snaga u nas predugo zasnivao pre svega na državno-svojinskim oblicima i državnoj intervenciji umesto da i sfera

proširene reprodukcije bude postavljena na samoupravne osnove. Dugogodišnje uporedno postojanje »dvaju sistema« upravljanja sredstvima društvene reprodukcije otvaralo je pukotine za prodore stihije, koja je omogućavala deformacije i slabila funkcionalnost samoupravnog sistema, što se izrazilo i u nestabilnosti tržišta i privrede uopšte. Ali, i nesređenost ekonomskih odnosa zasnovanih na samoupravnom raspolaganju dohotkom vršila je sa svoje strane povratni negativni uticaj na stabilnost privrede.

Sve te činjenice ne bi nas smele navesti na zaključak da je put za savlađivanje pomenutih protivrečnosti bilo u ukidanju robne proizvodnje, odnosno tržišta, bilo u ukidanju samoupravnog raspolaganja dohotkom. Na sadašnjem stepenu razvoja proizvodnih snaga svaki drugi oblik organizovanja društvene proizvodnje bio bi ekonomski manje uspešan — što potvrđuje i sva dosadašnja praksa socijalističkih zemalja — a sem toga bi neizbežno obnavljao sistem etatizma sa svim poznatim ekonomskim i političkim posledicama.

Naše društvo je posle početnih ekonomskih napora u posleratnim godinama otvaralo sve širi prostor robnoj proizvodnji i razmeni, odnosno neposrednoj tržišnoj razmeni proizvoda, upravo zato da bi stvorilo prostor za brži razvoj kako samoupravljanja tako i proizvodnih snaga. Bili smo svesni da to znači, kao što je Marks rekao, »živeti po buržoaskom pravu«, ali smo smatrali da je taj oblik napredniji i sposobniji da obezbedi jačanje rukovodeće društvene uloge radničke klase, odnosno ekonomskih i političkih interesa radnog čoveka na njegovom radnom mestu, nego što je to onaj drugi oblik »buržoaskog prava« koji nazivamo državno-sopstveničkim i tehnokratskim monopolom. Neposredna i slobodna tržišna razmena proizvoda trebalo je da proširi dimenzije slobode radnika i radnog kolektiva u njihovom radu time što je sama ta razmena jedno od merila produktivnosti rada, kvaliteta proizvoda, usklađivanja pro-

izvodnje i društvenih potreba, rentabilnosti investicija, ekonomičnosti rada itd. A svi se ti odnosi — a pored njih i oni negativni, o kojima je ranije bilo reći — ekonomski izražavaju u tržišnoj raspodeli dohotka udruženog rada. Ukinuti takvu ulogu tržišta i tržišne raspodele dohotka značilo bi ukinuti i osnovni razlog njegovog postojanja u našem društvu.

Istina, tržište nije večiti atribut socijalizma. Ono za socijalizam nema značaj onog apsolutno neophodnog funkcionalnog uslova klasnog i ekonomskog sistema kao što je to slučaj u kapitalizmu. Štaviše, robna proizvodnja u socijalističkom društvu nosi u sebi — i mora da nosi — faktore svoje sopstvene negacije. Ali taj proces prevazilaženja, odnosno »odumiranja« tržišta nije stvar samo subjektivne volje ljudi, već pre svega razvoja proizvodnih snaga i produktivnosti društvenog rada. Zato »ukidanje« tržišta ne može ni da bude stvar državnih dekreta. Takva samovoljna odluka se obično sveti time što se objektivne ekonomske zakonitosti izražavaju u drugom, obično destruktivnom vidu, odnosno u obliku koji koči razvoj proizvodnih snaga, ili se pak — što je sada vladajuća praksa svih socijalističkih zemalja — pokazatelji svetskog, a to znači kapitalističkog, tržišta uzimaju kao polazni elementi unutrašnjeg društvenog planiranja. Drugim rečima, tržište je prisutno i u onim socijalističkim zemljama u kojima vladajuća doktrina poriče njegov uticaj. »Odumiranje« tržišta može biti samo rezultat organskog razvoja proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa u društvu, a u našim uslovima pre svega rezultat dalje samoupravne integracije udruženog rada.

Sve dok tržište ostaje tržište, treba računati sa tim da će dohodak radne organizacije, osnovne organizacije udruženog rada ili bruto dohodak po radniku normalno biti veći u delatnostima sa višim organskim sastavom faktora proizvodnje, to jest u organizacijama u kojima je opremljenost rada savremenom tehnikom i tehnologijom veća, pa zbog toga u njima

i produktivnost ljudskog rada može biti viša i pri relativno manjem živom radu i zalaganju. Jer, ako bi tržište delilo dohodak prema »individualnom kvantumu rada«, a prestalo da ga deli prema društveno prosečnom radu, ono više ne bi ni bilo tržište. Za raščišćavanje ovih pitanja nije bitno u čemu se naše tržište razlikuje od kapitalističkog tržišta, već je bitno u čemu je njegova sličnost sa njim. Pored ostalog, sličnost je prvenstveno u tome što naše tržište u prilično velikoj meri deli dohodak na osnovu društvenog prosečnog rada, a to znači i prosečne stope »čistog dohotka«, odnosno prosečne stope dobiti. Pošto lični radni napor radnika igra sve manju ulogu u produktivnosti rada, a sve veću ulogu u tome igraju tehnika, tehnologija i znanje, jasno je da radni kolektivi koji raspolažu modernom tehnikom i tehnologijom pri istom ličnom radu radnika stižu po tom osnovu veći deo dohotka iz ukupnog društvenog rada nego kolektivi sa zaostalom tehnikom i tehnologijom. Prema tome, objektivni uslovi privređivanja i sticanja dohotka pri istom ličnom radu radnika od jedne do druge radne organizacije nisu jednaki. Doduše, poreska politika i drugi instrumenti i mere državne ekonomske politike, kao i društveni dogovori i samoupravni sporazumi usmeravaju delovanje zakonitosti tržišta ograničavajući time njihov stihijski karakter. Takvi i drugi faktori društvenog usmeravanja tržišnih zakonitosti nesumnjivo će i u budućnosti imati sve značajniju ulogu svodeći u krajnjem rezultatu tržište na prostu organizacionu formu odnosa u slobodnoj zajednici proizvođača. Time će tržište, u stvari, prestati da bude tržište. Ali, za sada ti faktori ne deluju uvek u pravcu smanjivanja razlika u uslovima privređivanja, već ih često i povećavaju. Te razlike se povećavaju i zbog toga što tržište, na primer, priznaje ekstradobit onim radnim organizacijama koje imaju monopolski položaj na tržištu ili druge vanredne ekonomske pogodnosti. Ono priznaje i zemljišnu rentu i rentu za pogodnije prirodne uslove onim radnim organizacijama koje

iskorišćuju tu zemlju i te pogodnije prirodne uslove itd. Prema tome, tržišna raspodela društvenog dohotka nije raspodela prema radu, već raspodela prema zakonitostima materijalne proizvodnje u uslovima kada se proizvod rada realizuje razmenom na tržištu. Već sama ta činjenica još jednom potvrđuje da je dohodak svake radne organizacije samo deo dohotka ukupnog društvenog rada u društvenoj svojini, s tim što tržište u većoj meri dodeljuje taj dohodak na upravljanje radnim kolektivima sa višom produktivnošću rada, sa razvijenijom tehnikom i tehnologijom. Sa gledišta razvoja proizvodnih snaga takva uloga tržišta je pozitivna jer podstiče napore za povećanje produktivnosti rada. Ali to važi samo ako se taj veći dohodak, realizovan na tržištu, u većoj meri racionalno ulaže u razvoj proizvodnih snaga. Međutim, pošto naš sistem proširene reprodukcije — ovakav kakav je sada — nije dovoljno stimulativan za ulaganja van sopstvenog preduzeća, to se veoma često dešava da je lična i zajednička potrošnja u radnim organizacijama sa visokim čistim dohotkom često nesrazmerno veća u odnosu na investicionu potrošnju nego što je to slučaj u preduzećima sa manjim čistim dohotkom.

Doduše, neki istraživači ekonomskih kretanja u nas dokazuju pomoću statističkih podataka da nije tako, odnosno da razlike u ličnoj i zajedničkoj potrošnji među pojedinim preduzećima nisu takve da bi mogle zabrinjavati. Međutim, čak pod pretpostavkom da je to tačno, sama objektivna dijalektika stihijskog razvoja dohodovnih odnosa u postojećem sistemu sigurno ne usmerava razvoj stvari u tom pravcu. Teško je verovati da bi se ljudi zbog klasne svesti ili patriotizma odricali veće lične potrošnje ako im takvu potrošnju njihov dohodak dozvoljava. Ako prihvatimo to tumačenje, onda bi stanje u pogledu pomenutih razlika bilo više rezultat ideološkog i političkog pritiska nego dosadašnjih ekonomskih odnosa na bazi samoupravnog raspolaganja dohotkom. A hipertrofirano prisustvo takvih pritisaka sigurno nije pozitivan

faktor u razvoju i funkcionisanju ekonomskog sistema.

Tržišni uticaji na primarnu raspodelu dohotka udruženog rada reprodukuju se, pa čak i multiplikuju, i u sistemu proširene reprodukcije. Znatno deo dohotka je do sada otuđivan od radnih ljudi i centralizovan u raznim fondovima privredne i društvene nadgradnje, a posebno u kreditnom sistemu i veletrgovini. Postojeći kreditni sistem, sa svoje strane, vrši novu preraspodelu dohotka, i to opet ne prema radu, nego prema potrebama ekonomskog razvoja ili prema finansijskim i drugim interesima kreditora ili države, koja ima odlučujući uticaj na politiku banaka. Ni nove ustavne odredbe same po sebi neće u suštini promeniti ekonomsku funkciju centralizacije udruženih sredstava radnih organizacija, odnosno društvenog kapitala. One će znatnije izmeniti oblik samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u toj oblasti, ali je sasvim prirodno da će se sredstva udruženog rada i dalje ulagati prvenstveno u one privredne oblasti ili radne organizacije u kojima se mogu postići optimalni rezultati u pogledu razvoja proizvodnih snaga i porasta produktivnosti društvenog rada. Samim tim je predodređena i koncentracija društvenog dohotka upravo u takvim oblastima i radnim organizacijama.

Razume se, sredstva proširene reprodukcije zajedno sa rezervnim fondovima i drugim oblicima ekonomske solidarnosti radnih ljudi moraju se upotrebljavati i za rekonstrukciju tehnički zaostalih radnih organizacija ako su one radnim ljudima, odnosno društvu potrebne. Međutim, proces proširene reprodukcije nikada se neće odvijati ravnomerno. A to znači da se uslovi privređivanja i sticanja dohotka ne mogu ujednačiti na takav način da bi u svim radnim organizacijama odnos između realizovanog dohotka i »individualnog kvantuma rada« kolektiva bio isti.

Društvo je, naravno, dužno da čini napore u pravcu što većeg ujednačavanja opštih uslova privređivanja i sticanja dohotka. Ali to mora činiti u tom

smislu da radni ljudi imaju jednaka prava u radu i raspolaganju dohotkom u uslovima tržišne razmene rada i da pri tome budu zaštićeni od eksploatacije, monopola i sličnih pojava. Svaki pokušaj, međutim, da se uslovi sticanja dohotka ujednačavaju kako bi se masa dohotka jedne radne organizacije ili osnovne organizacije udruženog rada dovela u sklad sa individualnim udelom rada te organizacije u stvaranju društvenog dohotka mora voditi ne samo negaciji robne proizvodnje, već i nasilju nad objektivnim zakonitostima razvoja proizvodnih snaga.

Naravno, društvo ima ne samo pravo, nego je i dužno da planom usmerava dejstvo tržišta u određenim pravcima i u okviru realnih mogućnosti, na primer, kada je reč o politici cena, o suzbijanju negativnih uticaja ekstradobiti ili monopolskog položaja, o ulozi rente itd. Ali, i pored toga, uloga tržišta u primarnoj raspodeli dohotka, kao i u proširenoj reprodukciji, u načelu se ne menja. I dalje ostaje činjenica da tržište ne deli dohodak prema »individualnom kvantumu rada«, već prema svojim sopstvenim zakonima, u najboljem slučaju prema društveno prosečnom radu, a po pravilu i pod uticajem raznih drugih privrednih i društvenih kretanja.

Ako je tako, onda upravo priznaje takve ekonomske strukture dohotka mora biti polazna tačka za razvoj sistema ekonomskih odnosa među radnim ljudima u uslovima socijalističkog samoupravljanja. Nije, dakle, reč samo o ujednačavanju uslova sticanja dohotka, već u istoj ili čak većoj meri o ujednačavanju ekonomskih prava, odgovornosti i obaveza radnika u raspolaganju dohotkom.

Tako postavljajući pitanje, donosimo i odluku o društveno-istorijskoj dilemi koja je prisutna u svakom socijalističkom sistemu: kojim putem se ostvaruje usmeravanje i potiskivanje stihijskog uticaja tržišta na prisvajanje ličnog dohotka radnika iz ukupnog dohotka organizacije udruženog rada? Kao što je već ranije rečeno, postoje u osnovi samo dva moguća puta u rešavanju te protivrečnosti. Jedan

put je u jačanju ekonomske uloge države i njenog sopstveničkog odnosa prema radu, odnosno radnicima. Time se razvoj tako reći »konzervira« u »predsoblju socijalizma«, što stvara uslove za nove socijalne diferencijacije i društvene sukobe. Drugi put je samoupravna integracija društvenog rada i kapitala, za koju se zalažemo i nastojimo da je ostvarujemo u samoupravnoj praksi. Razume se, put samoupravne integracije ne samo da ne isključuje, već pretpostavlja određenu ekonomsku ulogu države. Ali ona nije dominantna, već u sve većoj meri postaje instrument samoupravljanja. Ako bismo se upustili u hipoteze o budućnosti, mogli bismo reći i to da je na osnovi samoupravne integracije društvenog rada i kapitala, i takvog društveno-ekonomskog položaja radnika koji mu omogućuje da neposredno upravlja i raspolaze uslovima, sredstvima i plodovima svoga rada, moguće posredstvom sve veće uloge samoupravnih i društvenih dogovora, raznih oblika ekonomske i socijalne solidarnosti i naučnim planiranjem razvoja proizvodnih snaga i udruženog rada u sve većoj meri usmeravati tržišne zakonitosti — sve dok tržište tako reći ne postane obična »tehnika« zadovoljavanja materijalnih i drugih potreba građana i društva. Drugim rečima, integracija rada i društvenog kapitala, o kojoj je ranije bilo reči, istovremeno se javlja i kao faktor negacije samog tržišta, odnosno njegovog postepenog prevazilaženja. Međutim, to je stvar budućnosti. Ako u tim razmatranjima mesta robne proizvodnje u socijalizmu ostanemo na tlu sadašnjosti, tada se sa uticajem robne proizvodnje i tržišne raspodele dohotka iz udruženog rada na razvoj proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa uopšte mora računati onako kako se tržište i njegove zakonitosti danas ispoljavaju u našem svakodnevnom privrednom životu. Razume se, u takozvanoj »neprivrednoj« sferi, to jest u nizu društvenih delatnosti i službi, uloga tržišta je drukčija iako i tu deluje zakon vrednosti. Tu samoupravni sporazumi i druga slična sredstva društvenog dogovaranja i planiranja

već danas mogu zameniti kako mehanizam tržišta tako i mehanizam državnog budžeta. No, ta pitanja nisu bitna za temu ove rasprave.

Tržište, odnosno robna razmena, uvek je prvi faktor u realizaciji dohotka — razume se, sa svim specifičnostima koje prate razvoj robne proizvodnje u raznim klasnim sistemima. U tom smislu dohodak je po svojoj ekonomskoj strukturi mogao da pokazuje privredni uspeh ili neuspeh, dobitak ili gubitak, profit ili bankrotstvo. Dohodak privatnog zanatskog proizvođača zasnivao se na njegovom ličnom radu i posedovanju sredstava rada; dohodak kapitaliste na posedovanju kapitala i kupovini najamne radne snage; a dohodak države, kao monopolističkog sopsstvenika društvenog kapitala, zasnivao se na njenoj političkoj vlasti da svojim planom određuje raspodelu dohotka na akumulaciju koja se otuđuje od radnika i na plate koje ostaju radnicima.

Nasuprot svim tim istorijskim oblicima dohotka, bruto dohodak po radniku, odnosno dohodak radnog kolektiva u našem samoupravnom društvu zasniva se na mogućnosti i sposobnosti radnika da samim tim što radi stiče i pravo da, ravnopravno sa svim drugim radnim ljudima, neposredno raspolaže celokupnim društvenim sredstvima za proizvodnju od kojih neposredno zavise objektivni uslovi njegovog rada, to jest da društveni kapital integriše sa radom i potčinjava ga radu koji ga je stvorio. Na toj osnovi radnik ima i pravo da ravnopravno sa drugim radnicima iz dohotka neposredno — ali u okviru zajednički utvrđenih merila za rad — prisvaja za ličnu potrošnju deo koji je srazmeran udelu njegovog rada u zajedničkom proizvodu društvenog rada.

Po svojoj ekonomskoj strukturi, pomenuta četiri oblika dohotka su među sobom, ako ne identična, onda veoma srodna. U njima se — u većoj ili manjoj meri — izražavaju zakonitosti robne proizvodnje. Ono po čemu se ti oblici dohotka razlikuju, to je njihova društveno-istorijska, klasna i društveno-ekonomska suština.

U prvom slučaju dohodak je pripadao individualnom zanatliji sa sredstvima za proizvodnju u ličnoj svojini, a u drugom slučaju kapitalisti koji je posedovao kapital i kupovao radnu snagu. U trećem slučaju dohodak je pripadao državi kao ekonomskoj i političkoj vlasti. U četvrtom slučaju dohodak opet pripada individualnom radniku na osnovu njegovog ličnog rada, ali ne više sa sredstvima za proizvodnju u ličnoj svojini, već u uslovima neposrednog i ravnopravnog zajedničkog upravljanja sredstvima za proizvodnju u zajedničkoj, odnosno društvenoj svojini. U stvari, društvena svojina se u četvrtom slučaju pojavljuje upravo na način kako je to u svoje vreme nagoveštavao Marks:

»Kapitalistički način prisvajanja, koji proizlazi iz kapitalističkog načina proizvodnje, dakle *kapitalističko privatno vlasništvo jeste prva negacija individualnog privatnog vlasništva zasnovanog na vlastitom radu.*

Ali nužnošću takvog prirodnog procesa kapitalistička proizvodnja rađa svoju vlastitu negaciju. To je negacija negacije. Ova ne uspostavlja iznova *radnikovo privatno vlasništvo*, ali uspostavlja *individualno vlasništvo* na osnovi tekovine kapitalističke ere: *na osnovi kooperacije i zajedničkog posjeda zemlje i sredstava za proizvodnju koje je proizveo sam rad.*«⁶

Društveno-istorijski smisao samoupravljanja i cilj revolucionarnih socijalističkih snaga u našoj zemlji izražen u ustavnim amandmanima iz 1971. godine upravo je u tome da sistem dohotka, odnosno dohodovnih odnosa što doslednije izražava takve proizvodne, odnosno svojinske odnose u našem društvu. Već danas je, uprkos svim svojim slabostima i nedograđenosti, sistem dohotka glavni nosilac takvog društveno-istorijskog razvoja.

Kad kažem — uprkos slabostima, mislim na činjenicu da je sistem dohotka u nas još uvek optere-

---

⁶ K. Marks, *Kapital*, tom I, »Kultura«, Beograd, 1947, lat., str. 684 (kurziv — E. K.).

ćen više ili manje izraženim elementima državno-svojinskih, tehnokratsko-monopolističkih, grupno-svojinskih i privatno-svojinskih odnosa, koji ne samo da ga sputavaju u njegovom ekonomskom funkcionisanju, već proizvode i specifične društvene konflikte. Uzroci održavanja ili reprodukovanja takvih pojava nalaze se, s jedne strane, u određenim objektivnim uslovima, pre svega u samom razvoju i ostvarenom nivou razvijenosti proizvodnih snaga, koji nameću zaostale oblike društveno-ekonomskih odnosa ili zahtevaju prelazna rešenja. A s druge strane, ti se uzroci nalaze u slabostima i u nedograđenosti onih ekonomskih odnosa koji u svakodnevnoj praksi treba da uspostavljaju i automatski reprodukuju ekonomsku i političku vlast radnika i radničke klase kao celine nad celokupnim sredstvima u društvenoj svojini, dakle i kontrolu nad celokupnom cirkulacijom društvenog kapitala u udruženom radu. Bez obzira na sve to, praksa je ipak potvrdila da je sistem dohotka onaj — neka mi bude dozvoljeno da upotrebim jedan Marksov izraz — »najzad pronađeni« oblik ekonomskih odnosa među radnim ljudima koji omogućuje postepeno prevladavanje otuđivanja društvenog kapitala, odnosno društvene svojine uopšte, od radnika. A to se postiže tako što u dosledno razvijenom sistemu neposrednog raspolaganja dohotkom radnik dobija snagu da se suprotstavlja monopolu njegove državne mašine, odnosno njegove sopstvene birokratije i tehnokratije.

U razvitku našeg društveno-ekonomskog sistema i posebno sistema ekonomskih odnosa u samoupravnom raspolaganju dohotkom iz udruženog rada moramo polaziti od dvostrukog i protivrečnog karaktera dohotka i dohodovnih odnosa. Ta se protivrečnost izražava pre svega u sledećem:

Da bi radnik imao stvarnu ekonomsku i političku vlast nad sredstvima za proizvodnju i ukupnim društvenim kapitalom u proizvodnji i u proširenoj reprodukciji, i da se ne bi mogli stvarati nikakvi od njega otuđeni i osamostaljeni centri monopolistič-

kog raspolaganja društvenim kapitalom, a time i vladanja nad radom, neophodno je da on neposredno i slobodno upravlja i raspolaže ukupnim dohotkom iz udruženog rada koji on realizuje na tržištu i u oblasti prometa društvenog kapitala.

Doduše, tržišni oblik privređivanja i sticanja dohotka donekle zamagljuje društveni karakter individualnog rada. Štaviše, ta protivrečnost svojim uticajem na raspodelu društvenog proizvoda i dohotka dovodi i do određenih sukobljavanja između društvenog karaktera rada i tržišnog načina sticanja dohotka.

S jedne strane, bruto dohodak radnog kolektiva, odnosno bruto dohodak po radniku istovremeno je i proizvod udruženog rada mnogih radnika i radnih kolektiva, odnosno proizvod društvenog rada u celini. S druge strane, dohodak ukupnog društvenog rada je istovremeno i proizvod svakog pojedinačnog radnika u udruženom radu.

Uz gred napominjem da, kad u ovom kontekstu upotrebljavam izraz »bruto dohodak po radniku«, nikako ne mislim na neki oblik »individualnog« upravljanja dohotkom, nego na određeni oblik računskog iskazivanja ukupnog dohotka radne organizacije po radniku. No, razumljivo je da rad pojedinačnog radnika nije izolovan individualni rad, već je uvek društveni rad. Zato radnici mogu racionalno upravljati dohotkom samo zajednički i na osnovu uzajamne ekonomske i društvene odgovornosti. A to je moguće najpre u takvim osnovnim organizacijama udruženog rada u kojima se konkretni proizvod tog rada može meriti kao vrednost, a zatim i u uzajamnim odnosima osnovnih organizacija udruženog rada u okviru radne organizacije, kao i u svim drugim oblicima integracije rada koju zahteva proces koncentracije sredstava za proizvodnju i razvoj proizvodnih snaga uopšte. Međutim, sasvim je jasno da bi »individualizirani oblik« oblik dohotka koji bi doveo radnika u nekakav »akcionarski« odnos prema ukupnom društvenom kapitalu ili ukupnom dohotku udruženog rada bio u potpunoj suprotnosti sa društvenim karakterom rada

i sredstava za proizvodnju. Štaviše, bruto dohodak po radniku ne može biti ni merilo za nekakvo linearno ili procentualno određivanje njegovog ličnog dohotka. Jer bruto dohodak po radniku ne izražava »individualni kvantum rada« tog radnika, već samo masu dohotka u društvenoj svojini kojom radnici moraju zajednički upravljati, iako se ona može obračunavati po radniku u obliku bruto dohotka. Prema tome, kao što ukupan dohodak radnog kolektiva nije njegova grupna svojina, već društvena svojina, to jest zajednička svojina svih radnika, tako ni bruto dohodak po radniku nije njegova lična svojina, već društvena svojina. Bruto dohodak po radniku je izraz njegove individualne svojine samo u onoj meri u kojoj radnik ima pravo da iz njega prisvaja onaj deo namenjen za ličnu potrošnju koji mu pripada na osnovi raspodele prema radu. Prema tome, sa gledišta određivanja društveno-ekonomskog karaktera ili ekonomske strukture dohotka; u načelu je svejedno da li se govori o dohotku radne organizacije, ili osnovne organizacije udruženog rada ili o bruto dohotku po radniku. Druga stvar je, dakako, šta je za razvitak jednog konzistentnog samoupravnog ekonomskog sistema, zasnovanog na integraciji rada i društvenog kapitala, kao i na međusobnoj odgovornosti i solidarnosti radnih ljudi, racionalnije i šta u praksi više obezbeđuje radnikova samoupravna prava. Drugim rečima, u bruto dohotku po radniku ne vidim neki novi oblik samoupravnog dohotka, već samo jedno od sredstava za izražavanje i efikasnije ostvarivanje postojećeg. A upravo u tim sredstvima smo još uvek veoma siromašni, pa zato često stihija igra veću ulogu nego što bi to smelo da bude. U tom smislu eventualno posebno iskazivanje bruto dohotka po radniku može biti samo jedno od sredstava u utvrđivanju ravnopravnih ekonomskih odnosa među radnim ljudima u samoupravnom udruženom radu koji su zasnovani na ekonomskoj odgovornosti za rezultate rada i na raspodeli ličnog dohotka prema radu.

Ako ostavimo po strani deo dohotka koji se odvaja u razne društvene fondove i za društvenu potrošnju, tada radnik svojim radom omogućuje reprodukciju dela upotrebljenih društvenih sredstava za proizvodnju i stvara novu vrednost, čiji deo društvo, odnosno udruženi radnici koriste za proširivanje i unapređivanje proizvodnih snaga, odnosno objektivnih uslova za rad svakog radnika. Zato taj udeo radnikovog rada u sredstvima proširene reprodukcije i u povećavanju produktivnosti ukupnog društvenog rada nije samo jedan od izvora dohotka radne organizacije, odnosno osnovne organizacije udruženog rada, već mora biti i jedno od merila za formiranje ličnog dohotka u sistemu raspodele ukupnog društvenog dohotka prema radu. Iz toga neminovno proizlazi da se upravljanje živim i upravljanje opredmećenim, minulim radom radnika u sistemu radničkog samoupravljanja ne mogu odvajati jedno od drugog niti se društvena funkcija radnika u samoupravnom raspolaganju sredstvima društvene reprodukcije može odvajati od rada radnika u okviru udruženog rada. Jer u suprotnom slučaju radnik bi bio doveden u društveno-ekonomski položaj sličan odnosu prodavca radne snage prema nosiocu monopolskog raspolaganja društvenim kapitalom, bilo kapitalističko-sopstveničkom bilo državnom. Razume se, tu se ne radi samo o neposrednom odnosu radnika prema objektivnim uslovima i proizvodu njegovog rada, već i o njegovoj zavisnosti i odgovornosti prema jednakim pravima drugog radnika. Takav odnos u sve većoj meri mora da postaje osnovna karakteristika socijalističkih proizvodnih odnosa u oblicima samoupravljanja. Jer društvena svojina u uslovima raspodele prema radu i ne može da znači nešto drugo nego da proizvod, odnosno dohodak ukupnog društvenog rada pripada svima koji rade u srazmeri, načelno uzev, prema količini i kvalitetu rada koji su oni uložili u društveni proizvod.

Kažem »načelno« pre svega zato što se ni u okviru tih sredstava radniku ne vraća ceo proizvod

njegovog rada, pogotovo ne u njegovu ličnu svojinu. Deo tog proizvoda izdvaja se — bilo na osnovu samoupravnih dogovora bilo na osnovu državnih regulativnih mera — za rezervne fondove solidarnosti, ekonomsko osiguranje, pokrivanje gubitaka i slično. Doduše, ti fondovi u samoupravnom socijalističkom društvu moraju biti pod ekonomskom i političkom kontrolom radnika-samoupravljača i njihovih radnih organizacija koje finansiraju te fondove. Ali, sredstva tih fondova se ne vraćaju ni uvek, ni automatski, ni u celini tim radnicima, odnosno njihovim organizacijama, ne zato što se ona od njih otuđuju, već zato što je njihova priroda takva da se u većoj ili manjoj meri troše zajednički i bespovratno.

Ostali deo društvenog proizvoda pripada radnicima kao njihov kolektivni dohodak sa dvostrukom društveno-ekonomskom ulogom. On treba da omogući radniku, odnosno samoupravnom radnom kolektivu da upravlja i raspolaže onim delom tog dohotka koji ulazi u prostu i proširenu reprodukciju — bilo u sopstvenoj radnoj organizaciji bilo u radnoj kooperaciji sa drugima — jer je to uslov da radnik što slobodnije i što uspešnije posluje kao dobar privrednik. Time on utiče i na objektivne uslove i na rezultate svoga rada i oslobađa se položaja i mentaliteta najamnog radnika. A zatim, tako formiran dohodak je i materijalna baza, a i jedno od merila za lični dohodak radnika. I jedan i drugi aspekt dohotka, i posebno to da je raspodela društvenih sredstava za lične dohotke zasnovana na principu raspodele prema radu, čine neophodnim da radnik ima i slobodu i mogućnost da neposredno utiče na objektivne uslove rada od kojih zavise kako rezultati njegovog rada tako i njegov doprinos porastu ukupnog proizvoda društvenog rada. Zato on mora imati i mogućnost da stiče jedan deo »svog« bruto dohotka iz onog dela ukupnog društvenog dohotka koji se, u skladu sa postojećim privrednim sistemom i sistemom robne proizvodnje, realizuje u prometu društvenog kapitala. Takva ekonomska vlast radnika nad sferom prometa društvenog kapi-

tala je najvažniji uslov njegovog samoupravnog položaja u udruženom radu. I to iz prostog razloga što danas upravo u toj sferi postoje i reprodukuju se faktori otuđivanja viška rada od radnika. Takav društveni i ekonomski položaj radnika u isto vreme čini da njegov interes u radu prestaje da bude samo materijalan, već dobija i svoju moralnu i stvaralačku sadržinu. Radnik se okreće licem ukupnom društvenom radu, a ne samo svom radnom mestu ili svojoj užoj radnoj organizaciji.

Ali, takvim svojim položajem radnici istovremeno stupaju i u određene međusobne društveno-ekonomske, političke i pravne odnose u proizvodnji i raspodeli koji nisu i ne mogu biti zavisni samo od njihove pojedinačne volje ili pojedinačnih odluka. U tim se odnosima izražava i karakter proizvodnih odnosa. Ekonomski izraz tih odnosa je dohodak koji radnici realizuju na osnovu svog rada i kojim samostalno upravljaju u svoje ime i u ime svih radnika. Pravo radnika da upravlja dohotkom proizlazi iz njegovog prava da radi sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, to jest iz toga da je suština društvene svojine sredstava za proizvodnju upravo u tome da ta sredstva pripadaju svim ljudima koji rade. Takav dohodak, odnosno pravo radnika da upravlja njime je izvor njegove slobode, ali istovremeno i izvor njegove zavisnosti, njegovih obaveza i odgovornosti prema jednakim pravima i interesima drugih radnika. Time se u dohotku u stvari izražava protivrečan odnos između pojedinačnog i zajedničkog interesa radnika i upravo tom protivrečnošću dohodak postaje ekonomski izraz društvene svojine i objektivni faktor koji određuje ekonomske i društveno-političke odnose među radnim ljudima. Prema tome, sistem dohotka ili dohodovnih odnosa je ekonomski izraz socijalističkih proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa koji se zasnivaju na samoupravljanju radnika u udruženom radu.

A iz svega toga proizlazi da radnik — upravo zato da bi što slobodnije upravljao dohotkom — ne

može njime raspolagati na grupno-svojinski ili monopolistički način, već samo sa određenim odgovornostima prema ostvarivanju jednakih prava drugih radnika. Drugim rečima, ako je radnik u ranijim sistemima bio samo solidaran sa drugim radnicima, a stvarno odgovoran kapitalisti ili državi, on je sada ekonomski i politički odgovoran samo drugim radnicima, a celokupan mehanizam društvenog i privrednog upravljanja i političke vlasti mora biti samo funkcija i instrument takvih društveno-ekonomskih odnosa među ljudima. Posebno radnik ne može neograničeno prisvajati lični dohodak iz ostvarenog dohotka, to jest ne može izdvajati za lične dohotke više nego što mu pripada prema merilima za količinu i kvalitet rada koja će zajednički — ponekad i kroz konflikte — utvrđivati radnici u udruženom radu samoupravnim i društvenim dogovorima, uz eventualne dodatne društvene regulativne mere, a na osnovu objektivnih ekonomskih nužnosti i solidarnosti radnih ljudi.

Ali, s druge strane, u ekonomskoj strukturi dohotka, u njegovom porastu ili opadanju, u višem ili nižem udelu troškova rada itd., ne izražavaju se samo tržišne i druge objektivne zakonitosti, o kojima je već bilo reči, već i uspeh ili neuspeh rada i stvaralaštva pojedinačnog radnika, ili radnog kolektiva ili njihovih »upravljačkih timova«. U tom smislu dohodak osnovne organizacije udruženog rada ili radne organizacije, kao deo ukupnog dohotka udruženog rada, nije samo izvor ličnog dohotka radnika, već je i jedno od merila količine i kvaliteta rada u raspodeli ličnog dohotka prema radu.

Dakako, načelno posmatrano, dohodak može vršiti tu funkciju samo u onoj meri u kojoj je veći uspeh rezultat veće količine rada ili kvalitetnijeg rada, odnosno uspešnijeg poslovanja, a ne rezultat tržišnih uslova privređivanja koji ne zavise od rada datog radnog kolektiva. Ali, u praksi je teško ili gotovo nemoguće objektivno razgraničiti deo dohotka koji je rezultat rada kolektiva od onog dela dohotka koji

je rezultat posebnih uslova na tržištu, i bilo bi čak besmisleno to i pokušavati. U društvenoj praksi će se i tako načelo ostvarivati pre svega posredstvom društvenih konvencija, samoupravnog i društvenog dogovaranja. To su u stvari najpogodnija i najdemokratičnija sredstva za uspostavljanje i održavanje takvog sistema slobode i prava radnika, kao i njihovih uzajamnih odgovornosti i obaveza o kojima je bilo ranije govora. U suprotnom slučaju, stihija ekonomskih zakonitosti će nametnuti druga sredstva rešavanja društvenih protivrečnosti. Jer, kao što smo već utvrdili, u protivrečnom karakteru dohotka se, u stvari, ekonomski izražava protivrečnost između društveno-svojinskog karaktera sredstava za proizvodnju i ličnog prisvajanja dohotka na osnovu rada.

Zato je neprihvatljivo shvatanje — koje u nas, doduše, nema širu podršku, ali se u određenom obliku ipak javlja i u teoriji i u praksi — po kojem je radna organizacija, ili osnovna organizacija udruženog rada, ili pojedinačni radnik sa »svojim« bruto dohotkom jedinka za sebe koja monopolistički raspolaže tim dohotkom, to jest koja je sa drugim radnicima u udruženom radu povezana samo preko tržišta, a ne i sistemom uzajamne ekonomske odgovornosti u pogledu raspolaganja dohotkom, odnosno u pogledu mera za raspodelu ličnih dohodaka. Ako bi društvo priznalo takva shvatanja, ono bi u stvari dalo »zeleno svetlo« razvoju grupno-svojinskog karaktera radne organizacije. Ovo utoliko pre što su elementi takvih odnosa već prisutni u našem društvu. Jer monopol u raspolaganju sredstvima za proizvodnju koja su pravno u »društvenoj svojini« može biti po nekim društveno-ekonomskim posledicama gotovo identičan svojinskom raspolaganju, nezavisno od toga da li se radi o monopolu države, banaka i tehnokratsko-upravljačkih centara ili o monopolu pojedinačnog radnog kolektiva. Doduše, u praksi opasnost od razvoja grupno-svojinskih odnosa samih po sebi nije velika jer same objektivne potrebe razvoja proizvodnih snaga u sadašnjem vremenu, kao i svest socija-

lističkog društva više ne podnose takve odnose i potiskuju ih. Ali posredne konsekvence takvih tendencija mogu biti veoma ozbiljne.

U našoj društvenoj praksi, na primer, pogotovo u poslednjim godinama, potiskivanje elemenata grupno-svojinskih odnosa nije se uvek odvijalo u pravcu jačanja samoupravne integracije udruženog rada. Naprotiv, stihija je gotovo po pravilu nadvladavala takve tendencije jačanjem uloge tehnokratsko-upravljačkih centara i države. Takva iskustva prakse ubedljivo govore da se ne treba bojati prisustva grupno-svojinskih odnosa koliko zbog njih samih toliko zbog toga što oni svojom neodrživošću stihijski vraćaju državno-svojinski monopol i vladavinu birokratije i tehnokratije. I taj aspekt našeg društveno-ekonomskog razvoja govori o neophodnosti izgradnje stabilnijeg sistema ekonomskih odnosa među radnim ljudima zasnovanih na samoupravnoj integraciji rada i društvenog kapitala. Sve dok ti odnosi u našem društvu budu u tolikoj meri prepušteni stihijskom rešavanju i zavisni od odnosa snaga u svakoj pojedinoj ćeliji udruženog rada, dotle će naše društvo biti neprekidno razapeto između tendencija ka takozvanoj grupnoj ili privatnoj svojini, koje nemaju nikakvu realnu perspektivu, i tendenciju ka državno-sopstveničkom monopolu, koji ima realne perspektive.

Ako tako posmatramo stvari, ključ za rešavanje tih protivrečnosti moramo tražiti pre svega u dohotku kao ekonomskom izrazu integracije rada i društvenog kapitala, odnosno društvene svojine. U praktičnom pristupu problemu ekonomskih odnosa među radnim ljudima na bazi samoupravne integracije rada i društvenog kapitala treba ići prvenstveno na dalje raščišćavanje i intenzivno oblikovanje sistema dohotka i dohodovnih odnosa među radnim ljudima u udruženom radu. A ta se problematika — prema onome što smo već utvrdili — izražava u dva osnovna vida. Prvi je ekonomska funkcija dohotka kao ekonomskog izraza društvene svojine, a drugi — društveno-ekonomska funkcija dohotka kao izvora

ekonomskih odnosa među radnim ljudima i raspodele ličnih dohodaka prema radu.

Prema tome, ako govorimo o problemima sistema dohotka u njegovoj ekonomskoj funkciji, naše društvo daljim razvojem samoupravnog sistema treba pre svega da raščišćava i rešava neke goruće otvorene probleme društvenog i ekonomskog položaja radnika i međusobnih ekonomskih i političkih odnosa među radnicima kada se oni pojavljuju u funkciji društvenog upravljanja, to jest kao odlučujući faktor upravljanja i raspolaganja dohotkom u društvenoj svojini koji je neravnomerno raspodeljen po radnim organizacijama. U tom smislu radnik mora biti stimulisan da »svoj« bruto dohodak posmatra kroz njegovu ekonomsku funkciju i da ekonomski racionalno i odgovorno raspolaze njime kao zajedničkim materijalnim dobrom svih radnih ljudi.

Da bi radnička klasa imala punu ekonomsku i političku vlast nad sredstvima za proizvodnju i nad ukupnim društvenim kapitalom, niko sem radnika u samoupravno organizovanom udruženom radu, neposredno ili preko stručnih organa koji su mu ekonomski i politički odgovorni, ne može upravljati i raspolagati dohotkom. To znači da ni deo dohotka koji kao opredmećeni, minuli rad u ekonomskoj funkciji društvenog kapitala ulazi u opštu društvenu reprodukciju i napaja kreditni sistem, koji ulazi u zajednička ulaganja, u trgovinu, u osiguravajuće zavode itd. — ukratko, koji ulazi u proces specifične cirkulacije društvenog kapitala u socijalističkoj privredi, ne može biti izdvojen iz opšteg sistema dohodovnih odnosa. Taj opredmećeni, minuli rad koji vrši ekonomsku funkciju društvenog kapitala mora biti sastavni deo osnovnih sredstava za proizvodnju kojima radnik, u okviru samoupravnog udruženog rada, odgovorno upravlja na isti način kao što to čini sa mašinom na svom radnom mestu. Naravno, u takvim dohodovnim odnosima na isti način treba da učestvuju radni kolektivi banaka, veletrgovine i drugih privrednih nosilaca centralizacije društvenog kapitala

ili raznih društvenih delatnosti. Ali taj centralizovani kapital ne može biti tretiran ni kao njihovo osnovno sredstvo ni kao dohodak kojim oni upravljaju, već kao udruženi dohodak svih osnovnih organizacija udruženog rada koje su svojim tekućim i minulim radom učestvovala u njegovom stvaranju.

Zadatak takvog ekonomskog sistema je u tome da sprečava ili bar da neprekidno i u sve većoj meri ograničava mogućnosti da se višak rada odnosno vrednost koju radnik stvara živim radom, ne pretvara u osamostaljene kapitale koji će početi da podređuju i rad i radnika. Jer rad i radnik ne podređuju se tuđim interesima isključivo u obliku privatno-svojinskog posedovanja kapitala. U stvari, svako monopolističko raspolaganje društvenim kapitalom nosi u sebi i elemente klasnog potčinjavanja i klasnih suprotnosti. Neka mi bude dozvoljeno da u vezi s tim podsetim na Marksove reči koje se odnose na ulogu banaka i kreditnog sistema u kapitalističkom društvu, ali se na određen način mogu primeniti i na slične odnose u socijalističkom društvu:

»Kredit pruža pojedinačnom kapitalisti, ili onome koji važi kao kapitalista, u izvesnim granicama apsolutno raspolaganje nad tuđim kapitalom i tuđom svojinom, a time nad tuđim radom. Raspolaganje nad društvenim kapitalom, a ne sopstveni kapital, daje mu raspolaganje nad društvenim radom. Sam kapital koji se poseduje stvarno ili po mišljenju publike, postaje još samo osnovicom za nadgradnju kredita. Ovo važi osobito u trgovini na veliko, kroz čije ruke prolazi najveći deo društvenog proizvoda. Ovde iščezavaju sva merila, svi osnovi objašnjenja koji su više ili manje još opravdani u okviru kapitalističkog načina proizvodnje. Što krupni trgovac špekulant rizikuje jeste društvena, a ne njegova svojina. Isto tako besmislena postaje fraza o poreklu kapitala iz uštede, pošto onaj upravo zahteva da drugi za njega štede... Uspeh i neuspeh vode ovde podjednako centralizaciji

kapitala, a otuda eksproprijaciji u najogromnijem razmeru...»⁷

U tim Marksovim rečima ja vidim samo potvrdu teza da u našim socijalističkim i samoupravnim proizvodnim odnosima polazna i ujedno krajnja tačka procesa cirkulacije društvenog kapitala mora biti dohodak osnovne organizacije udruženog rada, što u krajnjoj liniji znači i bruto dohodak po radniku. Ovo utoliko pre što takav sistem dohotka i takav društveno-ekonomski i politički položaj radnog čoveka istovremeno treba da budu i polazna tačka za sve druge oblike samoupravnog organizovanja radnih ljudi u zadovoljavanju njihovih zajedničkih interesa i njihovih kako proizvodnih i ekonomskih tako i socijalnih, zdravstvenih, kulturnih i drugih potreba, kao i njihovih međusobnih ekonomskih odnosa u tim oblastima društvene aktivnosti. Tim putem će se takođe lakše postići da država i njen poreski sistem postepeno prestanu da budu isključivi posrednik između proizvodne i takozvane neproizvodne oblasti društvenog rada, što je samo po sebi izvor niza društvenih sukoba.

V

DOHODAK UDRUŽENOG RADA I LIČNI DOHODAK RADNIKA

Sve to istovremeno potvrđuje da nad dohotkom u društvenoj svojini, kao rezultatom ukupnog društvenog rada, ni radnik, ni osnovna organizacija udruženog rada, ni radna organizacija niti bilo ko drugi ne može imati apsolutni monopol. Radnik-samoupravljač i svaki radni kolektiv upravljaju i raspolažu dohotkom, kao što je već rečeno, u ime i u interesu svih radnih ljudi, dakle, u ime celog društva, i u svoje ime, to jest u ime ličnih materijalnih i stvaralačkih interesa. Deo dohotka koji ostaje radniku,

---

⁷ K. Marks, *Kapital*, tom III, »Kultura«, Beograd, 1947, lat., str. 481—485.

odnosno organizacijama udruženog rada kao njihova akumulacija izrazito je društveno-svojinska kategorija, sastavni deo sredstava za proizvodnju u društvenoj svojini. Ona sadrži deo vrednosti koji je rezultat rada samog kolektiva i, po pravilu, veći ili manji deo vrednosti koji se prelijeva putem tržišta i cirkulacije društvenog kapitala. Činjenica da radnik tim delom sredstava za proizvodnju upravlja na isti način kao i sredstvima za proizvodnju koja imaju oblik stvari omogućuje mu, prvo, da u najvećoj mogućoj meri sam neposredno odlučuje o objektivnim uslovima svoga rada, a zatim da ima punu ekonomsku i političku kontrolu nad celokupnim kretanjem društvenog kapitala. Na taj način on sam sprečava da se društveni kapital prema njemu pojavljuje kao samostalna i od njega otuđena društvena snaga. S druge strane, činjenica je da akumulacija u društvenoj svojini čini radnika, odnosno osnovnu organizaciju udruženog rada, odgovornim prema drugim radnicima u sopstvenoj radnoj organizaciji, u svim oblicima integracije i kooperacije rada, kao i udruženom radu uopšte. Drugim rečima, radnik je pred društvom obavezan da upravlja tim sredstvima u skladu sa zajedničkim interesima radnika, odnosno, kako kaže naš Ustav, dužan je da sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini i dohotkom kojim raspolaže upravlja kao dobar privrednik, to jest da njima raspolaže kao delom ukupnog dohotka udruženog rada. Taj princip bio je i do sada uvek potpuno jasno izražen u našem društvenom i ustavnom sistemu. Ali konkretna odgovornost pred svim radnim ljudima i pred društvom za takvo upravljanje i raspolaganje dohotkom je — pre svega zbog lutanja i kolebanja u razvoju dohodovnih odnosa — nedovoljno razrađena i fiksirana u našem ekonomskom i političkom sistemu. Tu je i jedan od glavnih razloga što je u nas lična odgovornost stručnih i izvršnih funkcionera u samoupravnom udruženom radu nedovoljno razrađena i precizirana. Zato lična odgovornost ni u praksi nije dovoljno došla do izražaja. Takvo

stanje je postalo i jedan od izvora nedovoljne efikasnosti nekih važnih privrednih i društvenih funkcija u sistemu samoupravljanja, pa i društvenih sukoba. Ukratko, teškoće sa kojima se danas naše društvo bori imperativno zahtevaju da se učine intenzivniji naponi u izgradnji ne samo stabilnijeg privrednog sistema građenog na samoupravljanju i sistemu dohotka, već i konzistentnog sistema prava i odgovornosti radnih ljudi u udruženom radu i upravljanju proizvodnim sredstvima i dohotkom. Jer radnik upravlja dohotkom, odnosno društvenim kapitalom koji ne pripada samo njemu, već svim ljudima koji rade sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini. Radnik tu vrši i određenu društvenu funkciju za koju snosi punu odgovornost kao i svaki drugi nosilac društvene funkcije. Različita ekonomska struktura dohotka treba da postane izvor različite materijalne odgovornosti osnovnih organizacija udruženog rada u poslovanju dohotkom. Drugim rečima, veći čisti dohodak mora da dá ne samo apsolutno, već i relativno veći doprinos zajedničkoj akumulaciji društvenog kapitala. Ako takva materijalna, odnosno ekonomska odgovornost ne bi postojala kao bitan element solidarnosti radnih ljudi i kao društvena obaveza, tada bismo sankcionisali nejednakost radnih ljudi u raspodeli ličnih dohodaka, to jest umesto raspodele prema radu imali bismo raspodelu prema tržišnoj dobiti.

Razume se, ta materijalna odgovornost treba da se određuje prvenstveno samoupravnim društvenim dogovorima. Ali to ne znači da društvena zajednica, odnosno država može da se odriče ili da treba da se odriče svoje uloge i uticaja u primarnoj raspodeli dohotka i u planskom usmeravanju udruženog rada i njegovih unutrašnjih ekonomskih odnosa. Naprotiv, takva regulativna uloga društvene zajednice — prvenstveno u vezi sa ostvarivanjem društvenog plana — biće i ubuduće veoma značajna. Ali, cilj takve regulative ne može biti ni otuđivanje dohotka od radnika niti njegovo »friziranje« prema nekom ideološkom uzoru, već veća stabilnost privređivanja;

usmeravanje razvoja, odnosno ostvarivanje određene strukture proizvodnje; obezbeđivanje jednakih prava radnih ljudi u sticanju dohotka i upravljanju; maksimalno moguće, to jest ekonomski opravdano, ujednačavanje uslova privređivanja i sticanja dohotka; ravnomerniji raspored društvenog bogatstva; smanjivanje socijalnih razlika i slično.

U savremenoj proizvodnji sa izrazitim društvenim karakterom rada ekonomska struktura konkretnog dohotka ne zavisi samo od subjektivne volje radnika, već mnogo više od različitih faktora koji utiču na veću produktivnost rada i brži razvoj proizvodnih snaga — od tehnologije, tehnike i znanja pa sve do veličine i rentabilnosti ulaganja, bilo na bazi samofinansiranja bilo na bazi društvenog kreditiranja ili zajedničkog ulaganja. Takva ekonomska struktura dohodaka imperativno zahteva integraciju udruženog rada, a ne »atomiziranje« radnih jedinica ili radnih organizacija u neke zatvorene autarkične jedinice. Zato bi radnik, po prirodi stvari, morao biti i klasno i ekonomski zainteresovan da se i svojim tekućim radom i svojim dohotkom neposredno uključuje u sve tokove samoupravne integracije društvenog rada. Ako on danas nije za to zainteresovan, to je posledica neadekvatnih ekonomskih odnosa u udruženom radu. Mislim da je put za prevazilaženje tih teškoća upravo u raščišćavanju ekonomskih odnosa između tekućeg i minulog rada, između radnika i njegovog akumuliranog viška rada, i, rekao bih, u takvom institucionalizovanju tih odnosa koje bi određivalo karakter svih odnosa i uzajamnih odgovornosti među radnim ljudima u udruženom radu. U tom slučaju radnik će biti materijalno zainteresovaniji za udruživanje rada i dohotka, ali i sve sposobniji da na svoj sutrašnji dan gleda ne toliko kroz prizmu današnje raspodele ličnog dohotka, već prvenstveno kroz prizmu svog doprinosa povećavanju produktivnosti udruženog rada koji će mu tako reći automatski doneti i veći lični dohodak i veću radnu i stvaralačku slobodu.

Da bismo našli praktična rešenja za takve odnose, mislim da je potrebno pre svega da se oslobodimo jedne iluzije koja je bila, a i danas je još donekle prisutna u teoriji i praksi samoupravljanja. Naime, moramo biti svesni ne samo toga da radnik, odnosno radna organizacija ne mogu monopolistički raspolagati dohotkom u društvenoj svojini koji su realizovali na tržištu, već i toga da ne mogu biti apsolutno slobodni u prisvajanju ličnog dohotka iz ukupnog realizovanog dohotka osnovne organizacije udruženog rada ili radne organizacije. Već smo utvrdili da bi radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada mogli neograničeno i slobodno prisvajati lični dohodak iz ukupnog dohotka osnovne organizacije udruženog rada samo ako bi taj ukupni dohodak objektivno bio izraz »individualnog kvantuma rada« radnika te organizacije. Međutim, znamo da to u praksi nije tako, odnosno da bi u savremenim uslovima to bio slučaj samo ako bi društveni kapital bio otuđen od radnika i ako bi država propisivala šta je to »individualni kvantum rada«, i to samo prividno, jer se taj kvantum danas ni administrativno ni na neki drugi način ne može direktno utvrđivati. Ali u tom slučaju ne bi bilo ni samoupravnog raspolaganja dohotkom, već bismo imali državno-najamni odnos. Prema tome, svaki pokušaj da »natežemo« dohodak osnovne organizacije udruženog rada »na kalup« »individualnog kvantuma rada« vodi nas na put etatizma.

Moramo se, prema tome, odlučiti za drugi put. Merila i kriterijumi unutrašnje raspodele ostvarenog dohotka na fond ličnih dohodaka, fond zajedničke potrošnje radnika i na fond akumulacije — koju radni kolektiv ulaže bilo u sopstveni razvoj, bilo u radnu kooperaciju, odnosno integraciju ili u kreditni sistem — ne mogu biti stvar samo pojedinačne radne organizacije, odnosno unutrašnjeg odnosa snaga u njoj. Tačno je da su radnici-samoupravljači u većini slučajeva do sada racionalno ulagali svoj dohodak u razvoj proizvodnih snaga. Ali, isto tako je tačno i

ujedno simptomatično, da su radni kolektivi sa zaostalom tehnikom i tehnologijom i nižim čistim dohotkom relativno — iako ne apsolutno — veći deo svog dohotka ulagali u razvoj nego radni kolektivi tehnički razvijenijih preduzeća sa relativno višim čistim dohotkom. To je, doduše, do izvesne mere i razumljivo i čak neophodno jer i napor za postizanje više produktivnosti rada mora da bude jedno od merila u raspodeli ličnog dohotka. Drugim rečima, i bolje raspolaganje dohotkom i veći napor u izdavanju sredstava za ulaganje u razvoj, ukoliko je on bio uspešan, treba da utiču i na povećavanje ličnih dohodaka radnika. Međutim, kada te razlike u ličnim dohocima postanu tako velike da se već može govoriti o prelivanju zajedničkog, društvenog kapitala u ličnu potrošnju pojedinih kolektiva, tada je jasno da se tu istovremeno radi i o ozbiljnim deformacijama socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, pa čak i o elementima eksploatacije jednih radnika od strane drugih. Takvi odnosi istovremeno povećavaju »nestašicu kapitala« i posebno sužavaju mogućnosti radnih kolektiva da dođu, na primer, do potrebnih kreditnih sredstava za svoj razvoj. Mislim da je poslednjih godina — pored veštačke centralizacije društvenog kapitala — i taj faktor uticao na stalno smanjivanje sredstava kojima samostalno raspolažu radne organizacije.

Istina, naše društvo, u načelu, nikad nije priznalo samovolju u namenskoj raspodeli dohotka u pojedinačnoj radnoj organizaciji. U prvim fazama razvitka samoupravljanja problemi te vrste rešavani su propisivanjem obavezne akumulacije ili drugim sredstvima državne intervencije. Decentralizacijom i razvitkom samoupravljanja takvi metodi bili su postepeno napušteni. Sistem samoupravljanja, međutim, nije bio istovremeno osposobljen da sam po sebi rešava te probleme. Zbog toga su se u sistem raspodele dohotka probili dosta jaki elementi stihije koji su naneli prilično štete snazi i napretku samoupravljanja.

Ako danas govorimo o raščišćavanju i rešavanju problema te vrste u oblasti namenske raspodele dohotka, moramo imati na umu pre svega to da se tu više ne radi ni o odnosu radnika prema državi koja određuje plate ni o odnosu radnika prema tehno-kratsko-birokratskom upravljačkom vrhu koji dominira nad kapitalom, već o usklađivanju pojedinačnog interesa radnika ili radnog kolektiva sa zajedničkim interesom radnika i svih radnih kolektiva udruženog rada. U stvari, radnici će biti utoliko slobodniji u gospodarenju dohotkom svojih organizacija udruženog rada ukoliko budu spremniji i sposobniji da solidarno utvrđuju zajednička racionalna merila i kriterijume za ocenu radnog doprinosa i za raspodelu ličnih dohodaka prema radu. Nije reč, dakle, o neke vrste tarifnom pravilniku između radnika i sopstvenika ili upravljača kapitalom — bio to privatnik, ili država ili direkcija preduzeća — već o međusobnom sporazumu i dogovoru radnika u udruženom radu da, u osloncu na društvenu ulogu sindikata, utvrde bitne elemente međusobne odgovornosti u raspolaganju dohotkom iz udruženog rada koji se izražava u mnoštvu individualnih dohodaka osnovnih organizacija udruženog rada ili bruto dohodaka po radniku.

Već je ranije istaknuto da merila za raspodelu prema radu i drugi elementi međusobne odgovornosti radnika u raspolaganju dohotkom ne mogu biti do kraja objektivizirani. Oni se menjaju samim razvojem proizvodnih snaga. Na kraju krajeva, opšte je poznato da su razlike u nagrađivanju između umnog i fizičkog, kvalifikovanog i nekvalifikovanog rada najveće u ekonomski nerazvijenim zemljama, a da se te razlike sa ekonomskim razvojem smanjuju. Zatim, neizbežno je da se pojedina područja rada ponekad izdvajaju iz opštih merila društvene raspodele dohotka kako bi se ubrzao njihov razvoj, odnosno sprečilo njihovo zaostajanje. Jasno je da će i određene »deficitarne« profesije i kvalifikacije biti »skuplje« od drugih. Ni socijalistička privreda ne može sasvim da izbegne, odnosno da ne prizna takve i slič-

ne probleme i potrebe i zbog ekonomskog uticaja spoljnih faktora na nju. Zato će merila rada u društvenoj raspodeli prema radu uvek biti — kao što je to već Marks rekao — stvar društvenih konvencija. Ali, takve konvencije moraju da postoje i da vrše svoj uticaj u pravcu najveće moguće ravnopravnosti radnih ljudi u udruženom radu u prisvajanju ličnog dohotka iz ukupnog dohotka društvenog rada na načelima raspodele prema radu. A to znači da udruženi radnici moraju da teže takvim merilima — određujući ih samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima — koja će izražavati zajednički priznate karakteristike društveno-istorijski uslovljenog »individualnog kvantuma rada«.

U našem društvu je tom problemu dato »pravo građanstva« tek poslednjih godina time što je priznata neophodnost društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja u oblasti utvrđivanja merila za raspodelu ličnih dohodaka prema radu. Ti prvi samoupravni sporazumi i društveni dogovori nose u sebi, dođuše, i ozbiljne slabosti. U njima su, na primer, suviše istaknuti takvi elementi raspodele kao što su obračunske plate, formalne kvalifikacije, poresko izvlačenje dela dohotka u budžet republike umesto da bude vraćen u privredu i slično. To sve nepotrebno sputava samostalnost radnog kolektiva u namenskoj raspodeli dohotka i ličnih dohodaka. Sem toga, takav pristup daje suviše veliku ulogu državnim organima i aparatu privredne komore u tim dogovorima, umesto da to bude prvenstveno stvar dogovora među samim radnim ljudima u radnim organizacijama, granama i oblastima rada, posredstvom sindikata, a na osnovu zajedničkog sagledavanja objektivnih potreba razvoja proizvodnih snaga.

Dakako, ni društvena zajednica ne sme biti »razvlašćena« u pogledu prava da odgovarajućim sredstvima reguliše odnose između proizvodnje i potrošnje. Ali, polazna tačka za razvoj samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja u raspodeli dohotka mora biti u prvom redu saznanje da je reč o

samoupravnom uređivanju uzajamnih odgovornosti radnih ljudi u raspolaganju zajedničkim dohotkom, o sredstvima i okvirnim merilima za utvrđivanje kvantiteta i kvaliteta rada koji treba da doprinesu što većem ujednačavanju uslova sticanja ličnog dohotka, o zajedničkom uticaju na troškove proizvodnje ukupnog društvenog rada, kao i o oblicima ekonomske i socijalne solidarnosti radnika i njihove zajedničke zaštite od samovolje i zloupotrebe od strane pojedinaca ili pojedinih radnih organizacija. Interesi društvene zajednice u toj oblasti leže prvenstveno u stabilnosti privrednog razvoja i u uspešnosti planiranja.

Pošto je sadašnja praksa društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja o raspodeli dohotka u pojedinim republikama tek na svom početku, ne bi trebalo slabosti tih sporazuma i dogovora preuveličavati do te mere da se oni dovedu u pitanje. Međutim, njihovo ostvarivanje trebalo bi pratiti kritičkom analizom i u kraćim periodima podvrgavati ih neophodnoj reviziji koja će obezbediti njihov istinski samoupravni karakter, u skladu sa načelima o kojima je već bilo reči.

Mislim da bi, na osnovu iskustava i naučnog istraživanja, u daljem razvoju sistema društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja trebalo težiti preciznijem određivanju domena pojedinih oblika dogovaranja i sporazumevanja. Na primer, društveno dogovaranje — to jest dogovaranje između udruženog rada i državnih organa koji su odgovorni za plan i ekonomsku politiku — moralo bi se, po mom mišljenju, ispoljiti pre svega kao napor da udruženi rad svesno podrži takvu racionalnu globalnu raspodelu nacionalnog dohotka koja treba da obezbedi neophodne proporcije između potrošnje i proizvodnje, kao i druge slične elemente plana i ekonomske politike koji obezbeđuju stabilnost privrednih kretanja. Konkretno određivanje merila raspodele prema radu trebalo bi, međutim, da bude stvar prvenstveno samoupravnih sporazuma samih radnih organizacija,

grupacija i grana, uz posredovanje, inicijativu i odgovornost sindikata. Sindikati treba na taj način da postanu mnogo značajniji faktor u usklađivanju pojedinačnih i zajedničkih interesa radnika nego što su to danas. Iskustva prakse i naučno istraživanje u oblasti samoupravnog sporazumevanja treba da omoguću da iz godine u godinu dolazimo do sve kvalifikovanijih i uticajnijih sporazuma. Upravo zato mislim da bi se sporazumi takve vrste, naročito u početku, morali dosta često revidirati i usavršavati, odnosno usklađivati sa stanjem u udruženom radu i sa privrednim razvojem. Vrlo je verovatno da bi ti sporazumi morali izraziti pre svega dinamiku odnosa između porasta »čistog dohotka« osnovne organizacije udruženog rada i globalnog fonda ličnih dohodaka u toj organizaciji iz godine u godinu i u povezanosti sa politikom radnog kolektiva u raspolaganju dohotkom, to jest u zavisnosti od toga koliko je ta politika doprinela porastu »čistog dohotka«. Naravno, da bi se samoupravni sporazumi mogli izražavati u takvim agregatima kao što su »čisti dohodak«, »troškovi proizvodnje«, »lični dohodak« i slično, neophodno je da naš privredni sistem, građen na samoupravnom dohotku, preciznije i čvršće odredi njihovu ekonomsku sadržinu kao izraz ne samo merila raspodele prema radu, već i merila troškova rada sadržanih u ceni proizvoda.

I najzad, mislim da bi radni kolektiv u osnovnoj organizaciji udruženog rada, i u svim vidovima integracije rada, na osnovu tih opštih društvenih merila, trebalo da u određivanju unutrašnjih merila raspodele prema radu unutrašnjim sporazumima i aktima slobodno reguliše uzajamne odnose radnih ljudi u raspodeli prema radu. Mislim da radni kolektivi sami treba da odlučuju i o tome u kojoj meri i u kom obliku će priznati formalnu kvalifikaciju kao merilo rada. U vezi sa celim tim kompleksom pitanja organski društveno-političkih zajednica treba da preduzimaju neophodne regulativne mere tada kada su za to ovlašćeni ustavom i zakonom. Oni posebno treba da se

pojavljaju kada je u pitanju obezbeđivanje jednakih prava radnika u odnosu na sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini i na upravljanje i raspolaganje dohotkom ili kada postoji društvena potreba da se posebno stimulišu određeni oblici rada ili kvalifikacije.

Takvim samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovaranjem i takvim regulativnim merama naše društvo, naravno, neće postići apsolutnu »pravdu« u raspodeli prema radu niti će izbeći sukobe koje će u toj oblasti nametnuti sama praksa. U razvoju našeg društvenog sistema i ne treba postavljati za cilj da se društveni sukobi izbegnu jer je to nemoguće. Uostalom, konflikt nametnut stihijom je često i činilac koji koriguje društvenu svest. Treba, međutim, uspostaviti demokratski mehanizam u kome će se društveni konflikti rešavati demokratskim putem i što je više moguće samoupravnim sporazumevanjem. Društvena zajednica mora težiti izgradnji takvih odnosa u kojima će se ti konflikti rešavati u pravcu društvenog progressa, a ne na način koji društvo vuče nazad ili produbljuje unutrašnje suprotnosti.

Nema sumnje da će praksa raspodele ličnih dohodaka prema radu i ubuduće dovoditi do konflikata. U nekim slučajevima pojedine grupe radnika ili radnih organizacija će iz određenih razloga biti dovedene u tako neravnopravan položaj da će to dovesti do konflikata. Neke grupe radnika ili radnih organizacija će, međutim, izazvati konflikte u cilju iznuđavanja za sebe prednosti koje su neopravdane sa stanovišta zajedničkih interesa radnih ljudi i njihove solidarnosti. Praksa pokazuje da se u nas velika većina takvih konflikata rešava samoupravnim sporazumevanjem, ali ponekad oni prerastu i u stanje takozvane »obustave rada«.

Ima mišljenja da je obustava rada identična klasičnom oružju radničke klase — štrajku. Pošto je obustava rada u nas postala de facto priznato pravo radnika, po tim mišljenjima trebalo bi i formalno priznati klasično pravo na štrajk kao instrument re-

šavanja ekonomskih i socijalnih konflikata u udruženom radu. Mislim da je to suviše pojednostavljeno tumačenje problema. Obustava rada je u nas zaista postala jedan od oblika rešavanja konflikata u radnim organizacijama, odnosno unutar samoupravnog udruženog rada. Međutim, bez obzira na to da li ćemo obustavu rada zvati štrajkom ili ne — jer je to zaista potpuno sporedno — ipak moramo biti načisto sa tim da klasično pravo na štrajk po svojoj društveno-istorijskoj ulozi nije identično pravu na obustavu rada u našim uslovima. Zajedno sa drugim oblicima ekonomske borbe radničke klase, štrajk je bio i ostao jedino moguće oružje u rešavanju odnosa između radnika koji prodaju svoju radnu snagu i sopstvenika kapitala kao kupca radne snage. Pravo na štrajk je, prema tome, proizvod kapitalističke robne proizvodnje, proizvod njenih klasnih odnosa i sredstvo za rešavanje ekonomskih konflikata u tim odnosima.

U idealnim odnosima socijalističkog samoupravljanja štrajk bi bio besmislen jer — posmatrano kroz prizmu zajedničkih interesa udruženog rada — on uvek nanosi materijalnu štetu samim radnicima. Međutim, činjenica je da samoupravni socijalistički odnosi u nas nisu idealni, već se u njima neprekidno stvaraju i stanja u kojima se više ili manje ozbiljno narušava ravnopravnost radnih ljudi ili njihova pojedinačna prava, ili se radnici osećaju ekonomski ili socijalno ugroženi, ili se nađu pod tehnokratsko-monopolističkim pritiscima itd. Takva stanja neizbežno rađaju društvene konflikte. Sem toga, te konflikte često prouzrokuju i neinformisanost, neznanje, nesposobnost organa upravljanja ili organa državne uprave itd. I najzad, kao što je već rečeno, konflikte mogu izazvati i razni parcijalni pritisci kojima pojedine grupacije ili slojevi u udruženom radu iznuđuju za sebe prednosti koje nisu u skladu sa osećanjem pravičnosti kakvo vlada u svesti radnih ljudi u pogledu merila za raspodelu prema radu. Pa ipak, sve to, po pravilu, nisu takvi sukobi koji se ne bi mogli uspe-

šno rešiti u okviru demokratskog mehanizma samoupravljanja. Prema tome, iako je obustava rada još uvek *moгуće* sredstvo u rešavanju određenih konflikata, ona u samoupravnom mehanizmu udruženog rada nije više *nužan* instrument u regulisanju uzajamnih ekonomskih odnosa među radnim ljudima. Obustave rada se javljaju kao posledica i korektiv samoupravne prakse tamo gde je njen demokratski mehanizam u rešavanju konflikata otkazao ili gde je zatajila samoupravna društvena svest ili politika organa pojedinih društveno-političkih zajednica, ili gde su objektivne ekonomske teškoće nadvladale ljude. Ali, pošto svega toga u nas još ima, a biće i ubuduće, javljaće se i sukobi koji će se završavati obustavom rada. Zato naše društvo nema nikakvog razloga da tu činjenicu ne prizna. Međutim, upravo zato treba videti i razliku koja postoji između uloge i značaja klasičnog štrajka i obustave rada u uslovima samoupravno organizovanog socijalističkog rada. Pošto su u nas radnici stekli neuporedivo značajnije pravo, naime, pravo da su samoupravljači, čime su prestali da budu najamni radnici, pravo na obustavu rada u našim uslovima nema identičnu društveno-istorijsku i klasnu funkciju kakvu je vršilo i vrši klasično pravo na štrajk. Tu bitnu i načelnu razliku moramo imati u vidu ne zato što bismo se plašili reći »bobu bob, a popu pop«, već zato da bismo sagledali pravu dimenziju koju ta pojava može imati u našoj društvenoj praksi i da bismo u samoupravne odnose mogli ugraditi adekvatne instrumente za rešavanje takvih konflikata i njihovih posledica.

VI

REPRODUKCIJA SOCIJALISTIČKIH I SAMOUPRAVNIH DRUŠTVENO-EKONOMSKIH ODNOSA

Postavlja se pitanje koliko je naš sistem ekonomskih odnosa u samoupravnom udruženom radu sposoban da reprodukuje socijalističke i samoupravne

odnose bez oslanjanja ili sa što manje oslanjanja na takozvane ideološke i političke »štake«. Jer, da bi radnici-samoupravljači zaista mogli da se ponašaju kao »dobri privrednici«, oni moraju biti slobodni u raspolaganju dohotkom. A oni to mogu biti ako njihova svakodnevna praksa reprodukuje ne samo socijalističko samoupravljanje, već i ravnopravnost radnih ljudi u udruženom radu i korišćenju sredstava za proizvodnju u društvenoj svojini i u raspodeli dohotka. Taj cilj naše socijalističko društvo postiže uspostavljanjem odgovarajućeg ekonomskog i demokratskog mehanizma za neprekidno prevazilaženje protivrečnosti kategorije dohotka o kojima je ranije bilo reći. To je najvažniji razlog što odvojeno posmatramo, s jedne strane, sistem i način izdvajanja sredstava iz ostvarenog dohotka za lične dohotke radnika i merila njihove raspodele prema radu, kao i sistem i način izdvajanja sredstava za opšte društvene potrebe i za proširenje materijalne osnove rada, i, s druge strane, sistem privrednog upravljanja društvenim dohotkom.

Mislim da je neodrživa teza po kojoj iz ostvarenog dohotka treba najpre na osnovu državne ili političke prinude izdvojiti deo za akumulaciju i deo za podmirenje opštih društvenih potreba, a da ostatak dohotka pripada radniku na ime ličnog dohotka. Podjednako je neodrživa i teza po kojoj radnici mogu neograničeno i društveno neodgovorno da iz ostvarenog dohotka prisvajaju sredstva za lične dohotke bez obzira na posledice takve raspodele po razvoj proizvodnih snaga i po interese drugih radnika. U prvom slučaju lični dohodak radnika svodi se na neke vrste najamninu koju određuju snage van uticaja samog radnika. U drugom slučaju radnik koji je privilegovan time što radi u visoko akumulativnim radnim organizacijama mogao bi se pojavljivati i kao parazit koji živi na račun tuđeg rada. Naše samoupravno društvo mora težiti uspostavljanju stabilnog sistema globalne raspodele dohotka na deo za akumulaciju, na deo za potrošnju na bazi društvenih

dogovora i samoupravnih sporazuma i društvenog planiranja, kao i odgovarajućih zajedničkih merila radnika u udruženom radu za raspodelu fonda ličnih dohodaka zasnovanu na principu raspodele prema radu. Takav sistem je ne samo ekonomska potreba društva, već i odlučujući odbrambeni mehanizam protiv grupno-svojinskih i privatno-svojinskih deformacija u samoupravnom raspolaganju dohotkom, odnosno društvenim kapitalom od strane radnika, kao i protiv tendencija reprodukovanja državno-sopstveničkih, odnosno birokratskih i tehnokratsko-monopolističkih oblika upravljanja dohotkom udruženog rada, odnosno društvenim kapitalom.

Ranije smo istakli da integracija rada i društvenog kapitala u obliku dohotka osnovne organizacije udruženog rada ne znači atomiziranje društvenog kapitala, odnosno njegovu raspodelu i dodeljivanje na monopolističko upravljanje od strane radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada. Ta integracija je samo polazna tačka udruživanja, cirkulacije i ponovnog vraćanja društvenog kapitala — posle društvenih »odbitaka« — u dohodak osnovne organizacije udruženog rada. U stvari, i udruživanje dohotka, odnosno sredstva akumulacije predstavlja samo oblik udruživanja rada na osnovu zajedničkog upravljanja svih radnika celokupnim sredstvima udruženog rada. Udruživanje sredstava akumulacije, odnosno udruživanje dohotka i zajedničko učešće radnika u dohotku stečenom na osnovu povećane produktivnosti rada kao rezultata udruživanja nije izuzetak, već princip i imperativ socijalističkog privređivanja i sticaja dohotka. Ali upravo zato ceo društveni i privredni sistem, odnosno sistem ekonomskih odnosa među radnicima ili radnim organizacijama, treba da bude takav da svakog radnika i svaku radnu organizaciju podstiče i osposobljava za vršenje takve funkcije. To će istovremeno biti stimulans za takvo raspolaganje dohotkom i takvo ulaganje akumulacije koje će se odraziti neposredno u povećavanju dohotka radnika ili radne organizacije bilo kao rezultat povećane pro-

duktivnosti njegovog rada bilo kao rezultat povećane produktivnosti udruženog rada na osnovu udruživanja dohotka, to jest živog i minulog rada, odnosno rada i društvenog kapitala.

Moglo bi se reći da je ovakvo udruživanje dohotka samo oblik zajedničkog radničkog upravljanja sredstvima za proizvodnju u uslovima specifične robne proizvodnje u socijalističkom društvu. Ovde je, naime, reč isključivo o upravljanju i udruživanju sredstava u društvenoj svojini, koja su, doduše, na osnovu ekonomskih zakonitosti raspoređena neravnomerno na radne organizacije, ali se opet udružuju u jedinstven proces cirkulacije društvenog kapitala i na taj način — uz neophodnu usmeravajuću ulogu ekonomskog i planskog sistema — pripadaju svima koji rade.

Ovu konstataciju ne može promeniti ni to što radnici svojim ličnim dohotkom u određenoj meri učestvuju u dohotku stečenom na osnovu upravljanja društvenim kapitalom jer se u tom slučaju minuli rad pojavljuje samo kao jedno od merila živog rada, a stečeni deo ličnog dohotka samo kao deo vrednosti koju je radnik proizveo sopstvenim radom, a ne kao radnikovo sopstveničko učešće u kapitalu. U načelu, ako su obezbeđeni svi društveni uslovi koji sprečavaju moguća deformisanja društveno-svojinskih odnosa, tada je sa stanovišta društveno-ekonomskih odnosa reč o istom procesu koji nastaje kad radnici koji proizvode, na primer, cipele prodaju te cipele na tržištu i dobijaju za njih odgovarajuću cenu, koja im — ako su produktivni — pokriva troškove proizvodnje, obezbeđuje odgovarajući lični dohodak i sredstva za razvoj objektivnih uslova njihovog rada, to jest za razvoj proizvodnih snaga u njihovoj radnoj organizaciji, u društvu uopšte. Čak ako pretpostavimo čisto finansijsko učešće radnika jedne radne organizacije u drugoj, kolektiv-kreditor ne stiče nikakva prava na upravljanje dohotkom kolektiva-dužnika, odnosno nikakva prava na osnovu kapitalističko-svojinskih odnosa. Za uložena sredstva

oni dobijaju samo određenu cenu koja sadrži reprodukciju opredmećenog, minulog društvenog rada i odgovarajuće učešće radnika u proizvodu zajedničkog rada, odnosno u povećanoj produktivnosti udruženog rada na osnovu zajednički uložених sredstava. A takvu cenu bi radni kolektiv »plaćao« i samom sebi kad bi sredstva uložio u sopstveno preduzeće, inače mu se ne bi ni isplatilo da ulaže.

Sva takva ulaganja, u stvari, znače uvek ulaganje kapitala u društvenoj svojini — nezavisno od toga da li se radi o samofinansiranju ili o kreditu. Zato i povećani dohodak koji je rezultat ulaganja nije rezultat samo rada konkretnog kolektiva, već i društvenog rada. Pa ipak, u našoj društvenoj svesti je još uvek prisutno shvatanje da je normalno da tim izrazito društvenim dohotkom upravlja kolektiv samo ako ga je uložio u sopstvenu radnu organizaciju, a da je nenormalno da taj isti kolektiv upravlja »svojim« dohotkom ako ga udružuje sa sredstvima drugih radnih organizacija, odnosno kad ulaže deo društvenog kapitala u druge radne organizacije.

Pri tome ne treba zaboraviti da i u sistemu državne svojine takvu cenu — i to dosta višu, a po društvene odnose mnogo težu — plaća svaka radna organizacija koja otvara nova radna mesta ili stvara objektivne uslove za povećanje produktivnosti rada. No, razlika je u tome što država ne samo da otuđuje ukupnu dobit radne organizacije stečenu na osnovu ulaganja državnih sredstava, već određivanjem plata radnicima određuje i veličinu te dobiti. U oba slučaja se ceo taj proces odvija u okviru cirkulacije isključivo društvenih sredstava, odnosno sredstava u društvenoj svojini. Samo, u prvom slučaju društvenim kapitalom upravljaju udruženi radnici na osnovu jednakih ličnih prava prema udruženom društvenom kapitalu, a u drugom — to čini državni ili tehnokratski aparat na osnovu državne prinude. U prvom slučaju udruživanje sredstava pokreće radni i životni interes udruženih radnika, a u drugom — politička odluka državne strukture. Ta državna

struktura, doduše, može biti bliska i politički odgovorna radniku, ali može biti — kao što je praksa pokazala i sasvim odvojena od njegovih težnji i postati snaga nad njim. Zato do nesocijalističkih razlika među ljudima lakše dolazi u drugom nego u prvom slučaju.

Drugim rečima, kada se ne radi o svojevolumenom ličnom ili grupnom prisvajanju na račun tuđeg rada ili društvenog kapitala koji pripada svim radnicima, već isključivo o sistemu ekonomskih odnosa među radnim ljudima u kojima oni zajednički upravljaju zajedničkim sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, tada je bespredmetno govoriti o opasnosti da će jedan radni kolektiv na osnovu upravljanja minulim radom, odnosno društvenim kapitalom, eksploatirati drugi radni kolektiv. Naprotiv, veće su mogućnosti za eksploataciju ako se radni kolektiv sa svojim dohotkom »zatvara« u sopstvenu organizaciju koristeći prednosti svog položaja na tržištu ili — kad se radi o neproizvodnim organizacijama — prednosti koje pruža njihov monopolistički položaj u odnosu na udruženi rad. A to se danas zaista događa i upravo takve pojave suzbija sistem odnosa koji se uspostavlja novim ustavnim odredbama iz 1971. godine. No, čak ako ne mogu biti do kraja suzbijane samim sistemom, to su ipak sekundarne pojave koje će sve više potiskivati sama društvena praksa.

U praksi, naravno, može doći do narušavanja ravnopravnosti i do pojave nesocijalističkih odnosa. Ali socijalističke snage u našoj zemlji bile bi na putu utopije ako bi očekivale da neki sistem može sprečiti sve takve pojave, tendencije i sukobe. Bitno je da u takvom obliku proizvodnih, odnosno društveno-svojinskih odnosa pojedinačni radnik i udruženi radnici svojom svakodnevnom praksom utiru puteve društvenog razvoja i socijalističkih samoupravnih odnosa u društvu. A sama ta praksa, pa i konflikti koji u njoj nastanu, svakodnevno će ukazivati odlučujućim socijalističkim snagama u društvu na kojim mestima i na koji način će biti neophod-

na i regulativna uloga društvenog sistema i države kao i akcija organizovanih snaga radničke klase, odnosno socijalističke društvene svesti.

U svakom slučaju, uloga tih faktora u reprodukciji socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa biće i ubuduće veoma značajna, i to ne samo u smislu zaštite sistema, već i razrešavanju određenih njegovih unutrašnjih protivrečnosti, odnosno u usklađivanju i usmeravanju materijalnih tokova i društveno-ekonomskih tendencija u njemu.

I upravo zato što je to tako, postavlja se kao kardinalno pitanje: koja društvena snaga i na koji način treba da vrši u društvu socijalističkog samoupravljanja ulogu osnovnog, izvornog nosioca društvene reprodukcije i kakvo je mesto države u njoj? Pri tome mislim kako na materijalnu reprodukciju tako i na reprodukciju socijalističkih i samoupravnih odnosa na sve višem kvantitativnom i istorijskom nivou. Jer, ma kako značajnu ulogu da ima država u prvim fazama razvoja socijalističkog društva, ona ne sme biti takva da reprodukuje tu ulogu kao svoj sopstveni monopol u društvenoj reprodukciji.

Možda poznate Engelsove reči da je ekspropriacija buržoaske sopstvenosti »prvi i *poslednji* samostalni čin« radničke revolucionarne države »kao predstavnika celog društva« zvuče danas nešto suviše optimistički s obzirom na dosadašnje istorijsko iskustvo socijalizma kao prakse. Pa ipak, Engels je ukazao u suštini na pravi problem, to jest na opasnost da *sredstvo* ne postaje *cilj*. Uostalom, tu istu misao izrazio je i Marks upozoravajući radničku klasu, kada bude usvojila vlast, na opasnost od njene sopstvene birokratije.

Uspostavljanje državno-sopstveničke vlasti nad sredstvima za proizvodnju u privatnom vlasništvu svakako je istorijski i neminovan revolucionarni akt socijalizma, nezavisno od toga kojim putem i u kom obliku je on ostvaren. U svakom slučaju, u dosadašnjoj istorijskoj praksi nije dokazano da je moguće uspostaviti samoupravne oblike socijalističkih proiz-

vodnih odnosa bez tog polaznog revolucionarnog akta. Zato mi ne izgledaju nimalo objektivne niti na nauci zasnovane one kritike savremene socijalističke prakse koje u samoupravljanju vide jedini izraz i oblik istorijskog razvitka socijalističkog društva i pogotovo one koje državno-sopstveničke odnose u jednoj socijalističkoj zemlji automatski indentifikuju sa državno-kapitalističkim odnosima, nezavisno od toga kakvu konkretnu istorijsku funkciju oni vrše, to jest šta oni znače kao istorijska faza u nastajanju i razvoju socijalističkog društva.

S druge strane, karakteristika te državno-svojin-ske istorijske faze razvoja socijalističkih proizvodnih odnosa jeste da se radnik i višak njegovog rada, to jest radnikov tekući rad i njegov minuli rad koji se neposredno pretvara u sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini, odnosno rad i društveni kapital u sistem upravljanja, još uvek u većoj ili manjoj meri razdvajaju jedan od drugog, što postaje, s jedne strane, izvor tendencija ka sveobuhvatnom monopolu države, to jest njene odlučujuće strukture na upravljanje društvenim kapitalom i na državno planiranje, a, s druge strane, uzrok radnikove individualne nezainteresovanosti za sudbinu državnog kapitala. Doduše, negativne posledice ovog drugog faktora ublažavaju se u praksi time što se u pojedinim socijalističkim sistemima negde u većoj, a negde u manjoj meri, uvode razni oblici materijalne stimulacije za produktivniji rad, za izvršenje i prebačaj plana itd., u kombinaciji sa ideološki inspirisanom moralnom stimulacijom, a ne retko i sa merama državne prinude. Ipak, bez obzira na takve i slične mere, društvena svest radnika oblikuje se prvenstveno pod pritiskom njegove zavisnosti od sopstvenog tekućeg rada, odnosno plate za taj rad. Veličinu plate određuje država u zavisnosti od svoje politike u društvenoj reprodukciji, koja se, s obzirom na svojinski monopol države u raspolaganju društvenim kapitalom, oblikuje pod pritiskom objektivnih ekonomskih zakonitosti koje nameće takav monopol, to jest

uglavnom nezavisno od radnika. Stoga se sve protivrečnosti takvih društveno-svojinskih proizvodnih odnosa izražavaju u odnosima između države koja odlučuje o stopi i upotrebi radnikovog viška rada i radnika čija je društvena pozicija određena njegovim radnim odnosom i većim ili manjim političkim uticajem na odlučivanje u državnim organima i u tehnostukturi samog društvenog rada.

Sem toga u sistemu državno-sopstveničkih odnosa država upravo snagom svoje *prinude* neprekidno uspostavlja vezu između radnika i društvenih sredstava za proizvodnju i, posebno, akumulisanog društvenog kapitala. U tome je njena snaga, ali i njena nemoć. Jer u takvim proizvodnim odnosima država neprekidno reprodukuje svoju monopolističku poziciju u upravljanju društvenim kapitalom i društvenim radom, a samim tim isto tako neprekidno reprodukuje protivrečnost između tog monopola i određenih neposrednih i dugoročnih interesa radnika, a naročito njegove istorijske težnje ka oslobođenju rada, to jest da radnik sam bude slobodan u radu i da bude sposoban da ravnopravno sa drugim radnicima odlučuje o uslovima, sredstvima i rezultatima svoga rada.

Različiti društveno-istorijski i međunarodni uslovi u kojima se nalaze pojedine socijalističke zemlje određuju način i tempo razrešavanja te protivrečnosti. Ali očigledno je da je razrešavanje te protivrečnosti nemoguće ako socijalističko društvo ne razvija u svojim nedrima, u svom sistemu organizovanu snagu same radničke klase, odnosno samih ljudi koji rade. Ta snaga mora postati sposobna da preuzme na sebe one funkcije u društvenoj reprodukciji koje u prvim razvojnim fazama socijalističkog društva mora da vrši državno-sopstvenički monopol preko svog samostalnog tehnostrukturnog aparata. Pojednostavljeno rečeno, problem je u tome kako uspostaviti i organizovati društvenu snagu koja će upravljati onim kolektivnim viškom rada, odnosno onim minimalnim radom radnika koji se u socijalističkom druš-

tvu svakodnevno pretvara u akumulaciju i u sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini, a da se u takvom upravljanju ne reprodukuje ni državno-sopstvenički monopol ni monopol tehnostrukture društvenog rada u raspolaganju tim viškom rada. A u onoj meri u kojoj socijalističko društvo prevladava taj monopol, i višak rada prestaje da bude višak rada i postaje, u stvari, sastavni deo sredstava rada kojima radnik sam raspolaže, to jest faktor i veličina koja određuje društveno potrebno radno vreme proizvoda samog radnika i proizvoda društvenog rada uopšte.

Naše društvo nastoji, pogotovo poslednjim ustavnim promenama iz 1974. g., da odlučujuća i izvorna snaga društvene reprodukcije, a to znači i upravljanja područstvljenim minulim radom radnika, odnosno društvenim kapitalom, bude sam udruženi rad, u odgovarajućoj demokratskoj organizaciji, s tim da u državi ostaju, doduše ograničene ali ipak značajne funkcije u procesu društvene reprodukcije. Takav se sistem zasniva pre svega na *pravu radnika* da u osnovnim organizacijama udruženog rada ravnopravno i uz uzajamnu odgovornost sa radnicima drugih organizacija udruženog rada upravlja sredstvima društvene reprodukcije kao područstvljenim svojim i društvenim minulim radom podjednako kao i svim drugim sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini. Ekonomski odnosi na bazi društvene svojine na taj način se oslobađaju političkih »štaka« i otvaraju put ne samo oslobođenju rada, već i novom obliku demokratizacije društva i daljoj humanizaciji odnosa među ljudima.

Temelj tog sistema je dohodak osnovne organizacije udruženog rada i ekonomski odnosi koji na osnovu tog dohotka nastaju među radnicima i organizacijama u sveukupnom društvenom radu i u društvu uopšte.

U dohodak osnovnih organizacija udruženog rada sliva se i raspoređuje se na osnovu opštih ekonomskih zakonitosti socijalističke robne proiz-

vodnje i društvenog planiranja novčano izražen celokupan društveni proizvod. Ne postoji nikakav drugi izvor prihoda ni za državu, ni za društvene delatnosti van materijalne proizvodnje niti za same organizacije udruženog rada i njihove zajednice van dohotka osnovne organizacije udruženog rada. Izuzetak su porez na promet i neki drugi poreski prihodi države koji imaju izvor u potrošnji, a ne u proizvodnji. Dohotkom osnovne organizacije udruženog rada upravljaju radnici koji u njoj rade u okviru jedinstvenog društvenog sistema dohodovnih odnosa, kao odnosa uzajamne zavisnosti i odgovornosti radnika u upravljanju sredstvima u društvenoj svojini. Dohodak osnovne organizacije formira se tako što se iz ukupnog prihoda izdvoje materijalni troškovi i amortizacija. A ukupan prihod ne čini samo prihod koji osnovna organizacija stiže, recimo, prodajom svojih proizvoda na tržištu, već i prihod koji ona stiže na osnovu udruživanja svog rada i dohotka sa drugim organizacijama, odnosno zajednički ostvaren prirast dohotka na osnovu povećane produktivnosti rada, kao i kamate i anuiteti u okviru bankarske i druge finansijske saradnje. Već sama ta činjenica govori o tome da tako ostvaren dohodak osnovne organizacije udruženog rada nije samo proizvod njenog rada, već i društvenog rada kao celine. U stvari, to je društveni *bruto* dohodak koji se realizuje u osnovnoj organizaciji udruženog rada prema kome određena prava imaju i radnici drugih organizacija, odnosno društvo kao celina. Prema tome, zahvaljujući svom samoupravnom pravu da upravljaju bruto dohotkom svoje osnovne organizacije udruženog rada, radnici ne samo što stižu kontrolu nad celokupnim tekućim i minulim radom, već postaju i odlučujući faktor proširene reprodukcije u svojoj osnovnoj organizaciji i u drugim organizacijama udruženog rada sa kojima su povezani u različitim oblicima dohodovnih odnosa, a samim tim, preko njih, i u društvenoj reprodukciji uopšte. Ali upravo zbog toga oni u raspolaganju bruto dohotkom nisu

nezavisni i neodgovorni, to jest nisu u položaju faktora koji monopolski raspolaže tim dohotkom. Jer, kad bi postojao takav monopol, on bi neizbežno društvenu svojinu pretvorio u grupnu svojinu. Ako kroz tu prizmu posmatramo strukturu dohotka osnovne organizacije, onda dobijamo sledeću sliku uzajamne zavisnosti i odgovornosti radnika u udruženom radu.

Iz dohotka osnovnih organizacija materijalne proizvodnje mora se izdvojiti dohodak koji pripada osnovnim organizacijama u oblasti društvenih delatnosti, kao što su, na primer, nauka, zdravstvo, obrazovanje itd. U prošlosti je tu funkciju vršila država time što je te delatnosti finansirala putem budžeta. U sistemu samoupravno udruženog rada to posredstvo postalo je suvišno. Radnici udruženog rada koji koriste usluge radnika iz pomenutih i sličnih društvenih delatnosti uređuju međusobne odnose slobodnom razmenom rada, to jest međusobnim sporazumevanjem, bilo neposredno bilo u okviru samoupravnih interesnih zajednica u kojima se delegati udruženog rada i delegati pojedinih društvenih delatnosti međusobno dogovaraju o obimu i načinu finansiranja dohotka društvenih delatnosti, uključujući i njihov zajednički planirani razvoj. Država se tu pojavljuje kao posrednik ili arbitar samo u slučajevima kada do takvog sporazuma ne dođe. U takvim odnosima radnici koji koriste usluge društvenih delatnosti sami usklađuju svoje potrebe i svoje mogućnosti, i obrnuto, radnici u društvenim delatnostima postaju svesni svoje zavisnosti od stvarnih rezultata u porastu produktivnosti rada u materijalnoj proizvodnji, a samim tim i svoje odgovornosti za način i obim korišćenja bruto dohotka u materijalnoj proizvodnji. Organizaciona izgradnja samoupravnih interesnih zajednica, kao i izgradnja jednog demokratskog sistema samoupravnog sporazumevanja u njima, na osnovu utvrđenih ekonomskih, dohodovnih i drugih odnosa, postaje jedan od

najznačajnijih zadataka našeg društva i stubova samoupravne organizacije udruženog rada.

Deo bruto dohotka osnovnih organizacija odliva se i za zajedničke stalne fondove udruženog rada, kao što je to rezervni fond, fond za kreditiranje prodaje izvoza opreme i slično, kao i fond za ubrzavanje razvoja nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo. Odluke o visini i načinu finansiranja ovih fondova ne mogu donositi osnovne organizacije udruženog rada same, već zajedno sa drugima, to jest putem odgovarajućih delegatskih tela udruženog rada koja upravljaju tim fondovima, a delom odluke o tome donosi i država. No, bez obzira na to ko o tome odlučuje, radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada znaju ili mogu da znaju koji deo njihovog bruto dohotka se izdvaja u te svrhe i sa kakvim rezultatima se ta sredstva koriste. Sem toga, oni imaju mogućnost direktnog uticaja na odluke kada zaključuju dogovore o zajedničkim planovima.

Deo bruto dohotka osnovne organizacije namenjen je i zadovoljavanju opštih društvenih potreba, koje se, po pravilu, izražavaju u budžetima federacije, republike, autonomne pokrajine i opštine. Odluku o tome donose skupštine tih društveno-političkih zajednica, ali s tim da se takva odluka ne može doneti ako nema saglasnosti veća koje čine delegati udruženog rada. Time radnici u osnovnim organizacijama imaju ne samo uvid u sredstva koja se izdvajaju iz njihovog dohotka za opšte društvene potrebe, već i mogućnost odlučujućeg uticaja na njihovo korišćenje putem svojih delegacija i delegata.

Kroz sva ta tri oblika raspodele bruto dohotka odliva se iz dohotka osnovne organizacije udruženog rada i deo akumulacije koja je ostvarena u toj organizaciji, za razvojne potrebe raznih društvenih delatnosti. Ta sredstva se pojavljuju u organizacijama udruženog rada tih delatnosti kao sastavni deo njihovog dohotka ili u određenim zajedničkim razvojnim fondovima, odnosno u sredstvima za finansiranje zajedničkih srednjoročnih planova.

Osnovni instrumenti za uređivanje svih tih odnosa su, po pravilu, samoupravni sporazum ili društveni dogovor o osnovama društvenog plana, a u određenim slučajevima i zakon.

I konačno, deo bruto dohotka osnovne organizacije jeste dohodak kojim ona sama raspolaže i samostalno ga koristi, a dobija se tako što se iz bruto dohotka izdvoji deo za podmirenje njenih obaveza o kojima je napred bilo reči. U tom dohotku, koji bismo mogli nazvati neto dohotkom osnovne organizacije, sadržana su sredstva za zajedničku i ličnu potrošnju radnika, odnosno za njihove lične dohotke i sredstva za razvoj i proširenje materijalne baze njihovog i društvenog rada, to jest sredstva njihove i društvene proširene reprodukcije.

Tako tretirani »neto dohodak« nije, dakle, klasični »profit«, iako je kao ekonomska kategorija i ovaj sadržan u neto dohotku. Ali, neto dohodak u našim uslovima sadrži celokupni obim novostvorene vrednosti koja se u kapitalističkim odnosima izražava kao višak rada, kao višak vrednosti, zajedno sa »prenesenom vrednošću« realnih troškova za održanje radne snage čoveka-radnika. Za radnike, međutim, neto dohodak, predstavlja onu celinu dohotka kojom oni samostalno raspolažu u osnovnim organizacijama udruženog rada. U takvim dohodovnim odnosima »profit« kao ekonomska kategorija može biti samo merilo korišćenja sredstava za proizvodnju u društvenoj svojini kojima radnik upravlja i od kojih je zavisn — pa je u tom smislu sastavni deo ekonomskih pokazatelja uspešnosti njegovog rada. Ali, on nije više sam po sebi cilj radnika, a još manje društveno-ekonomski odnos među ljudima, već uslov normalne proširene reprodukcije sredstava kojima radnik radi. Radnikov stvarni interes i cilj jeste da novostvorenu vrednost u »neto dohotku« tako podeli da istovremeno obezbedi i odgovarajući rast svog životnog, socijalnog i kulturnog standarda i neophodne uslove za dalji rast produktivnosti svog rada, to jest rast tehnike i tehnologije svog rada i

stvaranja, ili kako obično kažemo — unapređivanje i proširivanje materijalne baze i drugih uslova rada, od čega zavisi ostvarivanje prvog cilja. Motivacija borbe za dohodak je, dakle, suštinski različita od motivacije borbe za profit.

Kad sam rekao da u pogledu raspodele neto dohotka na akumulaciju i ličnu potrošnju radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada odlučuju samostalno, ne mislim reći da su subjektivno oni u tome potpuno slobodni i neodgovorni.

Oni su zavisni, pre svega, od toga da je porast njihovog neto dohotka uslovljen porastom bruto dohotka koji će rasti brže ako se izdvaja odgovarajući deo za akumulaciju i ako se ta akumulacija uspešnije koristi. Drugim rečima, u sistemu dohotka radnik mora gledati na dinamiku rasta svog ličnog dohotka i društvenog standarda kroz prizmu ulaganja dohotka u dalje proširivanje i unapređivanje materijalne, tehnološke i tehničke baze svog i društvenog rada. I zatim, oni nisu nezavisni i u odnosu na položaj drugih radnika. Naše društvo mora da teži ka što ujednačenijim merilima rada za raspodelu ličnih dohodaka prema radu. Prema tome, ono se ne može miriti s tim da u nekim organizacijama zbog toga što one stiču veći neto dohodak po osnovu naprednije tehnike i tehnologije dolazi do neopravdano visokih ličnih dohodaka na račun smanjivanja akumulacije u njima. Drugim rečima, radnici u organizacijama sa višom stopom neto dohotka koji stiču po osnovu višeg organskog sastava faktora proizvodnje dužni su prema drugim radnicima da izdvajaju odgovarajući veći deo dohotka za razne oblike udruživanja dohotka ili u okviru saradnje u bankarskom sistemu za unapređivanje materijalne baze udruženog rada.

A iz takve međuzavisnosti radnika proizlaze i određene uzajamne odgovornosti organizacija udruženog rada, pa i određene nadležnosti države. Ali u regulisanju svih tih odnosa zakon treba da dâ samo opšte okvire, a konkretna rešenja treba u najvećoj mogućoj meri da donose sami radnici međusobnim

samoupravnim sporazumima kao i društvenim dogovorima sa društvenom strukturom na raznim nivoima, pri čemu je upravo u tim odnosima uloga sindikata od najvećeg značaja. Drugim rečima, država treba da se pojavi kao regulator i čak kao arbitar samo tada kada dolazi do ozbiljnijih narušavanja načela raspodele prema radu ili ravnopravnosti radnika u procesu društvene reprodukcije.

Takav sistem stvara od radnika stvaralačku ličnost koja nije »utešnjena« samo u svoj lični rad i lični dohodak, već, naprotiv, i njih (svoj lični rad i lični dohodak) posmatra u zavisnosti od odluka koje će on sam, zajedno sa drugim radnicima, donositi u oblasti gospodarenja sredstvima društvene reprodukcije, to jest društvenim kapitalom koji je sastavni deo dohotka kojim on upravlja.

Međutim, da bi radnik mogao svesno da učestvuje u svim tim procesima odlučivanja njemu je potrebna, pre svega, informacija na osnovu pokazatelja koji su dostupni njegovom znanju i koji će mu omogućiti ne samo to da ocenjuje rezultate rada i raspolaganja dohotkom, već i da na njima zasniva svoje odluke u odnosu na zajedničke planove organizacija udruženog rada sa kojima je povezan dohodovnim odnosima. A što je najvažnije radnik mora kroz dinamiku u strukturi dohotka svoje osnovne organizacije, a i u strukturi svog ličnog dohotka raspoznavati kako rezultate tako i neuspehe u svakoj pojedinoj oblasti rada i gospodarenja radom, sredstvima za proizvodnju i za proširenu reprodukciju koji utiču na ukupan rezultat osnovne organizacije udruženog rada ili šire radne zajednice sa kojom je osnovna organizacija udružena. Drugim rečima, radnik mora biti svestan da je njegov lični i društveni standard relativno sve manje zavisn od njegovog tekućeg rada u samoj osnovnoj organizaciji udruženog rada, a da postaje sve zavisniji od njegovog doprinosa razvitku proizvodnih snaga u društvu uopšte i samim tim sve intenzivnijoj dinamici rasta produktivnosti društvenog rada. A s druge strane,

on mora biti svestan da je takav doprinos njegove osnovne organizacije zavisan pre svega i od produktivnosti ličnog rada.

Iz tih istih razloga sada treba dalje razvijati i takva zajednička oruđa radnika-samoupravljača u usklađivanju materijalnih, društveno-ekonomskih i socijalnih tokova u udruženom radu i društvu kao što su sistem ekonomskih odnosa na bazi društvene svojine, privredni sistem, sistem planiranja, zajednička ekonomska politika, samoupravno i društveno dogovaranje, na samoupravnom udruženom radu zasnovan politički sistem, regulativne funkcije države itd. Sada se takva oruđa često proglašavaju etatističkim, ali ona su to bila samo dok su predstavljala instrument državno-svojinskog kapitala. U sistemu samoupravnog radničkog dohotka u kome se izražava integracija rada i društvenog kapitala ona više nisu instrument etatizma, već u sve većoj meri postaju instrument udruženog rada u upravljanju stvarima i u regulisanju odnosa među radnim ljudima. Zbog toga je neophodno da se ti faktori u našem društvu u svojoj novoj ulozi i novim oblicima sada »revalorizuju«. Drugim rečima, revolucionarna snaga socijalističke države još uvek je neophodna, ali ne više kao direktni nosilac društvene svojine. Ona treba da dejstvuje kao faktor koji će obezbediti funkcionisanje sistema ekonomskih odnosa u udruženom radu kojima će podsticati neprekidno reprodukovanje socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa. Zato u taj sistem moraju biti ugrađeni određeni odbrambeni mehanizmi koji će automatski dejstvovati protiv reprodukovanja nesocijalističkih ili nesamoupravnih odnosa.

To se posebno tiče ekonomskih odnosa u udruživanju dohotka i zajedničkom učešću u dohotku iz udruženog rada. Naše društvo je i do sada zakonom, to jest snagom prinude, regulisalo okvire ugovornih odnosa prilikom udruživanja dohotka kako se ti odnosi ne bi pretvorili u svojinski odnos između rada i kapitala. Mislim da postojeća načela za određivanje

takvih odnosa treba učvršćivati, ali istovremeno predvideti i veću raznovrsnost oblika u tim odnosima.

Upravo zato je sada — sa stanovišta realizacije načela o kojima je ranije bilo reći — odlučujuća karika u rešavanju problema te vrste karakter i oblik ekonomskih odnosa u raznovrsnim oblicima kooperacije i integracije rada i dohotka. Po mom mišljenju, jedan od glavnih izvora problema u toj oblasti je u priličnom siromaštvu stimulativnih ekonomskih oblika udruživanja dohotka, koje naš sistem inače dopušta. Opravdano smo se suprotstavljali uvođenju takozvanog »kapital-odnosa« u ekonomski organizam samoupravne integracije jer bi to značilo unošenje izrazito kapitalističke kategorije u naš privredni sistem. Ali veoma sporo pronalazimo, a još sporije uvodimo takve nove oblike ekonomske organizacije društva, odnosno takve ekonomske i pravne oblike i institute koji bi omogućavali i podsticali slobodnije kretanje i udruživanje rada i dohotka i ujedno obezbeđivali reprodukovanje odnosa društvene svojine, samoupravljanja, socijalizma. Zakonom o dohotku i, posebno, odredbama o zajedničkim ulaganjima učinili smo, doduše, ozbiljan korak dalje u pogledu takvog određivanja karaktera ekonomskih odnosa u radnoj kooperaciji, i integraciji. I ustavni amandmani XXI i XXII u suštini polaze od istih načela. Međutim, u ostvarivanju takvih odnosa i dalje su nam ostala na raspolaganju skromna i često neodgovarajuća ekonomska i pravna sredstva. Zato se ekonomsko povezivanje rada i radnika u kooperaciji, integraciji i velikim sistemima udruženog rada nije ostvarilo onim tempom koji bi bio potreban našem društvu. Sem toga, u tim odnosima i dalje je ostajalo dosta prostora za prodore nesamoupravnih, to jest tehnokratsko-monopolističkih i etatističkih tendencija i deformacija.

Neraščišćeni ekonomski odnosi u integraciji zadržavali su koncentraciju sredstava društvene reprodukcije uglavnom u krutim oblicima kreditnih

odnosa — sa anuitetima, rokovima i bankarskom kamatom. Takvi odnosi ne obezbeđuju uvek odgovarajući ekonomski podsticaj ni za koncentraciju, a time ni za intenzivniji proces integracije. To je slučaj naročito kad je reč o integraciji u proizvodnji, a u još većoj meri kad je u pitanju integracija proizvodnje i trgovine. Iako je integracija ekonomski i tehnološki neophodna, ona se u nas, ipak, ostvarivala sa teškoćama, presporo i često suviše stihijski. Pokretačka snaga integracije vrlo često nije bio ekonomski, stvaralački i socijalno-politički interes radnika, već, moglo bi se reći, neke vrste »neformalna« prinuda. Ta se prinuda zasnivala bilo na pritisku političkih faktora društva bilo na ekonomskoj snazi jače radne organizacije u odnosu na onu koja je zapala u bezizlazne ekonomske teškoće. Da bi se pri tome zaobišli postojeći propisi, često su se stvarala za naše prilike »mamutska« centralizovana preduzeća, mada bi možda i ekonomskim i tehnološkim potrebama takvog udruženog rada više odgovarala složenija struktura uzajamno povezanih i odgovornih, ali i samostalnijih organizacija udruženog rada.

Na drugoj strani, ni otpori integraciji nisu se zasnivali samo na odbrani od takvih tendencija ekonomske i političke prinude, već i na nedovoljnoj zainteresovanosti radnika, partikularizmu, etatističkom autarkizmu, a pogotovo na neadekvatnim rešenjima u ekonomskom sistemu.

Ako želimo uspešno da se suprotstavimo kako metodima »prinude« tako i konzervativnim otporima integraciji, nije dovoljno da ih politički osuđujemo i pravno progonimo. Postojeći oblici povezivanja u nas su u priličnoj meri stihijom nametnuta posledica slabosti našeg privrednog sistema i njegovog ekonomskog i pravnog instrumentarija. I upravo zato je i metod »prinudne« integracije, ma koliko da je, dugoročno gledano, neadekvatan, ipak dao dosta pozitivnih rezultata; rekao bih, čak, možda više pozitivnih nego negativnih. No, takav metod je istovremeno izazivao i konflikte koji potkopavaju stabilnost

tih integracija čak i u slučajevima koje bi zdravi ekonomski odnosi nesumnjivo potvrdili.

Zato je neophodno konkretnije formulisati, pravno obezbediti i stabilizovati ekonomske odnose u oblasti jedinstvenog samoupravnog sistema upravljanja tekućim i minulim radom. Tako će radnik uvek znati da se njegov minuli rad — bilo gde da ga je racionalno uložio u sredstva društvene reprodukcije — uvek vraća njemu samome, odnosno njegovom kolektivu, obogaćen rezultatima veće produktivnosti društvenog rada. Pošto će na taj način radnik, odnosno svaki radni kolektiv, učestvovati i u raspodeli društvenog dohotka u određenoj srazmeri sa doprinosom sopstvenog ukupnog tekućeg i minulog rada, a u skladu sa društveno priznatim merilima za raspodelu prema radu to će on biti i ekonomski i stvaralački zainteresovaniji nego ranije da iz ostvarenog dohotka izdvaja racionalni deo za akumulaciju. Jer radnik će biti materijalno zainteresovan da tu akumulaciju ulaže u ona područja društvenog rada gde će ona najviše moći doprineti povećanju ukupne produktivnosti društvenog rada, odnosno razvoju proizvodnih snaga društva, samo tada ako se upravo na takvim efektima ulaganja akumulacije bude zasnivao i njegov udeo u raspodeli ukupnog proizvoda društvenog rada. Integracija će na taj način dobiti normalne ekonomske i stvaralačke stimuluse, a državna, politička i socijalna prinuda će se sve više ograničavati samo na pojedina područja koja su od posebnog društvenog interesa ili gde se sukobljavaju socijalni interesi samih radnih ljudi.

Isto tako je neophodno obogatiti naš samoupravni sistem udruženog rada raznovrsnijim ekonomskim i pravnim sredstvima i institutima, kao i organizacionim oblicima za udruživanje rada i dohotka. To je neophodno učiniti i u samoj raspodeli dohotka kako bi radni ljudi, odnosno osnovne organizacije udruženog rada, bili ne samo slobodniji u odabiranju onih oblika i sredstava u udruživanju koji najviše odgovaraju njihovim zajedničkim interesima i konkretnoj prirodi njihovog rada i poslovanja, već kako bi time u sve

te odnose unosili i više reda, stabilnosti i odgovornosti. Stihija u toj oblasti može postati najveći neprijatelj integracije rada i dohotka. Sem toga, samo na osnovi takve povezanosti prava i odgovornosti moguće je graditi celokupan integrisani sistem samoupravnog i društvenog planiranja. Bez toga će svaki plan u nas ostati više prognoza koja nikog ne obavezuje nego realni faktor usklađivanja materijalnih tokova ekonomskog života društva.

U svim tim procesima samoupravne integracije udruženog rada *posebno značajnu ulogu treba da ima sistem društvenog planiranja*. Jer, u uslovima kada su udruženi radnici u raznim oblicima međusobno povezanih, zavisnih i uzajamno odgovornih organizacija i zajednica udruženog rada gospodar i svog rada i društvenog kapitala, to jest zajedničkih sredstava društvene reprodukcije, oni moraju planom obezbeđivati kako optimalne uslove i rezultate svog rada tako i optimalnu razvojnu politiku, odnosno najracionalnije ulaganje društvenih sredstava u razvoj. Time oni, u stvari, vrše jednu društvenu funkciju. A mogu da je vrše samo zajednički, u uzajamnoj demokratskoj odgovornosti u društvu kao jedinstvenoj reprodukcionalnoj celini. Upravo zato plan u uslovima socijalističkog samoupravljanja — pored toga što reguliše materijalne tokove u društvenoj reprodukciji — treba prvenstveno da bude oblik udruživanja rada i dohotka i, potom, oblik raspodele zajednički ostvarenog dohotka na nosioce zajedničkog plana, a na osnovu njihovog uloženog tekućeg rada i rezultata gospodarenja društvenim kapitalom, to jest njihovim i društvenim minulim radom kojim upravljaju.

Stoga se društvena sadržina plana i planiranja mora izražavati, pre svega, u utvrđivanju i ostvarivanju međusobnih prava i odgovornosti radnika u samoupravno udruženom radu, polazeći od zajedničkog interesa radnika da društveni rad kao celina bude što produktivniji i da zajednički regulišu one opšte društvene uslove privređivanja koji obezbeđuju njihovu ravnopravnost. To je osnovni razlog što si-

stem društvenog planiranja u uslovima socijalističkog samoupravljanja ne može biti isti kao u uslovima državno-svojinskog monopola. On više ne može biti puko programiranje materijalnog razvoja i utvrđivanje razvojnih ciljeva i programa ekonomske politike, već mora postati i instrument demokratske reprodukcije socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa. Sem toga, plan ne može biti neka od radnika nezavisno utvrđena i njemu nametnuta nužnost.

Pokušaji da se u uslovima socijalističkog samoupravljanja planira na stari, državno-centralistički način u nas su doživeli neuspeh. Takvi planovi su za praksu bili više prognoza i preporuka nego realna osnova za zajedničku akciju. Takav način planiranja sadržavao bi u našim uslovima stalnu opasnost da želje i u državnom centru voluntaristički određeni razvojni i investicioni ciljevi postanu sredstvo za uspostavljanje monopola tehnostrukture u raspolaganju društvenim kapitalom, uz uobičajeno opravdanje da je reč o optimumima materijalnog razvoja društva, a time i o određenim »višim ciljevima« kojima radnici treba da se podređuju. Zato u našim uslovima socijalističkog samoupravljanja plan treba da bude jedan od bitnih instrumenata društvene reprodukcije, i to ne samo materijalne, već i reprodukcije socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. Tek kao instrument ostvarivanja takve materijalne i društveno-ekonomske reprodukcije plan je istovremeno i instrument borbe za višu produktivnost i pojedinačnog i društvenog rada u celini, kao i instrument razvojne politike koja mora da bude u funkciji unapređivanja uslova radnikovog rada i života. I tek ako bude takav, plan će biti optimalno stimulativan, to jest podstićaće radnika da postigne što višu produktivnost rada.

Bitno je da u našem sistemu planiranja osnovni nosioci planiranja budu oni subjekti društvene reprodukcije koji su neposredno međusobno zavisni u sticanju dohotka, a samim tim međusobno zavisni i uzajamno odgovorni u zajedničkom stvaranju dohot-

ka. Ti odnosi međusobne zavisnosti i odgovornosti u raspolaganju dohotkom u procesu planiranja ostvaruju se samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovaranjem.

Polazna tačka celokupnog sistema planiranja su osnovne organizacije udruženog rada, jer su one i nosilac celokupnog društvenog dohotka. Planovi svih drugih nosilaca planiranja moraju da polaze od planova tih organizacija kao svoje osnove, a pre svega da budu u skladu sa planiranim dohotkom u njima. Ali i obrnuto, kada je osnovna organizacija zaključila dogovor o zajedničkom planu u okviru radne organizacije ili šire zajednice udruženog rada, a preko njih i u opštini, republici i federaciji, ona je obavezna da se tog plana pridržava. Plan treba da obezbedi pravo i mogućnost radniku u osnovnim organizacijama udruženog rada da preko svog »računa« u radnoj, složenoj i široj organizaciji udruženog rada ima neposredan uvid u rezultate udruživanja rada i sredstava, u stanje i kretanje zajednički ostvarenog dohotka, to jest u uspešnosti gospodarenja dohotkom na svim nivoima udruženog rada i u celokupnom procesu društvene reprodukcije, kao i da ima kontrolu i pravo odlučivanja i raspolaganja tim dohotkom, uz istovremenu odgovornost za ekonomski rezultat takvog raspolaganja, pa i za materijalne posledice takvog raspolaganja po njegov lični dohodak.

Srednjoročni plan je u našim uslovima najpogodniji oblik udruživanja rada i dohotka i osnovni oblik plana ekonomskog i društvenog razvoja. Zbog toga je društvena obaveza svih nosilaca planiranja da usklađuju svoje srednjoročne planove. Srednjoročni planovi se grade na pretpostavkama dugoročnih planova za razdoblje od deset i više godina, koji su obavezni samo kao zajednička politika. Godišnji plan je, pak, samo svojevrsan izvod iz srednjoročnog plana.

U izgradnji i razvijanju sistema planiranja na osnovama socijalističkog samoupravljanja izuzetan značaj će imati naši novi propisi sa tog područja, koji

se pripremaju. Njima se predviđa da se procedura donošenja srednjoročnog plana odvija u dve međusobno povezane faze.

Prva faza sastoji se u istovremenom međusobnom usklađivanju i donošenju samoupravnih sporazuma o osnovama srednjoročnog plana samoupravnih organizacija i zajednica (osnovnih organizacija udruženog rada, radnih i složenih organizacija udruženog rada, širih asocijacija udruženog rada, samoupravnih interesnih zajednica i mesnih zajednica) i društvenih dogovora o osnovama plana društveno-političkih zajednica (komuna, republika, pokrajina i federacije). Pri tome, u skladu sa načelom istovremenosti i kontinuiteta planiranja, Skupština SFRJ, svojom odlukom, utvrđuje period za koji se donose planovi, vreme početka pripreme za donošenje planova, kao i osnovne smernice i okvire ekonomske politike za naredni srednjoročni period. To predstavlja orijentaciju za pripremu samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora o osnovama plana, kao i samih planova svih nosilaca planiranja. Isto tako, pripremanje, donošenje i ostvarivanje planova svih nosilaca planiranja, od osnovne organizacije udruženog rada do federacije, zasniva se na jedinstvenoj metodologiji i minimumu obaveznih jedinstvenih pokazatelja.

Sporazum o osnovama plana zaključuju između sebe radni ljudi onih samoupravnih organizacija i zajednica koje su povezane interesima udruživanja rada i sredstava i uzajamne saradnje u ostvarivanju zajedničkog dohotka. Zaključivanje tih sporazuma zasniva se na dobrovoljnoj saradnji samoupravnih organizacija i zajednica, na osnovu prihvaćenih društvenih dogovora o osnovama plana društveno-političkih zajednica i na osnovu onih propisa i mera državnih organa koji se donose u okviru ustavnih nadležnosti tih organa u sistemu planiranja. Pripremajući svoj plan, osnovna organizacija udruženog rada istovremeno priprema i bitne elemente za zaključivanje samoupravnog sporazuma o osnovama plana radne, složene i šire organizacije udruženog

rada, banke, samoupravne interesne zajednice i mesne zajednice i druge samoupravne organizacije i zajednice. Sporazum o osnovama plana na svim tim nivoima udruživanja rada i sredstava zaključuje za osnovnu organizaciju udruženog rada njen radnički savet neposredno ili preko radničkog saveta šire organizacije udruženog rada. *Ali on taj sporazum može zaključiti tek pošto su ga referendumom prihvatili radnici osnovne organizacije udruženog rada.* Ona, takođe, priprema i elemente za dogovore o osnovama planova društveno-političkih zajednica.

Dogovor o osnovama plana društveno-političkih zajednica zasniva se na prethodno usklađenim i zaključenim sporazumima o osnovama plana samoupravnih organizacija i zajednica i njihovim planovima, kao i na dogovorima o osnovama plana i planovima užih društveno-političkih zajednica. Te dogovore zaključuju samo one samoupravne organizacije i zajednice udruženog rada, interesne zajednice i drugi učesnici planiranja koji na osnovu njih preuzimaju odgovarajuće materijalne i druge obaveze i određene zadatke. Dogovor o osnovama plana federacije zaključuju republike i autonomne pokrajine, kao i one grupacije udruženog rada koje u planu federacije preuzimaju neposredne obaveze. Dogovor se može zaključiti samo uz saglasnost svih republika i autonomnih pokrajina. Obaveze koje učesnici preuzimaju dogovorom o osnovama plana unose se u nacrt i predlog plana društveno-političke zajednice, zajedno sa onim odlukama i merama koje donose organi tih zajednica na osnovu svojih ustavnih nadležnosti.

Pripremanje sporazuma, odnosno dogovora o osnovama plana iniciraju, organizuju i usmeravaju organi upravljanja samoupravnih organizacija i zajednica i nadležni organi društveno-političkih zajednica. Oni su, takođe, dužni da svim subjektima koji zaključuju sporazume i dogovore o osnovama plana stave na raspolaganje potrebne analitičko-dokumentacione materijale i da obezbeđuju odgovarajuća

naučna i stručna istraživanja uslova i mogućnosti njihovog razvoja.

Rad na pripremanju sporazuma o osnovama plana u samoupravnoj bazi udruženog rada odvija se istovremeno i u neposrednoj povezanosti sa pripremanjem dogovora o osnovama plana u okviru društveno-političkih zajednica, kao i uz uzajamno informisanje udruženog rada i društveno-političkih zajednica. Radi pripremanja, zaključivanja i sprovođenja sporazuma, odnosno dogovora o osnovama plana, kao i samih planova, samoupravne organizacije i zajednice i društveno-političke zajednice mogu obrazovati zajednička tela za pripremanje i realizaciju plana.

Sporazum, odnosno dogovor o osnovama plana koji zaključuju nosioci planiranja ima značaj društvenog ugovora koji obavezuje onog koji ga potpisuje. Time se oni koji udružuju rad i sredstva svojim potpisom istovremeno dogovaraju o tome šta će se sve udruživati, koji i koliki deo dohotka, gde će ga i u koje svrhe angažovati, kakve efekte očekuju od takvog udruživanja rada i sredstava, odnosno koliki zajednički novi dohodak treba da proizađe iz udruživanja rada i sredstava, kako će se zajednički ostvareni dohodak raspodeljivati na osnovne organizacije udruženog rada u skladu sa njihovim tekućim i minulim radom, pod kakvim uslovima i u kojoj srazmeri će se ostvarivati povezivanje tekućeg i minulog rada, šta će se desiti ako se ne postignu utvrđeni ciljevi i slično.

Druga faza u proceduri donošenja srednjoročnog plana sastoji se u donošenju samih planova.

Plan osnovne i šire organizacije i zajednice udruženog rada, kao i druge samoupravne organizacije i zajednice, donosi njen radnički savet, odnosno odgovarajući samoupravni organ. U taj plan unose se kako obaveze iz prihvaćenih samoupravnih sporazuma tako i obaveze iz društvenih dogovora o osnovama plana društveno-političkih zajednica, odnosno iz zakona i na njemu zasnovanih odluka organa društveno-političkih

zajednica. Plan radne, složene i šire organizacije udruženog rada zasniva se na planovima osnovnih organizacija udruženog rada, a donosi se na osnovu zaključenih samoupravnih sporazuma o osnovama plana na tim nivoima udruživanja rada i sredstava. Po približno istom postupku donosi se i plan banke i drugih finansijskih organizacija, samoupravnih interesnih zajednica i mesnih zajednica.

Planovi društveno-političkih zajednica moraju se temeljiti i proizlaziti iz sporazuma o osnovama planova osnovnih i drugih organizacija udruženog rada i drugih oblika udruživanja rada i sredstava, samoupravnih interesnih i mesnih zajednica, a kad se radi o federaciji — i iz dogovora o osnovama planova opština, republika i pokrajina. Plan društveno-političke zajednice (opštine, republike, pokrajine i federacije) donosi njena skupština, na osnovu prethodno zaključenih dogovora o osnovama tog plana i samostalnih ustavnih nadležnosti tih organa u oblasti planiranja.

Svi subjekti društvenog planiranja, od osnovne organizacije udruženog rada do federacije, dužni su, u skladu sa načelom istovremenosti i kontinuiteta planiranja, da stalno, a najmanje jedanput godišnje, analiziraju ostvarivanje srednjoročnog plana i da, na osnovu ciljeva i zadataka predviđenih srednjoročnim planom, utvrđuju konkretne zadatke za narednu plansku godinu i donose smernice za preduzimanje mera za sledeći godišnji period radi ostvarivanja srednjoročnog plana.

Obaveze preuzete planom moraju biti čvrste i merljive, da bi se znalo ko za šta odgovara i ko kakva prava i odgovornosti ima. Niko sem državnih organa — i to samo u okviru njihovih restriktivno utvrđenih ustavnih nadležnosti — nema pravo utvrđivanja planskih obaveza za osnovne organizacije udruženog rada i druge samoupravne zajednice bez njihove saglasnosti. Ali, ni jedna osnovna organizacija udruženog rada ne može od drugih osnovnih organizacija udruženog rada ili od države tražiti pokriće za gu-

bitke ako su oni posledica neuključivanja osnovnih organizacija udruženog rada u zajedničke planove integrisanog društvenog rada, odnosno njenog rđavog planiranja.

Razume se, odluke i mere društvenog plana koje su donete na osnovu ustavnih nadležnosti organa društveno-političkih zajednica obavezne su za sve, bez obzira da li su se priključili sporazumu i dogovoru o osnovama zajedničkog plana. Međutim, te nadležnosti državnih organa Ustav prilično restriktivno određuje. U stvari, u okviru sistema društvenog planiranja država ima, uglavnom, samo one nadležnosti koje se odnose na obezbeđivanje privredne stabilnosti, osnovne usklađenosti privrednih tokova, regulisanje jednakih uslova za sve na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu i druge slične društvene zadatke. Prema tome, ovakav sistem samoupravnog društvenog planiranja ne isključuje ulogu države, odnosno društveno-političkih zajednica. Suština problema nije u tome da li nam je na tom području potrebno više ili manje državne intervencije, već koji aspekti planiranja mogu biti stvar državne prinude, kakvim se sredstvima država služi u ostvarivanju svojih planskih funkcija i kakve su njene obaveze prema slobodi planiranja samoupravno udruženog rada, a što mora biti precizno definisano u našem zakonodavstvu kako bi opasnost od birokratsko-tehnokratske deformacije te uloge bila svedena na minimum.

Sprovođenje obaveza preuzetih planom postavljeno je tako da onaj ko ih je prihvatio, a ne izvršava ih, mora odgovarati. Ali, kao što smo već istakli, niko — sem državni organ na osnovu i u granicama svoje ustavne nadležnosti — ne može ni jednoj samoupravnoj organizaciji ili zajednici namećati obaveze koje nije prihvatila. Upravo time sistem planiranja postaje direktni instrument reprodukcije samoupravno-socijalističkih proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa uopšte. U sprovođenju, recimo, petogodišnjeg plana biće osnovno da li je svako od potpisnika sporazuma, odnosno dogovora o osnovama

plana u svom tekućem radu i poslovanju izvršio preuzete obaveze, naročito u pogledu obima i realizacije proizvodnje i u pogledu izdvajanja dohotka radi postizanja planom utvrđenih zajedničkih razvojnih ciljeva. To je najvažnije i sa gledišta pozicije radnika i njegovih samoupravnih prava.

Zato na obaveznost plana i efikasnost planiranja u uslovima socijalističkog samoupravljanja gledamo ne kroz prizmu hijerarhijske prinude višeg plana prema nižem, već kroz jedan sistem institucionalizovanih međusobnih odnosa i obaveza samih nosilaca plana — počev od osnovnih organizacija udruženog rada i mesnih zajednica, komuna i republika pa do federacije — uključujući u taj sklop odnosa i obaveza i radne organizacije, složene organizacije, šire asocijacije udruženog rada, razne vrste finansijskih asocijacija u sklopu kreditno-bankarskog i monetarnog sistema. Takav sistem međusobnih odnosa u kojima radnici prihvataju srednjoročne i dugoročne obaveze u udruživanju dohotka omogućuje efikasnost planiranja i ekonomske politike u uslovima socijalističkog samoupravljanja. A princip saglasnosti u određivanju planskih obaveza istovremeno štiti samoupravni položaj radnika od opasnosti da obaveznost plana postane izvor obnavljanja državno-sopstveničkog, odnosno tehno-birokratskog monopola u raspolaganju radnikovim viškom rada.

I najzad, pored prava da slobodno planiraju u okviru demokratskog sporazumevanja o zajedničkom planiranju, radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada imaju u svojim rukama još jedan instrument kontrole nad sredstvima i celim tokom reprodukcije, a to je *interna banka* i sistem banaka kao celine. Interna banka kao zajednička finansijska organizacija osnovnih organizacija udruženog rada koje se nalaze u sastavu bilo radne, složene ili šire organizacije udruženog rada treba, u stvari, da bude drugi osnovni instrument u rukama radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada pomoću koga će efikasno vršiti neposrednu radničku kontrolu nad

udruživanjem rada i sredstava, kao i nad raspodelom i kretanjem dohotka celokupnog udruženog rada, od osnovne organizacije pa do najširih oblika integracije. To utoliko pre što internom bankom upravljaju delegati osnovnih organizacija udruženog rada, koji imaju uvid u tekuću finansijsku politiku organa upravljajuća u radnoj i složenoj organizaciji i širim zajednicama udruženog rada. Internu banku osnivaju osnovne organizacije udruženog rada koje su međusobno povezane interesom udruživanja rada i sredstava, sticanja i raspodele zajedničkog dohotka srazmerno svom radnom doprinosu, i to kako u okviru radnih i složenih organizacija tako i širih zajednica udruženog rada. Pošto je interna banka i polazna tačka izgradnje i organizovanja našeg celokupnog bankarskog sistema, to ona sa svoje strane omogućuje radnicima u samoupravno udruženom radu da preko nje »drže« pod svojom neposrednom ekonomskom i političkom kontrolom i sva finansijska sredstva koja cirkulišu u procesu društvene reprodukcije. Pošto naše banke ne mogu imati nikakav »svoj kapital«, već rade samo sa akumulacijom osnovnih organizacija udruženog rada, koje su njihovi članovi i upravljači — neposredno ili preko radnih i drugih organizacija čiji su članovi — one postaju direktni eksponent proizvodnje i samoupravno udruženog rada, a ne nekog samostalnog »društvenog finansijskog kapitala« u rukama tehnostrukture ili države.

Takav sistem planiranja obezbeđuje u najvećoj mogućoj meri, za naše sadašnje uslove, radnikovo samoupravno odlučivanje i kontrolu u celom procesu reprodukcije i finansiranja, ali ga istovremeno i stimuliše za udruživanje rada i dohotka, odnosno za koncentraciju društvenog kapitala koja je istorijski imperativ tehnološkog napretka i odgovorajućeg rasta produktivnosti rada.

U izgrađivanju našeg samoupravnog sistema udruženog rada izuzetan značaj imaće i propisi.

Sem toga, u nas vrlo sporo dobijaju pravo građanstva one ekonomske kategorije koje određuju

ekonomsku strukturu dohotka kao što su, na primer, dobit, gubitak, ekstradobit, renta, pokazatelji troškova proizvodnje, odnosno rada, ekonomska merila produktivnosti rada, odnos organskog sastava sredstava za proizvodnju i dohotka u pojedinim radnim organizacijama, rentabilnost ulaganja itd. Nizak »autoritet« takvih ekonomskih kategorija u utvrđivanju odgovornosti ne samo što zamagljuje sliku uspešnosti rada i poslovanja radnih organizacija, već otežava stabilnost i efikasnost sistema društvenog planiranja.

Neki se plaše da ćemo uvođenjem takvih i sličnih ekonomskih kategorija u naš privredni sistem ugroziti egzistenciju dohodovnih odnosa među radnim ljudima. Iz svega što smo ranije govorili proizlazi da je takav strah sasvim neopravdan, i to pre svega iz dva razloga. Prvo, reč je o dve različite stvari. Dohodak je prvenstveno ekonomski izraz takvih proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa u kojima su rad i društveni kapital integrisani u rukama radnika. A ekonomske kategorije o kojima sam govorio u stvari predstavljaju merila uspešnosti rada i privređivanja bez kojih se ni dohodovni odnosi ne mogu razvijati u skladu sa potrebama samoupravne integracije udruženog rada i razvoja proizvodnih snaga. I drugo, sve te ekonomske kategorije u našem privrednom životu objektivno postoje i faktički gotovo neograničeno vrše uticaj. Na kraju krajeva, nije stvar u tome da li postoji dobit, ekstradobit, renta itd. jer uticaj tih i sličnih faktora se i te kako jasno izražava u razlikama u veličini dohotka pojedinih radnih organizacija, pa čak — kao što smo ranije utvrdili i u razlikama u ličnom dohotku radnika koje se ne zasnivaju na radnom doprinosu ili kvalitetu rada. Stvarni problem, dakle, nije u tome da li priznati ili ne priznati te kategorije, već kako i u uslovima robne proizvodnje prevazići njihovo stihijsko i negativno dejstvo na socijalističke društveno-ekonomske odnose i samoupravljanje. Njihovu ekonomsku funkciju treba podrediti dohodovnim odnosima to jest takvim društve-

no-ekonomskim odnosima među radnim ljudima koji se zasnivaju na integraciji rada i društvenog kapitala koja je i ekonomski i politički pod kontrolom radnika.

Poseban problem iz oblasti sistema ekonomskih odnosa je u tome na koji način radnik sa svojim ličnim dohotkom treba da učestvuje u dohotku ostvarenom po osnovu upravljanja minulim radom koji vrši ekonomsku funkciju društvenog kapitala. Taj je problem dobio centralno mesto u nekim diskusijama o minulom radu, mada je njegov značaj u stvari sekundaran. Ono što je bitno i odlučujuće za mesto i funkciju minulog rada u našem društveno-ekonomskom sistemu jeste integracija rada i društvenog kapitala, o čemu smo ranije govorili. Integracijom rada i društvenog kapitala se u našem sistemu dohodovnih odnosa u najvećoj meri rešava i problem učešća ličnog dohotka radnika u dohotku osnovne organizacije udruženog rada ostvarenom po osnovu raspolaganja minulim radom. No, ipak, mislim da taj problem ekonomskog i materijalnog odnosa između ličnog dohotka radnika i dohotka koji se realizuje po osnovu njegovog minulog rada mora u našem društvu biti postavljen i sam za sebe. Međutim, jasno je da se tu ne radi ni o kakvom kompromisu sa nekim privatno-sopstveničkim odnosom radnika prema društvenom kapitalu. To posebno naglašavam jer u nas oko samih pojmova nastaju ponekad razni nesporazumi.

Postoji zabuna koja dovodi do izjednačavanja ekonomskih odnosa u upravljanju minulim radom sa odnosima u privatno-sopstveničkom akcionarstvu. Potrebno je istaći bar dve bitne razlike između jednog i drugog. One su toliko duboke da ne postoji nikakva opasnost od prerastanja prvih u druge, pod uslovom, naravno, da razvoj socijalističkih i samoupravnih ekonomskih odnosa ne bude prepušten stihiji, već da bude usmeravan i usklađivan stabilnim društvenim, ekonomskim i političkim sistemom. Prvo, suština privatno-sopstveničkih akcija je u iskorišćavanju, odnosno prisvajanju tuđeg viška rada na

osnovi trajnih privatno-sopstveničkih prava na uloženi kapital, odnosno na kupljenu radnu snagu. Zato je i svaki oblik privatno-sopstveničkog akcionarskog odnosa, to jest svaki oblik privatnog posedovanja kapitala u sklopu društvenog kapitala, za naše društvo načelno neprihvatljiv. Drugim rečima, ako bi iz nekih praktičnih razloga naše društvo bilo privremeno zainteresovano da daje takve koncesije privatnim sopstvenicima novca — koji bi time postajao kapital — ono bi moralo biti svesno da time daje koncesije upravo kapitalističkim odnosima. Mislim da naše društvo nema nikakve potrebe da daje takve koncesije. Naš samoupravni privredni sistem, uz elastičniju primenu raznovrsnih ekonomskih instrumenata, pruža znatne mogućnosti za angažovanje stranog kapitala, kao i slobodnih ličnih sredstava naših radnih ljudi bez davanja principijelnih koncesija koje bi narušavale jedinstven sistem socijalističkih i samoupravnih proizvodnih odnosa. Za naše društvo je »jeftinije« platiti višu cenu za kapital nego postati rob koncesija kapitalističkim odnosima koje mogu imati dugoročnije štetne posledice po razvoj društveno-ekonomskih odnosa, a na kraju će se sigurno pokazati i kao ekonomski skuplje. Za razliku od privatno-sopstveničkog akcionarskog odnosa, prava na osnovu minulog rada sadržana u ustavnim amandmanima iz 1971. godine znače pravo radnika na udeo u društvenom dohotku na osnovu njegovog sopstvenog rada, a uz to i na osnovu solidarnosti radnih ljudi, a ne na osnovu posedovanja privatnog kapitala, bilo u sopstvenoj radnoj organizaciji bilo u drugim organizacijama udruženog rada.

I drugo, privatno-sopstveničko akcionarstvo je takav društveno-ekonomski odnos koji pretpostavlja svojину nad kapitalom, a sa njom i trajno pravo na eksploataciju tuđeg rada i trajno prisvajanje profita. Minuli rad radnika, odnosno radne organizacije, pak, prema ustavnim amandmanima predstavlja samo deo društvenog proizvoda koji ima svoju cenu. Ta cena mora biti društveno kontrolisana, a na nju radnik,

odnosno radna organizacija, ima pravo u okviru jedinstvenog društvenog sistema samo dok se uloženi minuli rad ne amortizuje. Takvi ekonomski odnosi ne daju, dakle, pravo jednom radnom kolektivu da ulaganjem dela svog dohotka u drugu radnu organizaciju trajno dobija deo dohotka te druge organizacije, već samo tako dugo dok mu se uložena sredstva ne vrata u obliku odgovarajuće fiksne ili »pokretne« cene čija se visina i način isplate određuju ugovorom. Takve odnose bilo je moguće ostvariti još u okviru postojećeg sistema ekonomskih odnosa utvrđenih zakonom o zajedničkim ulaganjima, odnosno zakonom o dohotku, na osnovu ugovora o zajedničkim ulaganjima. Reč je, u stvari, o svojevrsnom obliku kreditnog odnosa, s tim što poslovni rizik snose obe strane, a brzina kojom se uložena sredstva amortizuju ne zavisi od visine anuiteta, već od visine udela u zajednički ostvarenom čistom dohotku, koji je — kao što smo pre naglasili — izrazito društveno-svojinska kategorija. Takva saradnja može da bude zasnovana i na čisto finansijskim interesima, a može da proizlazi i iz obostranih interesa za međusobnu radnu kooperaciju na osnovu ugovora. Međutim, dok su takvi odnosi do sada bili gotovo izuzetak, prema ustavnim amandmanima iz 1971. godine trebalo bi da postanu opšte pravilo.

Dakako, i takvi ekonomski odnosi mogu sadržati elemente eksploatacije tuđeg rada ako bi cena uložnog kapitala bila suviše visoka. Taj se problem postavlja već u vezi sa bankarskom kamatom. Zato će u svim tim odnosima, verovatno, biti veoma značajna i uloga intervencije i kontrole od strane društvenih organa, a pre svega uloga samoupravnog dogovaranja i aktivnosti sindikata. Ali probleme te vrste biće mnogo lakše rešavati nego sadašnje probleme koji su proizlazili i proizlaze iz starih oblika bespovratnog otuđivanja veoma velikog dela dohotka od radnika i radnih organizacija koji su ga stvorili.

A svemu tome mogli bismo dodati još jednu stvar. Ma u kakvom obliku se ostvarivalo učešće rad-

nika u dohotku na osnovu njegovog minulog rada, ono će praktično biti samo oblik stimulacije radnika da racionalno gospodari svojim radom i društvenim sredstvima reprodukcije. Prema tome, to će učešće uvek biti znatno manje od onog njegovog udela u društvenom radu koji je uložio u podruštvljeni proizvod ukupnog rada, odnosno u ukupan društveni kapital. Zato bi bilo gotovo smešno tvrditi da princip takvog učešća radnikovog ličnog dohotka u dohotku na osnovu minulog rada sam po sebi može da ugrozi socijalističke odnose ili da dovede do uzajamne eksploatacije radnih ljudi. Naprotiv, upravo neregulirani odnosi te vrste sada dovode do toga da radnici u visokoakumulativnim radnim organizacijama koji ostvaruju nenormalno visoke lične dohotke u stvari prisvajaju u određenoj meri minuli rad drugih radnika. A to se izražava u činjenici da u nas postoje tako velike razlike u ličnim dohocima za isti rad među granama koje se ničim ne mogu opravdati.

No, jasno je da se takvi odnosi ne mogu uspostavljati i razvijati stihijski, već samo u jedinstvenom sistemu ekonomskih odnosa među radnim ljudima u udruženom radu, o čemu je ranije bilo reči. Po mome mišljenju, taj jedinstveni ekonomski odnos morao bi pre svega:

prvo, da materijalno i stvaralački stimuliše radnika na udruživanje rada i dohotka na taj način što će ekonomski rezultati takvog udruživanja na svim nivoima udruženog rada u kojima radnik, odnosno njegova osnovna organizacija udruženog rada, učestvuje svojim radom i dohotkom biti i jedno od merila za raspodelu ličnog dohotka prema radu;

drugo, da bude jedan od faktora socijalne sigurnosti radnog čoveka u udruženom radu pre svega na taj način što će njegovi životni uslovi zavisiti ne samo i isključivo od rezultata njegovog tekućeg rada, već u određenoj meri i od toga koliko je on svojim ukupnim radom iz godine u godinu, u toku svog radnog veka, doprineo razvoju svoje radne organizacije i razvoju proizvodnih snaga društva uopšte;

treće, da radikalno ukida ostatke najamnih odnosa u praksi i u svesti ljudi time što će radnik na svoju budućnost gledati ne samo kroz prizmu tekućeg rada, već pre svega kroz prizmu dugoročnih rezultata rada, i to ne samo svog ličnog rada, već ukupnog rada njegovog radnog kolektiva i ukupnog društvenog rada;

četvrto, da izvrši neophodan uticaj na reformu penzijskog sistema u tom smislu da penzija bude ne samo ličnim dohotkom »kupljena vrednost«, već i pravo radnog čoveka stečeno na osnovu njegovog minulog rada koji je postao sastavni deo društvenog bogatstva.

Time sigurno nisam iscrpeo sve što bi trebalo reći o materijalnom odnosu između radnika i njegovog minulog rada. Ali namera mi je bila samo da ukažem na osnovne pravce u rešavanju tih problema. Nema sumnje da socijalističkom društvu odgovara takav ekonomsko-socijalni sistem u kome će se ostvarivati materijalni odnos između radnika i njegovog minulog rada, koji će se bazirati na solidarnosti, a ne isključivo na ličnim pravima radnih ljudi. Međutim, ipak ne treba isključivati ni takva prava i oblike rešavanja problema neposrednog odnosa između radnika i njegovog minulog rada. Mnoga preduzeća već danas raspisuju zajmove i posredstvom obveznica angažuju ušteđevine radnika za svoj ekonomski razvoj. Mislim da naše društvo ima interes da stimuliše takve inicijative, naravno pod uslovom da se one zasnivaju na istim načelima kao i ceo sistem zajedničkih ulaganja, to jest da se obveznice amortizuju kada se kroz učešće u dohotku isplati ugovorena cena uloženog minulog rada. Štaviše, mislim da bi takvi ekonomski odnosi trebalo da dobiju daleko veću ulogu u našem društvu nego što je danas imaju, i to ne samo kada je reč o ušteđevini radnika, već i tada kada se radniku priznaju ekonomska prava na osnovu godina njegovog radnog staža, što ekonomski znači i na osnovu njegovog minulog rada.

I u pogledu priznavanja neposrednog odnosa između radnika i njegovog minulog rada u nas postoje neka strahovanja da bi to moglo narušiti socijalistički karakter ekonomskih odnosa u našem društvu. Mislim da se tu radi o nečem drugom. Reč je u stvari o novom obliku kreditnog odnosa koji odgovara upravo socijalističkom društvu jer se nikada ne može pretvoriti u eksploataciju tuđeg rada — pod uslovom da društvo svojim ekonomskim sistemom obezbeđuje doslednu primenu načela o kojima je ranije bilo reči. Takav kreditni odnos predstavlja značajan korak dalje u odnosu na sadašnju bankarsku kamatu, koja je po svom spoljašnjem obliku izrazit ostatak kapitalističkog kreditnog sistema. Time, dakako, ne želim reći da kamatu u nas treba ukinuti. Svako zna da je kamata neophodan instrument savremenog privrednog života ne samo u nas, već i u svim socijalističkim zemljama. Ne smatram ni to da ona u nas vrši ulogu koju ima u kapitalizmu. Kamata je takva kakav je sistem proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa u kojem ona postoji. Njen karakter zavisi od toga u čijim se rukama nalazi društveni kapital. Ako je društveni kapital u rukama radnika, i kamata se jednim ili drugim putem vraća u njegove ruke, odnosno deli sudbinu svih drugih delova radnikovog dohotka. No, ako sve to važi za kamatu, onda pogotovo važi za specifični kreditni sistem koji se izražava u ekonomskim odnosima među radnicima ili radnim organizacijama na bazi zajedničkih ulaganja i zajedničke raspodele dohotka po osnovu uloženog tekućeg i minulog rada.

Moram ovde još jednom ponoviti da je u tretiranju svih tih i drugih problema razvoja našeg samoupravnog društveno-ekonomskog sistema bitno da se kritika birokratskih i tehnokratsko-monopolističkih tendencija shvati kao kritika određenih elemenata u našem sistemu proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa, a ne kao potcenjivanje značaja i uloge upravljačkih funkcija ili neophodnog stručnog autoriteta tih funkcija u procesu rada ili odgovornosti ljudi na

tim funkcijama. Naprotiv, stručno, političko i kadrovsko obezbeđivanje tih funkcija i povećavanje njihove efikasnosti spada takođe u jedan od najznačajnijih zadataka u daljem razvijanju našeg samoupravnog sistema.

Udruženim radnim ljudima će sve više biti potrebna sposobna stručno-upravljačka struktura, što znači da će njen relativni udeo u procesu proizvodnje i rada u odnosu na fizički rad biti sve veći. Ali, da bi se upravo takav proces odvijao sa što manje društvenog sukobljavanja, neophodno je da ta društvena struktura danas bude instrument udruženog radnika, a ne osamostaljenog društvenog kapitala. Samim tim će i radnik biti zainteresovaniji da ima što kvalifikovaniji stručno-upravljački aparat. U tom procesu će se sve više sužavati prostor za sukobe između umnog i fizičkog rada, i to u onoj meri u kojoj takva upravljačka struktura bude samo najodgovorniji nosilac obrazovnosti i znanja same radničke klase.

I najzad, u daljoj izgradnji samoupravnog sistema nikako ne bismo smeli potcenjivati ni značaj odbrambenih mehanizama neophodnih za suzbijanje određenih antisamoupravnih, antisocijalističkih ili partikularističko-egoističkih pritisaka koji nastaju u praksi i koji se samim sistemom ne mogu sprečiti. Na primer, dok, s jedne strane, konstatujemo da je naš privredni sistem relativno siromašan u oblicima, metodima i sredstvima, kao i pravnim institutima koji bi dali više slobode mnogostrukim ugovornim odnosima unutar udruženog rada i njegove integracije, dotle, s druge strane, postoji strahovanje da bi slobodnija kretanja u toj oblasti ekonomskih odnosa mogla da dovedu, da se izrazim pojednostavljeno, do »nabijanja cene« društvenom kapitalu u korist jednih radnih kolektiva, a na štetu drugih. To samo u još većoj meri zaoštrava probleme koji proizlaze iz neravnomernosti razvoja radnih organizacija. I bez obzira na karakter te cene, postoje realna opasnost da će radne organizacije ili integracije sa višom stopom produktivnosti rada ili modernijom tehnologijom

centralizovati preterano velike količine društvenog kapitala. Međutim, tome se nije teško suprotstaviti odgovarajućim instrumentima i pravnim institutima društvenog sistema.

Potpuno je jasno da takav sistem ekonomskih odnosa ne može zadovoljavajuće da funkcioniše ako u te odnose nije ugrađena ne samo socijalna već i ekonomska solidarnost radnih ljudi. Ona ne sme biti shvaćena samo kao nekakva uzajamna pomoć među radnim ljudima. Solidarnost mora biti izvor samoupravljanja i samoupravnog dogovaranja, kao i elemenat ustavnog i privrednog sistema u tom smislu što će biti jedno od značajnih sredstava za utvrđivanje međusobne ekonomske odgovornosti radnih ljudi i radnih organizacija. Solidarnost je i jedan od oblika povezivanja radnika i radne organizacije sa društvom, a u dugoročnoj perspektivi i značajan faktor smanjivanja ekonomskih i socijalnih razlika koje nastaju na osnovu raspodele prema radu. Zato solidarnost mora biti i ekonomska i socijalna kategorija i sa svoje strane mora uticati ne samo na raspodelu dohotka, već i na sam karakter proizvodnih odnosa.

Takozvani rezervni fondovi i drugi oblici ekonomske solidarnosti radnih ljudi i radnih organizacija, kao što su, na primer, osiguranje na bazi uzajamnosti i solidarnosti, materijalno obezbeđivanje socijalne sigurnosti radnih ljudi itd., morali bi u našem društvu dobiti daleko veću ulogu nego što je imaju danas. Sistem poreske politike i samoupravnih doprinosa pojedinim fondovima solidarnosti trebalo bi da bude takav da obavezuje da tim fondovima — tamo gde interes društvene privrede to dozvoljava — više doprinose oni koji ostvaruju veći čisti dohodak, odnosno viši stepen tržišne dobiti, ekstradobiti, rente, dobiti na osnovu ulaganja društvenog kapitala itd. Gde god je moguće, fondovi bi trebalo da imaju samoupravni karakter, odnosno da njima upravlja sam udruženi rad ili samoupravne interesne zajednice. Međutim, sam sistem mora biti obavezan i društveno regulisan.

Takva solidarnost mora imati, naravno, i svoje ekonomsko opravdanje, a ono treba da bude i granica te solidarnosti. Solidarnost koja bi omogućivala parazitizam ili održavanje takvih oblika rada i radnih kapaciteta koji nanose štetu produktivnosti društvenog rada faktički bi se okrenula protiv istinskih interesa radnih ljudi. Pri korišćenju sredstava rezervnih i sličnih fondova moralo bi se zato, s jedne strane, posebno voditi računa o tome kakva je opravdanost finansiranja određene radne organizacije koja se nalazi u ekonomskim teškoćama sa stanovišta interesa ukupnog udruženog rada, a, s druge strane, rešavati pitanje položaja radnih ljudi i njihove socijalne sigurnosti bez obzira u kojoj radnoj organizaciji rade. Ti fondovi bi zato morali preuzeti na sebe daleko veću ulogu — i po veličini sredstava i po prirodi svojih zadataka — u borbi za rekonstrukciju proizvodnih kapaciteta, za kooperaciju i integraciju, za prekvalifikaciju radnih ljudi itd. nego što je imaju danas. Kao takvi, oni bi trebalo da budu i instrument društvenog planiranja.

Realno je i strahovanje da bi prilikom udruživanja sredstava proširene reprodukcije kolektiv-ulagač mogao nametnuti kolektivu-dužniku neadekvatne ekonomske odnose — bilo preveliku cenu za uloženi društveni kapital bilo da naplaćuje uloženi kapital na račun živog rada, odnosno ličnog dohotka radnika u drugoj radnoj organizaciji ili drugim osnovnim organizacijama udruženog rada. Očigledno je da u tom pogledu društvena zajednica — bilo putem društvenog dogovaranja bilo državnim regulativnim merama — takođe treba da ima značajnu odgovornost i ulogu. Ni jedan ugovor kojim će se uređivati ekonomski odnosi u sferi zajedničkog ulaganja ne bi smeo narušiti ravnopravni položaj radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada koje udružuju svoj rad ili svoja sredstva u pogledu upravljanja i raspolaganja dohotkom. Drugim rečima, deliti se može samo onaj deo ostvarenog dohotka koji služi za proširenje materijalne osnove rada, to jest *aku-*

mulacija u društvenoj svojini, u svakoj od udruženih organizacija ili osnovnih organizacija udruženog rada, a ne deo ostvarenog dohotka koji pod jednakim uslovima pripada svim radnicima za njihovu ličnu i zajedničku potrošnju, kao, za njihove unutrašnje rezerve i slične fondove.

Da bi se obezbedili što povoljniji uslovi za razvoj takvih odnosa, odnosno da bi u najvećoj mogućoj meri bile sprečavane pomenute deformacije prilikom zajedničkih ulaganja, odnosno udruživanja dohotka, kao i u raspodeli prema radu — i praksa tog udruživanja dohotka bi trebalo da bude intenzivnije regulisana delom ustavom i zakonodavstvom, a pre svega samoupravnim i društvenim dogovaranjem. Sindikati bi i tu morali imati najodgovorniju ulogu jer je tu reč o usklađivanju interesa pojedinačnog radnika ili radnog kolektiva i zajedničkih interesa udruženog rada, što je inače osnovni zadatak sindikata.

Prepreka razvoju integracije rada na bazi takvih ekonomskih odnosa jeste i strahovanje da ona može povećati razlike u regionalnom razvoju. Mislim da dosadašnja praksa u mnogo čemu potvrđuje to strahovanje. Kao što je već naglašeno, neizgrađenost odgovarajućeg sistema ekonomskih odnosa u ukupnom udruženom radu dovela je do toga da se znatan deo društvenog kapitala otuđivao od radnika, odnosno od njegove neposredne ekonomske i političke kontrole. Ta sredstva su se centralizovala u središtima integracije na način koji je doveo do neadekvatnog prelivanja sredstava među regionima, što je ne retko izazivalo i konflikte među njima. Zbog toga su se ne samo pojedini radni kolektivi, već i politički faktori cele društveno-političke zajednice dosta često pojavljivali kao nosioci nekakvih autarkičnih tendencija koje su u takvim slučajevima bile, u stvari, odbrana od neravnopravnih odnosa i pokušaja eksploatacije. Sistem ekonomskih odnosa koji se izgrađuju na načelima ustavnih amandmana iz 1971. godine treba, između ostalog, da sprečava, odnosno da

bar svodi na minimum opasnost od takvog vida centralizacije društvenog kapitala. Osim toga, neophodno je u cilju suzbijanja takvih tendencija, kao što je već rečeno, i u sam politički i samoupravni sistem ugraditi nove i osposobiti postojeće odbrambene mehanizme kao što su to rezervni i drugi fondovi, fond za nedovoljno razvijene regione itd. Ukoliko ne bismo dosledno izgrađivali ekonomske odnose u oblasti integracije i centralizacije društvenog kapitala upravo u smislu ustavnog amandmana iz 1971. godine, veća integracija i koncentracija sredstava za proizvodnju ili centralizacija društvenog kapitala u okviru krupnih i složenih organizacija udruženog rada pretvaraće se u većoj ili manjoj meri u instrument za izvlačenje dohotka iz integrisanih radnih organizacija u korist »centra«, što će u integraciji radnih organizacija iz raznih republika značiti izvlačenje dohotka iz jedne u korist druge republike. Očigledno je da bi takvi ekonomski odnosi bili stalan izvor pojava nacionalizma, i to tako ozbiljan izvor koji bi bio u stanju da i deo radničke klase dovede pod uticaj ideologije nacionalizma.

Zato nije suvišno još jednom posebno upozoriti na povezanost tog problema sa karakterom međunacionalnih odnosa u nas. Neadekvatni ekonomski odnosi u integraciji, odnosno centralizaciji društvenog kapitala ne retko dovode i do političkih sukoba. Štaviše, oni postaju jedan od glavnih izvora nacionalizma u nas. Neizgrađenost našeg privrednog sistema dovela je do toga da su se u toku decentralizovanja državno-sopstveničkih fondova društvenog kapitala u određenoj meri pojavili takvi odnosi među privredama pojedinih republika koje bismo mogli nazvati »kapital-odnosom«. Te pojave liče na odnose među etatističkim kapitalima. Ta sukobljavanja su ranije nastajala oko podele državnih investicionih fondova, a u poslednjim godinama izražavaju se u pojavama koje bismo mogli nazvati konkurencijom među centralizovanim »republičkim kapitalima«. Takve tendencije, ako bi postale dominantne, nesumnjivo bi

sprečile integraciju rada preko republičkih granica. Uporedo s tim te tendencije bi mogle ozbiljno narušavati ekonomsku ravnopravnost naših naroda i narodnosti, a time i jedinstvo Jugoslavije. Naime, svaka nacija svojim radom i ostvarenim društvenim proizvodom — a u našim uslovima dohotkom stečenim iz udruženog rada — održava ne samo tokove svog privrednog razvoja, već i celokupnu svoju društvenu nadgradnju, kulturu i civilizaciju, što je uslov za njenu afirmaciju i slobodan razvoj. Svako nasilno prelivanje tog društvenog proizvoda, bilo na osnovi ekonomske snage ili političke prinude, bezuslovno mora izazvati međunacionalne konflikte. Istorijski opravdano, prihvatljivo i progresivno je samo ono udruživanje sredstava među nacijama u našoj zemlji koje se bazira na samoupravnom udruživanju rada i dohotka, a ne na etatističkoj ili birokratsko-monopoliističkoj centralizaciji društvenog kapitala. Prema tome, još je osetljivije nego unutar jedne republike ili nacije da li će se u svim oblicima međunacionalne i međurepubličke integracije rada i društvenog kapitala voditi računa o tome da principi ekonomskih odnosa o kojima je ovde reč budu poštovani. Samo takvi odnosi mogu dati podsticaja integraciji preko regionalnih i republičkih granica. A svaki »kapital-odnos« koji omogućuje eksploataciju izazvaće autarkiju. Ostvarivanje u praksi tih principa mora da obezbeđuje u prvom redu sam sistem federacije, to jest savezni Ustav.

Razume se, reč je o polaznim načelima za regulisanje ekonomskih odnosa u oblasti proširene reprodukcije i integracije. No, samo po sebi je jasno da ne samo solidarnost radnih ljudi i naroda i narodnosti Jugoslavije, već i funkcionisanje jedinstvenog tržišta zahteva efikasno delovanje onih instrumenata koji mogu obezbediti brži razvoj nedovoljno razvijenih delova zemlje i što skladniji regionalni razvoj uopšte. Tu mislim pre svega na sistem odnosa i sredstava koji će sprečiti prelivanje viška rada na osnovi »kapital-odnosa«, kao i na Fond federacije za kredi-

tiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo, na kompenzacije, fondove ekonomske solidarnosti itd.

Hteo bih, najzad, da upozorim na još jedan uzrok zaostajanja u izgradnji stabilnog sistema samoupravnih ekonomskih odnosa u udruženom radu. Reč je o svesnim ili nesvesnim otporima takvom razvoju sa pozicija etatizma, tehnokratizma i privatno-sopstveničkog mentaliteta. Upravo kao izraz tih otpora najčešće se pojavljuje teza da se samoupravna integracija rada i društvenog kapitala ne može održati. Pri tome jedni vide izlaz u vraćanju na državno-sopstvenički monopol i vladavinu birokratizma i tehnokratizma, a drugi u koncepcijama privatno-sopstveničkog akcionarstva, koje bi nas, u stvari, dovelo do restauracije kapitalističkih odnosa na značajnim područjima udruženog rada.

Dovoljno je, na primer, podsetiti na zahteve koji su se poslednjih godina pojavljivali u nas u vezi sa određivanjem uslova za angažovanje inostranog privatnog kapitala. Privredni pragmatizam naveo je pojedine naše poslovne ljude na to da su ne samo odbacivali načela našeg zakonodavstva o zajedničkim ulaganjima, već su zahtevali i uvođenje klasičnog akcionarskog odnosa kao oblika udruživanja naše privrede sa inostranim kapitalom. Sasvim je jasno da bi takav odnos — s obzirom na to da se svetska privreda sve više integriše — doveo do sve veće dominacije kapitalističkih elemenata u našem privrednom sistemu, a samim tim i do slabljenja naše ekonomske nezavisnosti i do potčinjavanja ekonomskoj eksploataciji stranog kapitala. Međutim, načela našeg zakonodavstva o zajedničkim ulaganjima — pod uslovom da se realizuju i konkretizuju u pravcu o kojem sam već govorio i pod uslovom da se brže uspostavlja odgovarajući ekonomski i pravni instrumentarij — daju dovoljno prostora i mogućnosti za takvo povezivanje našeg samoupravnog udruženog rada sa inostranim kapitalom kakvo odgovara savremenim

tendencijama integrisanja u oblasti proizvodnje, tehnologije, podele rada i razmene proizvoda, a koje ne narušava naše socijalističke i samoupravne odnose. S druge strane, rentijerskom kapitalu koji bi iz naše privrede izvlačio veću stopu profita nego što je to prihvatljivo sa gledišta našeg ekonomskog razvoja i naše ekonomske nezavisnosti mi ni onako nemamo interesa da otvaramo vrata. Prema tome, ni u tom pogledu naš društveni sistem nije u suprotnosti sa potrebama savremenog ekonomskog razvoja.

Otpori o kojima je reč ne pojavljuju se samo sa izrazito antisocijalističkih ili antisamoupravnih pozicija, već su često izraz i straha od odgovornosti za uspeh novoga što se pojavljuje u našem društvu. Međutim, progresivne socijalističke snage u našoj zemlji moraju u tom pogledu biti svesne pre svega jedne istine: socijalistički proizvodni odnosi na osnovama samoupravljanja i vlasti radničke klase i svih radnih ljudi ne mogu se održati i razvijati bez suštinski novog sistema ekonomskih odnosa u udruženom radu. Borba za takav samoupravni sistem proizvodnih i ekonomskih odnosa je istovremeno revolucionarna i progresivna politička borba i intenzivan stvaralački napor koji se mora zasnivati na nauci i na iskustvu prakse. Zato progresivne socijalističke snage naše zemlje moraju preuzeti na sebe punu društvenu odgovornost za uspešno ostvarivanje ciljeva te borbe. A to zahteva istovremeno jasan, odlučan i neprekidan otpor svim pritiscima sa suprotnih pozicija.

**USTAVNE PROMENE U OBLASTI
DRUŠTVENO - EKONOMSKIH ODNOSA**

KLASNA SUŠTINA TEHNOKRATIZMA

Kada je reč o negativnim tendencijama i deformacijama u dosadašnjem razvitku našeg društva, kojima, kao što rekoh, moramo postaviti snažnije brane, tu mislim prvenstveno na stanje koje je nastalo u proizvodnim odnosima, pre svega razrastanjem elemenata tehnokratsko-monopolističkih odnosa i tendencija. Izvor te pojave je prvenstveno u tome što je opredmećeni minuli rad, koji se odliva u društvenu akumulaciju, počeo putevima koncentracije i centralizacije sve više da izmiče samoupravnoj kontroli radnika. Na takav način otuđeni fondovi društvene akumulacije počeli su se u toj meri osamostaljivati u rukama određenih upravljačkih vrhova u proizvodnji, u spoljnoj i unutrašnjoj trgovini, bankama i u drugim privrednim organizacijama uopšte, da je tu — moglo bi se reći — kvantitet već počeo da prelazi u novi kvalitet. Ako bi te pojave prerasle u dominantno svojstvo proizvodnih odnosa, one bi ne samo sve više ograničavale samoupravna prava radnika, već bi i sve više potkopavale i razjedinjavale sam sistem društvene svojine nad sredstvima proizvodnje. Jer, svako monopolističko raspolaganje fondovima društvenog kapitala neizbežno uspostavlja i elemente klasnih odnosa između radnika i nosilaca prava monopolističkog raspolaganja društvenim kapitalom. Naime, u onoj meri u kojoj upravljanje društvenim kapitalom dobija osobine

tehno-birokratskog monopola, i rad dobija osobine najamnog rada podređenog tome monopolu.

Kad govorimo o svemu tome nikako ne želim da dramatižujem samu pojavu tendencijâ da se reprodukuju pojedinačni elementi proizvodnih odnosa koji pripadaju društvenim sistemima iz kojih je naše samoupravno socijalističko društvo proizašlo, jer je shvatljivo da će se one još dugo pojavljivati. Takođe ne mislim da takve pojave umanjuju značaj i veličinu uspeha koje je postiglo naše društvo u dosadašnjem razvoju, i koji su zaista izuzetno veliki i istorijski, i to kako sa gledišta materijalnog razvoja, tako i u pogledu razvoja društvenih odnosa. Želim samo da ukažem na neke slabe tačke, nedoslednosti, nedograđenosti i praznine u našem sistemu, koji ga slabe u samom funkcionisanju, a time i u otporu protiv pritiska sa pozicija preživelih svojinskih odnosa. Najočigledniji dokaz da u našem sistemu postoje takve slabe tačke je to što je spomenuti tehnokratsko-upravljački monopol u raspolaganju sredstvima društvene reprodukcije uspeo da osvoji vrlo značajne pozicije u sistemu samoupravno udruženog rada. Štaviše, on je ne samo uspeo da izvuče najveći deo društvenih fondova proširene reprodukcije ispod samoupravne kontrole radnika, već je počeo — između ostalog i zbog slabosti u našem sistemu planiranja — i da se oslobađa stvarne kontrole i usmeravanja od strane državnih organa.

Drugim rečima, dok su ranijim merama našeg društva, a naročito privrednom i društvenom reformom iz 1965. godine, radikalno podsečeni koreni ekonomske i političke moći državno-svojinskog birokratizma, ta moć je počela da se seli u upravljačke vrhove centara koncentracije i centralizacije društvene akumulacije. Na osnovu te svoje rastuće moći ovi centri su počeli da utiču i na delovanje organa državne vlasti u opštinama i republikama, a preko njih, ili neposredno, i na delovanje organa u federaciji. Naše društvo se, dakle, našlo pred svojevrsnom opasnošću srašćivanja nastajućeg tehnokratsko-

-upravljačkog monopola u privredi aparata državne vlasti, samo ovoga puta, rekao bih, u obrnutim ulogama: »prva violina« je iz ruku državnog aparata počela da prelazi u ruke nosilaca tehnokratsko-upravljačkog monopola u privredi.

Rekao bih da su takve tendencije početak specifičnog pretvaranja tehnokratsko-upravljačkih struktura u neku vrstu »vršioca dužnosti« kolektivnog vlasnika društvenog kapitala, ali bez odgovornosti upravo prema tom kolektivnom vlasniku, to jest, prema radničkoj klasi. Ako bi društvo dozvolilo da se takve tendencije razviju u sistem, onda bi društveni kapital koji bi se na takav način otuđivao od radnika, od njihovih osnovnih organizacija udruženog rada, dovodio radne ljude u neku vrstu položaja najamnih radnika koji treba da izvršavaju politiku upravljača takvim osamostaljenim kapitalom, umesto da bude obrnuto. Ili, kao što je rekao Engels, umesto da radnici vladaju sredstvima za proizvodnju, ta sredstva vladaju radnicima. Takve tendencije vodile su, u stvari, potiskivanju samoupravljanja na čitavom frontu njegovog razvoja i ostvarenja.

S druge strane, takav dalji razvoj davao bi sve veću političku snagu upravo toj vodećoj tehnostukturi ekonomskog i političkog upravljanja u društvu, koja bi dobijala sve dominantniju poziciju u celom sistemu političke vlasti a pre svega u državi — što su i dosadašnji procesi već pokazali — to jest samoupravnu demokratsku diktaturu radničke klase zamerala bi diktatura upravljačke tehnostrukture.

Štaviše, mislim da neću preterati ako kažem da bi tehnokratizam u nas — ako bi zatajio sistem samoupravne ekonomske kontrole — mogao postati čak i jači faktor nego u jednom centralizovanom državno-svojinskom sistemu ili u sistemu monopolističkog kapitalizma. Jer, u oba spomenuta oblika društvenih sistema, tehnokratizam je u više ili manje podređenom i zavisnom položaju, budući da upravljački aparat, ipak, mora da putem ekonomskih po-

kazatelja polaže računa sopstveniku kapitala, bilo da je reč o državi ili privatnom sopstveniku kapitala.

Međutim, kada u samoupravnom socijalističkom društvu — u kome je društvena akumulacija na osnovu Ustava i zakona data na upravljanje radnicima, pa je zato sa gledišta upravljačkih prava radnika decentralizovana — tehnokratski monopol uspeva da taj minuli rad radnika izvuče ispod njihove kontrole i da više ili manje samostalno raspolaže njime, onda tako uspostavljeni tehnokratsko-upravljački centri dobijaju čak i veću snagu nego što je imaju u državno-svojinskom sistemu, pa čak veću, kao što sam rekao, nego i u kapitalističko-monopolističkom sistemu, jer ne odgovaraju ekonomski ni radniku, ni državi, ni sopstveniku kapitala. Zato moramo računati sa tom opasnošću kao sa glavnom protivrečnošću u našem društvu, koja će još dugo rađati težnje da se upravo na tim tendencijama reprodukuju i neki elementi grupno-svojinskih odnosa i otuđivanja ekonomske vlasti od radnika, po čak i elementi klasnih odnosa i klasnih suprotnosti.

DOSADAŠNJI OBLICI KONCENTRACIJE DRUŠTVENE AKUMULACIJE

Iz svega što je napred rečeno proizlazi zaključak da niz slabosti dosadašnjeg razvoja samoupravnih socijalističkih proizvodnih odnosa proističe iz labilnosti radnikovih prava i odgovornosti u pogledu raspolaganja dohotkom udruženog rada, uključujući tu i sredstva društvene akumulacije, odnosno nagonog minulog rada udruženih radnika. A sve to omogućuje prenošenje velikog dela tog dohotka iz oblasti radničkog samoupravljanja u oblasti tehnokratsko-monopolističkog upravljanja.

A kad ocenjujemo šta to znači sa gledišta društvenog položaja radnika, ne treba zaboraviti da je klasni sistem kapitalističkog društva upravo nastao na odvajanju ekonomske funkcije kapitala od ekonomske funkcije rada. Time što je klasi kapitalista

pripala ekonomska funkcija kapitala kao njen monopol, radnik je bio automatski osuđen na to da raspolaže samo svojom radnom snagom, to jest mogao je biti samo najamni radnik.

Zato svako odvajanje ekonomske funkcije akumulacije od radničke klase, organizovane u udruženom radu, i njeno pretvaranje u monopol bilo kojih društvenih faktora van direktne kontrole radnika, uvek može postati izvorom obnavljanja elemenata klasne diferencijacije sa svim svojim društvenim posledicama. Jedna od takvih posledica može da bude i eksploatacija naroda od strane drugog naroda kada se bilo političkom dominacijom bilo sistemom ekonomske neravnopravnosti narodu uskraćuje pravo da sam raspolaže svojim radom.

Znači da i za ocenu karaktera proizvodnih odnosa u jednoj socijalističkoj zemlji kao što je naša, nije dovoljno da samo konstatujemo da su sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini. Odlučujuće pitanje pri tome jeste: na koji način se vrši istorijski neophodna koncentracija i centralizacija onog dela opredmećenog minulog rada koji čini društvenu akumulaciju i ko i kako raspolaže tom akumulacijom.

Mi smo postavili ustavno načelo da u nas, nasuprot radnicima u udruženom radu ne stoji nikakav posebni pravni nosilac svojine: ni u vidu države, ni u vidu privatnog, ni u vidu grupnog sopstvenika, naravno, sa izuzetkom onih oblasti gde u nas još postoji ograničeno privatno vlasništvo povezano s ličnim radom.

Sredstva u društvenoj svojini pripadaju, dakle, svim ljudima koji rade i svaki radni kolektiv raspolaže sredstvima proizvodnje i akumulacijom u srazmeri sa udelom svog rada u ukupnom društvenom radu, naravno, u uslovima tržišnog privređivanja i prema jedinstvenim načelima raspodele dohotka, utvrđenim Ustavom i zakonom. Međutim, praksa je pokazala da u ostvarivanju i regulisanju takvih odnosa naš pravni i ekonomski sistem nisu bili dovoljno uspešni.

Pogledajmo, primera radi, kako se u nas vrši koncentracija onog dela viška rada ili minulog rada radnika, koji postaje društvena akumulacija, odnosno društveni kapital. Prvo, akumulacija se, putem tržišnog mehanizma, koncentriše u onim radnim organizacijama koje zbog svoje savremene tehnologije, veće produktivnosti rada ili iz drugih razloga imaju posebno povoljan položaj na tržištu i — da upotrebim jednu metaforu — dobijaju relativno najveći deo ukupnog »društvenog kolača« u svoj dohodak. Ta veća produktivnost rada ne mora uvek biti zasluga tog radnog kolektiva, čak po pravilu i nije. Ona je najčešće rezultat ulaganja društvenih sredstava — to jest i dela minulog rada drugih radnika — u modernu tehnologiju odnosno modernizaciju tehnike i tehnologije određenog radnog kolektiva, koja mu onda omogućuje da postiže veću produktivnost rada.

Ta činjenica sama po sebi govori ne samo o tome da se dohodak tog radnog kolektiva formalno nalazi u društvenoj svojini, već i da taj kolektiv stvarno mora da snosi sasvim određenu odgovornost prema svim drugim radnicima, odnosno prema društvu za to kako raspolaže tim dohotkom. Ako bi, na primer, takav radni kolektiv na račun smanjivanja akumulacije odredio sebi za isti rad bitno više lične dohotke nego što ih predviđaju važeća merila raspodele prema radu u udruženom radu, to bi onda značilo da on ne samo oduzima drugim radnicima društvena sredstva, društveni kapital koji im je neophodan za razvoj proizvodnih snaga, već i da u odnose među radnicima unosi socijalnu neravnopravnost, pa čak i elemente eksploatacije. Takve težnje u nas su došle do izražaja. Dakle, već na tom prvom koraku naš sistem proizvodi određene pojave koje u njegovom daljem izgrađivanju naše društvo mora postepeno prevazilaziti.

Koncentracija akumulacije se, zatim, ostvaruje u raznim oblicima udruživanja radnih organizacija odnosno udruženih preduzeća. Tu se dohodak pojedinih delova, odnosno osnovnih organizacija udru-

ženog rada, kako sada kažemo, više ili manje centralizuje na nivou takvih velikih organizacija odnosno sistema. Dosadašnja praksa nam je pokazala da se u takvim velikim organizacijama dohodak vrlo često centralizuje na način koji radniku, odnosno udruženim kolektivima onemogućuje ili bar bitno otežava ekonomsku kontrolu u pogledu raspolaganja tim centralizovanim sredstvima.

Štaviše, u nas je bilo i takvih integracija koje su u svojim centralnim fondovima koncentrisale tako veliki deo dohotka radnih organizacija iz svog sastava da su one postale nesposobne čak i za normalno samoupravno obavljanje proste reprodukcije.

Doduše, bili bismo nepravedni prema takvim velikim organizacijama ako ne bismo dodali da su one često bile prisiljene da idu u takve operacije. Na primer, privredne organizacije su 1971. godine raspolagale sa manje od 27% ukupnih investicija u osnovna sredstva. Kad se tome doda da su i u pogledu obrtnih sredstava te organizacije posve zavisne od bankarskih kredita i da preko 70% akumulacije poslovnog fonda privrede ide za otplatu glavnice investicionih zajmova, onda nije teško zaključiti da tendencije o kojima sam govorio nisu samo proizvod shvatanja odgovornosti ljudi u privredi, već i objektivnih teškoća u kojima su se našli zbog nenormalno velikog dela centralizovane akumulacije izvan radnih organizacija.

Sve to samo dokazuje da je otuđivanje dohotka od radnika putevima stihijske koncentracije i centralizacije štetno ne samo sa stanovišta društvenih odnosa, već i sa čisto ekonomskog gledišta. Osim toga, ti podaci govore da je najveći deo akumulacije centralizovan u bankama, u delu spoljne i unutrašnje trgovine, u osiguravajućim zavodima, državnim fondovima. itd. A na raspolaganje tim najvećim delom akumulacije, koja je centralizovana u svim tim oblicima, radnici u bazi udruženog rada imaju najmanje uticaja. No, o tome će biti više reči kasnije.

U vezi sa ovim neizbežno se postavlja pitanje na

kakav onda način u našem društvu treba da se ostvaruje funkcija koncentracije i centralizacije društvene akumulacije, kao i pitanje ko i kako treba njome da raspolaže i čiji instrument treba da bude upravljačka struktura.

Tu se mora poći od toga da je suština i cilj samoupravnog socijalizma u tome da nosilac celog procesa društvene reprodukcije budu udruženi radnici, koji ekonomskim i demokratskim sredstvima vrše kontrolu nad kretanjem sredstava za proizvodnju i za proširenu reprodukciju. To znači da i celokupna stručno upravljačka struktura mora biti instrument njihovog rada, interesa i njihove ekonomske i političke vlasti. Dakle, problem nije u tome kakva treba da bude stručna upravljačka organizacija, jer je jasno da ona mora biti tako sastavljena i organizovana da može samostalno, kvalifikovano, uspešno i odgovorno da ostvaruje stručne funkcije u upravljanju stvarima i za to je treba osposobiti. Ali naš glavni problem je u tome kako da se radnička klasa bolje organizuje i kao udruženi rad i kao ekonomska i politička vlast da bi na osnovu jednakih ekonomskih i političkih prava svih radnika, to jest u okviru udruženog rada, mogla raspolagati sredstvima za proizvodnju, odnosno sredstvima društvene reprodukcije i time uređivati odnose među ljudima. Samo u tom slučaju stručno obavljanje poslova u oblasti proširene reprodukcije, integracije itd. može da se razvija kao nužna funkcija samoupravnog udruženog rada, a ne kao monopol uskih upravljačkih grupa. Drugim rečima, potreban nam je takav sistem proizvodnih i ekonomskih odnosa u udruženom radu koji će obezbediti da se ta načela ostvaruju doslednije nego do sada. Amandmani i Teze za novi Ustav nastoje da daju konkretan odgovor na to pitanje time što se osnovne organizacije udruženog rada stavljaju u položaj vodećeg nosioca te funkcije, koju ostvaruju u ekonomskim odnosima koji nastaju udruživanjem rada i dohotka. Ali, o tome će biti više reči kasnije.

INTEGRACIJA RADA I DRUŠTVENOG KAPITALA POD KONTROLOM RADNIKA

Centralno pitanje u oblasti daljeg razvoja društveno-ekonomskog sistema je približno u sledećem: kakvim konkretnim oblicima proizvodnih, ekonomskih i političkih odnosa rešavati i prevladavati one protivrečnosti u našem društvu, koje se prvenstveno izražavaju u elementima svojevrsnog tehnokratskog otuđivanja rada od upravljanja sredstvima u društvenoj svojini, a posebno sredstvima u oblasti proširene reprodukcije.

Uz put bih želeo da upozorim na jedan termin koji upotrebljavam u ovom izlaganju. Naime, onaj deo društvene akumulacije odnosno nagomilanog minulog rada, koji se svakodnevno »podruštvljuje« da bi se posle pojavljivao kao zajedničko sredstvo proširene reprodukcije, nazivam ponekad društvenim kapitalom, iako je to pojam iz političke ekonomije kapitalizma. Tu, dakako, ne mislim na kapital kao klasni odnos, odnos između radnika i sopstvenika kapitala, već isključivo na ekonomsku funkciju koju vrši društvena akumulacija. Znači, kad govorim o društvenom kapitalu, mislim na onaj deo nagomilanog društvenog minulog rada koji služi kao sredstvo proširene reprodukcije. Ali hteo bih da upozorim i na to da se ta ekonomska funkcija otuđuje od radnika, odnosno kad tim minulim radom ne raspolažu udruženi radnici, već monopolističko upravljačke grupe koje njima nisu odgovorne, onda taj minuli rad može da poprima i određene karakteristike kapitala u klasnom smislu te reči.

Ako ne želimo da se stihijski razvoj te istorijski neizbežne protivrečnosti razrešava u korist uspostavljanja takvog tehno-birokratskog monopola nad društvenim kapitalom, i ako, s druge strane, hoćemo da sprečimo da zaoštavanje te protivrečnosti pothranjuje političku snagu onih konzervativnih snaga koje su orijentisane na obnavljanje državno-svojinskog

centralizma, onda samoupravno socijalističko društvo mora svesno i organizovano rešavati tu protivrečnost jačanjem vodeće društvene i ekonomske uloge radničke klase. I to ne neke apstraktno shvaćene radničke klase, neke »političke« radničke klase, što se ponekad može pročitati u našim teorijskim diskusijama, već u udruženom radu organizovane i ujedinjene radničke klase, koja kroz udruženi rad upravo najneposrednije i dolazi do izražaja u društvu. Samo u tom slučaju kapital prestaje da bude kapital jer on tada postaje samo funkcija rada udruženih radnika, a koncentracija i centralizacija akumulacije prestaju da budu oblik otuđivanja viška rada od radnika, pošto višak rada na taj način postaje u stvari sastavni deo njegovog potrebnog rada . . .

To, u stvari, znači da ekonomsku funkciju društvenog kapitala, to jest raspolaganje sredstvima za proizvodnju i proširenu reprodukciju u našem socijalističkom društvu ne samo da ne može vršiti neka posebna klasa sopstvenika kapitala, već ni neki tehnokratski aparat ili sloj kome bi država poverila ovu funkciju, ili koji bi stihijski prisvojio monopol obavljanja te funkcije. Tu funkciju mogu da vrše samo udruženi radnici neposredno, to jest na osnovu jednakih ekonomskih i demokratskih prava i odgovornosti u raspolaganju svojim dohotkom. Oni ostvaruju tu funkciju u svojim i preko svojih osnovnih organizacija udruženog rada, a i preko zajedničkih samoupravnih i državnih organa koji su njima ne samo politički već i ekonomski odgovorni. Drugim rečima, takav sistem treba trajno da obezbeđuje da minuli rad udruženih radnika, koji se u kapitalističkom društvu sliva u privatni kapital, u našem društvu bude zajednički uslov rada za sve radnike, to jest da u načelu u svim fazama cirkulacije i upotrebe bude pod kontrolom i uticajem svih radnika, a posebno onih koji su neposredno svojim radom doprinosili njegovom stvaranju.

Pri tome mislim na izgradnju takvog samoupravnog i demokratskog, a istovremeno i ekonomski

efikasnog mehanizma koji će stvarno, a ne samo u ustavnoj deklaraciji, omogućiti svakom radniku da uvek ne samo zna gde se nalazi njegov »višak rada«, odnosno njegov »minuli rad«, već da on i odlučuje o njegovoj upotrebi, a ne da u ime radnika, a u stvari bez odgovornosti prema njima, o upotrebi minulog rada odlučuju neke od njih otuđene grupe ili neki otuđeni upravljački sloj ljudi. Naravno, tu funkciju ne može da vrši pojedinačni, izolovani radnik, već samo radnik udružen sa drugim radnicima i povezan sa njima celim sistemom ekonomskih i političkih prava i veoma čvrstih uzajamnih odgovornosti, a i zajedničkim rizikom i solidarnošću.

A da bi radnik stvarno bio svestan tih svojih klasnih, ekonomskih i političkih interesa i da bi ujedno bio materijalno stimulisan da racionalno raspolaže sredstvima proširene reprodukcije, to jest da bi stvarno postupao kao slobodan i racionalan gospodar svoga rada, a ne kao najamni radnik, njegov »višak rada«, odnosno njegov »minuli rad« ne može prosto biti eksproprisan od njega i obavijen velom državnog ili tehnokratsko-monopolističkog ili nekog ideološkog »tabua«. Neophodno je da ova sredstva imaju za radnika — uprošćeno da kažem — oblik proizvoda njegovog rada koji ima svoju upotrebnu vrednost za njega i svoju »cenu«, kakve ima i drugi deo proizvoda njegovog rada koji u skladu sa merilima raspodele prema radu ulazi u njegov dohodak, odnosno u dohodak osnovne organizacije udruženog rada.

No, moram odmah dodati, da nije reč o tržišnoj ceni. Jer, ako je naše socijalističko društvo igde sposobno da svesno prevazilazi uticaje tržišne stihije i da kontroliše i usmerava materijalna kretanja u skladu sa svojim dugoročnim ciljevima, onda je to upravo u oblasti cirkulacije društvene akumulacije. Mislim, u stvari, na neophodnost da u prelaznom periodu socijalističkog društva u kome se nalazimo, društvo mora primenjivati i određene prelazne oblike ekonomskih odnosa među radnim ljudima, takve

kao što su ekonomska uloga države, raspodela prema radu, tržište, cene, kredit, kamata, itd. A među tim prelaznim sredstvima moraju se naći i ona koja su neophodna za što slobodniju cirkulaciju dohotka unutar udruženog rada.

Već sada u nas postoji praksa da se cena usluga u određenim društvenim delatnostima ne utvrđuje na tržištu, već putem samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, a eventualno i putem državnih regulativnih mera, bilo neposredno ili u okviru, recimo, interesnih zajednica. Tu se »cena« faktički već pretvara u ekvivalentnu naknadu za tekući i minuli rad, koja se utvrđuje društvenim ugovorom a ne tržištem. Mislim da upravo o takvoj naknadi možemo govoriti i kad je reč o onom ekonomskom odnosu u oblasti udruživanja dohotka, koji sam ranije nazvao »cenom« minulog rada. U krajnjem rezultatu radi se, u stvari, o tome da na taj način sposobnost stvaranja akumulacije, odnosno rezultat gospodarenja u toj akumulaciji nagomilanim minulim radom, postaje takođe jedno od značajnih i stimulativnih merila rada, što je neophodno kao podsticaj udruživanja rada i dohotka. A to je razlog više za to da ekonomski odnosi te vrste budu društveno, to jest sistemom regulisani, a potom u svakodnevnoj praksi usmeravani društvenim dogovorima, samoupravnim sporazumima i ugovorima. Drugim rečima, ti odnosi ne mogu biti prepušteni ni tržišnoj stihiji, ni samotoku međusobnih ekonomskih odnosa organizacija udruženog rada.

SUŠTINA POVEZIVANJA TEKUĆEG I MINULOG RADA

Proizvodnja i proširena reprodukcija su samo faze jedinstvenog procesa društvenog rada. Nemoгуće je govoriti o tome da je radnička klasa gospodar svoga rada ako ona ne ovlada celim tim procesom. I kao što radnici ne mogu upravljati svojim tekućim

radom ako ne raspolažu sredstvima tog tekućeg rada, tako bi bilo besmisleno govoriti o tome da radnici treba da imaju odlučujuću reč u proširenoj reprodukciji ako ne raspolažu, u stvari, sredstvima te reprodukcije, to jest ako ne raspolažu sredstvima društvene akumulacije.

Isto tako, iluzorno bi bilo verovati da radnici mogu racionalno privređivati tim sredstvima ako njihov radni i životni položaj ne zavisi i od toga kakav će biti rezultat njihovog privređivanja tim sredstvima. Jer, socijalizam odnosno društvena svojina ukidaju klasni karakter ekonomske funkcije kapitala, ali ne ukidaju preko noći samu tu funkciju, već je prenose na udružene radnike. I najzad, bilo bi nerealno očekivati da će radnici udruživati svoj rad i dohodak sa radom i dohotkom drugih radnika, odnosno da će svoj dohodak ulagati u banke, u spoljnu i unutrašnju trgovinu, i druge radne organizacije, ako to istovremeno bude značilo da se oni moraju odreći toga dela dohotka. Očigledno je da bi u tom slučaju i dalje postojala tendencija da se sav dohodak investira, odnosno utroši u sopstvenoj organizaciji udruženog rada, makar to, sa gledišta opšteg društvenog interesa, bilo i neracionalno. Očigledno je da bi nas, ako društvo ne bi reagovalo na te procese, zahvatila neke vrste, rekao bih, »hronična bolest« usitnjene privrede i nisko rentabilnih investicija.

Upravo u tome je pravi i najdublji društveno-ekonomski smisao insistiranja na povezivanju tekućeg i minolog rada radnika.

A drugi, mada nikako sporedni razlog za to je i ekonomska i socijalna sigurnost pojedinačnog radnika u udruženom radu. Tu je reč, pre svega, o elementarnom pravu svakog radnika koji je dugogodišnjom akumulacijom svog minolog rada doprineo povećanju produktivnosti društvenog rada, i društvenog bogatstva uopšte, da učestvuje i u raspodeli plodova te povećane produktivnosti.

Drugim rečima, organsko povezivanje tekućeg i minulog rada je put i sredstvo da samoupravni rad zaista bude sve više udruženi rad. A on će to biti samo u tom slučaju ako svaki radnik bude u takvom položaju da dohodak njegove osnovne organizacije udruženog rada i njegov lični dohodak ne budu samo odraz njegovog tekućeg rada, već da u sve većoj meri postaju i izraz produktivnosti celokupnog društvenog rada, naravno u određenoj srazmeri sa njegovim sopstvenim doprinosom toj produktivnosti, a i u skladu s načelima solidarnosti radnih ljudi, tamo gde je to danas ekonomski i socijalno neophodno. Istovremeno, to će radniku dati ne samo veću socijalnu sigurnost, jer će moći da sagleda kakav će biti njegov položaj u budućnosti, već i pravo da mu lični dohodak ne određuju samo svakodnevne radne norme nego u određenoj meri i sve ono što je on svojim minulim radom doprineo društvu. To će podsticati radnika na udruživanje rada i dohotka u širim sistemima udruženog rada i u društvenoj privredi uopšte.

S druge strane, to će dati društvu mogućnost da kombinovanjem materijalnih i stvaralačkih stimulansa u tim ekonomskim odnosima, kao i načela solidarnosti i uzajamnosti, usmerava socijalne odnose ka sve razvijenijim socijalističkim i humanističkim oblicima.

OSTVARIVANJE EKONOMSKE FUNKCIJE DRUŠTVENOG KAPITALA U NAS

Samoupravna integracija rada i društvenog kapitala može se uspešno ostvarivati samo u uslovima jedinstvenog sistema društveno-ekonomskih odnosa zasnovanih na jednakim pravima i odgovornostima svih radnih ljudi u celokupnom udruženom radu.

Dohodak osnovne organizacije udruženog rada, odnosno svakog radnika ponaosob, postaje početak podružtvljanja i specifične cirkulacije celokupnog opredmećenog minulog rada koji je namenjen druš-

tvenoj reprodukciji, pri čemu je ta cirkulacija zapravo, rekao bih, samo tehnika jednog ekonomskog, materijalnog procesa u samom udruženom radu. Međutim, taj dohodak osnovne organizacije udruženog rada istovremeno je krajnja tačka tog procesa, jer se svi rezultati produktivnosti društvenog rada — sem onog dela dohotka koji se pretvara u društveno ili samoupravno konstituisane fondove zajedničke potrošnje — vraćaju u isti dohodak osnovne organizacije udruženog rada, odnosno na njen »konto«, pri čemu će na tom povratnom putu — merama društva i samoupravnih organa — vrlo verovatno biti izvršena i određena »korekcija« tog rasporeda dohotka po osnovnim organizacijama. Ali, bez obzira na takav mogućni delimični preraspored, ipak se time ne samo dohodak osnovne organizacije već i lični dohodak i ekonomski položaj radnika u sve većoj meri vezuje za rezultate produktivnosti društvenog rada uopšte.

Naravno, takvi odnosi se ne mogu ostvariti preko noći, samim ustavnim dekretom. Ali ono što je moguće i neophodno činiti danas, to je da se obezbedi da celokupni društveni sistem bude usmeren u tom pravcu, to jest da taj sistem podstiče i reguliše takvo kretanje. I upravo u tom smislu će novi Ustav, po mom mišljenju, predstavljati veoma značajan korak dalje.

Takav sistem ekonomskih odnosa samim svojim funkcionisanjem omogućavaće da se, na osnovu sve intenzivnije integracije udruženog rada za koju će dalji razvoj proizvodnih snaga stvarati potrebne uslove a i na osnovu iskustava i naučnih saznanja društva, postepeno smanjuje zavisnost radnog čoveka od njegovog tekućeg rada. Povećavaće se, pak, udeo zajedničkog rezultata ukupnog društvenog rada u određivanju ekonomskog i društvenog položaja svakog radnog čoveka, i to u svim oblastima društvenog rada i stvaranja. Time sam sistem proširuje mogućnost da se primena načela raspodele prema radu u dugoročnoj postepenosti dopunjuje i elementima

raspodele prema potrebama. Uostalom, to se u određenoj meri već i danas ispoljava u naporima da socijalne razlike u našem društvu ne pređu *objektivno* uslovljene granice, to jest one koje danas društvo ne može da izmeni, a da istovremeno ne potkopa i ne destimuliše angažovanje ljudskog faktora u radu i optimalni napredak u razvoju proizvodnih snaga i produktivnosti rada.

UDRUŽIVANJE RADA I DRUŠTVENIH SREDSTAVA U PRAKSI

Da bi bilo jasnije šta bi u praksi značila primena načela o udruživanju rada i društvenih sredstava, unekoliko ću pojednostaviti problem. Ako je ranije u procesu koncentracije i centralizacije viška rada u našem društvu prevladavala jednosmernost kretanja — to jest od radnika ka više ili manje samostalnim fondovima društvenog kapitala, gde je dohodak vrlo često iz ruku radnika prelazio u druge ruke, sada treba uspostaviti drugi, obrnuti pravac tog kretanja — da se taj višak rada, uvećan dodatnim dohotkom koji je zajednički rezultat povećane produktivnosti udruženog rada, vraća udruženim radnicima, s tim da se jedan deo tog dohotka racionalno preraspoređuje u tom kretanju u skladu sa društvenom ekonomskom politikom.

Zato su Amandmani i Teze za novi Ustav odredili da celokupni dohodak društvenog rada — sem, naravno, onog njegovog dela koji se utroši za zajedničke potrebe društva i privrede i koji se ne vraća u dohodak osnovne organizacije — treba da pritiče ne u neke fondove društvene akumulacije kojima se upravlja na monopolistički način, već samo u dohodak osnovnih organizacija udruženog rada i to — kao što je već rečeno — u određenoj srazmeri s radnim doprinosom te organizacije zajedničkom rezultatu udruženog rada, uključujući i rezultate gospodarenja akumulacijom. Znači, dohodak osnovne organizacije

udruženog rada zavisi i od rezultata njenog tekućeg rada, a i od uspeha u gospodarenju minulim radom. Kakva će biti ta srazmera, to jest u kolikoj će meri u dohotku učestvovati rezultati tekućeg rada, a u kolikoj rezultati gospodarenja opredmećenim minulim radom, i u kojoj meri će u sve te odnose biti ugrađivani i elementi solidarnosti i uzajamnosti radnih ljudi, ne može se jednom zauvek odrediti, kao što se ni merila rada ne mogu jednom zauvek utvrditi. Njih će kao društvenu konvenciju, kao društveni dogovor utvrđivati sami samoupravljači međusobnim sporazumevanjem, a i društvene regulativne mere, u zavisnosti od potreba i mogućnosti ekonomskog razvoja i opštih istorijskih dostignuća socijalističkog društva. Upravo svesna društvena aktivnost te vrste biće jedan od najznačajnijih faktora daljeg unapređivanja socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa.

Jer, ne treba zaboraviti da organizacije udruženog rada stižu dohodak, pre svega, na tržištu. A, kako tržište ne deli dohodak prema radu, već prema sopstvenim zakonima, to ni dohodak pojedine osnovne organizacije udruženog rada ne odražava samo količinu rada njenih radnika, već i položaj te organizacije u društvenoj reprodukciji, to jest da li raspolaze modernijom ili zaostalijom tehnikom i tehnologijom, i da li je zbog toga njen rad više ili manje produktivan. Taj dohodak zavisi i od toga kakav je inače položaj pojedinih grana društvenog rada na tržištu i u međusobnim odnosima. Prema tome, dohodak jedne osnovne organizacije može sadržati više, a dohodak druge organizacije manje tržišne dobiti, ekstradobiti, rente, raznih oblika kamate, itd., a to znači i veće ili manje mogućnosti za akumulaciju. Ta činjenica govori sama po sebi da dohodak osnovne organizacije udruženog rada ne može nikako biti tumačen isključivo kao rezultat radnog doprinosa kolektiva pojedine osnovne organizacije, već jedino kao deo ukupnog dohotka udruženog rada, kojim taj kolektiv upravlja. A tim upravljanjem, u stvari, on obavlja društvenu, a ne neku kolektivno-vlasničku

ili individualističku funkciju. Ali zato je bitno za ceo taj sistem proširene reprodukcije, za njegovo stimulanje i efikasno funkcionisanje, da se veći ili manji uspeh osnovnih organizacija u obavljanju te društvene funkcije prizna kao jedno od veoma važnih merila rada u svim oblicima raspodele prema radu. Samo u tom slučaju društveno prisvajanje opredmećenog minulog rada, koji čini akumulaciju, nije u suprotnosti sa radnikovim prisvajanjem ličnog dohotka, i obrnuto.

Doduše, jedno je sve to zapisati u Ustavu, a drugo je to ostvarivati u konfliktima interesa svakodnevnog života. No, Amandmani i Teze za novi Ustav predviđaju da odlučujuću ulogu u obezbeđivanju ovih odnosa u praksi treba da odigraju naročito sledeća tri faktora.

Prvo, tržišna raspodela dohotka, kakva je ona danas, nikako ne može biti priznata kao jedino merilo u raspodeli dohotka između osnovnih organizacija udruženog rada, a pogotovu ne u raspodeli ličnih dohodaka. Zato Teze za novi Ustav predviđaju da će kako same osnovne organizacije udruženog rada u međusobnim odnosima, tako i društvene regulativne mere dejstvovati u pravcu najvećeg mogućeg ujednačavanja uslova privređivanja i sticanja dohotka, to jest takvog ujednačavanja koje je u skladu sa zahtevima ekonomskog razvoja koji ne podnosi neke apsolutne ujednačenosti. Ustav, doduše, u tom pogledu ne daje neka konkretna rešenja, ali daje načela koja obavezuju društvo da usmerava te odnose ka postepenom ograničavanju stihijskog uticaja tržišta na raspodelu dohotka, odnosno akumulacije. Tako se, na primer, prema Amandmanima i Tezama za novi Ustav može i državnim propisom društveno-političkih zajednica odrediti da se renta ili ekstraprofit itd., moraju izdvajati ili u zajednički dohodak udruženih osnovnih organizacija, koji pripada svim tim organizacijama, ili da se čak izdvajaju iz radne organizacije, odnosno osnovne organizacije, i koriste na drugi način za razvoj proizvodnih snaga u društvu

uopšte. Teze za novi Ustav predviđaju i mogućnost da se i unutar radnih organizacija i širih radnih odnosno poslovnih udruženja, na osnovu ugovora o samoupravnom udruživanju, vrši raspodela dohotka među osnovnim organizacijama udruženog rada putem unutrašnjih »cena«, odnosno unutrašnjih ekonomskih kriterijuma.

Takođe se predviđa i mogućnost društvenog usklađivanja položaja grana udruženog rada u raspodeli društvenog dohotka. Doduše, neke od tih mogućnosti o kojima sam govorio kriju u sebi i opasnost od mehaničkog prelivanja dohotka produktivnijih organizacija u manje produktivne. Ali zbog te opasnosti ne bismo smeli odstupiti od samog tog načela, već moramo drugim merama i akcijama društva da tu opasnost što je moguće više isključimo. I u tom pogledu Teze za novi Ustav su veoma jasne.

Međutim, u vezi sa svim tim i sličnim problemima, treba ukazati i na drugu stranu medalje. Mi smo veoma skloni da govorimo o pravednosti u raspodeli, a pri tome često zaboravljamo na pravednost prema naporima za veću proizvodnju i veću produktivnost rada. A kad se radi o raspodeli dohotka u osnovnim organizacijama udruženog rada, onda je upravo to drugo od presudnog značaja. Jer, ako se ne budemo starali o tome da proizvodnja i produktivnost rada rastu i da budu stimulisani, nećemo imati ni šta da delimo. Drugim rečima, nemoguće je ukinuti one razlike u uslovima sticanja dohotka koje nameću same razlike u tehnici i tehnologiji sa kojom raspolažu pojedine radne organizacije. Ako bi društvo to učinilo, ono bi u svesti radnog čoveka uništilo svaki osećaj potrebe da se bori za bolju tehniku, moderniju tehnologiju i za veću produktivnost rada. A to bi značilo razaranje a ne razvoj proizvodnih snaga. Tu su, u stvari, granice mogućnosti za ujednačavanje uslova u sticanju dohotka. Takve razlike, prema tome, nisu iznimka, već pravilo. Konkretno razlike te vrste mogu se prevazilaziti samo razvo-

jem proizvodnih snaga, s tim što će se uvek ponovo javljati i nove razlike, neka vrsta stalnog takmičenja. A kako su te razlike objektivno uslovljene, one postoje u svim oblicima socijalističkog društva, a ne samo u našem. Zato problemima koji niču na toj osnovi društvo mora pristupati i sa jednog drugog stanovišta, to jest ono mora kroz sistem udruživanja i centralizacije dohotka i kreditni sistem stvarati ekonomske uslove, odnosno omogućavati dodatna društvena ulaganja da bi oni koji zaostaju u unapređivanju tehnike i tehnologije mogli da stižu i prestižu one koji idu ili koji su išli ispred njih.

I zatim, društvo treba da se stara da uticaj tih razlika ne bude suviše veliki i bitan na lične životne uslove radnika.

Prema tome, uticaj tržišta na raspodelu dohotka između radnih organizacija odnosno osnovnih organizacija udruženog rada, imaće značajnu pozitivnu ulogu i ubuduće, to jest u periodu socijalističke prakse koji sada možemo da sagledamo. Taj uticaj će postepeno slabiti u onolikoj meri uolikoj ekonomski položaj radnika u pogledu radnih i životnih uslova bude sve više zavisio od rezultata ukupnog društvenog rada, a ne samo od njegovog sopstvenog tekućeg rada. Na taj način će radnik sve manje biti radnik, a sve više član slobodne zajednice proizvođača, kao najrazvijenijeg oblika samoupravne zajednice ljudi. A time će se postepeno menjati i sam karakter tržišta.

No, to je naš cilj. To je, može se reći, budućnost socijalističkog samoupravnog društva. Dakako, na putu ka tome cilju biće potrebne i prelazne etape i mere, a sve će one biti dobre u onoj meri u kojoj nas budu približavale tom cilju.

Međutim, iako je to tako, u tim prelaznim fazama, ne znači da bi zbog takvih razlika, samih po sebi, mogli da nastanu ozbiljni problemi sa gledišta reprodukcije socijalističkih društvenih odnosa, ali pod uslovom da u tim odnosima dođe do punog izražaja i drugi faktor društvenog sistema, a to je društveni

karakter dohotka. I to ne samo zajedničkog dohotka celokupnog udruženog rada već i dohotka u pojedinačnim osnovnim organizacijama udruženog rada. U tom slučaju svi ekonomski odnosi koji nastaju u udruživanju rada i dohotka osnovnih organizacija udruženog rada ostaju isključivo oblici materijalnih kretanja, ekonomskih kretanja unutar fonda akumulacije u društvenoj svojini, koji će se u krajnjem rezultatu sve više svoditi, rekao bih, na takvu »tehniku« njenog raspoređivanja u organizacijama udruženog rada, koja neće biti oblik i sredstvo samovoljne distribucije nekih monopolističko-upravljačkih centara, već objektivno date distribucije koju nameću sama društvena ekonomika i borba za višu produktivnost rada. A sem toga, takav način ostvarivanja ekonomske funkcije sredstava društvene reprodukcije, to jest opredmećenog minulog rada udruženog rada, istovremeno omogućuje svim radnicima u udruženom radu da u sve većoj meri mogu i pojedinačno da učestvuju u zajedničkom rezultatu ukupnog udruženog rada.

A da se u takve odnose ne bi mogli ubaciti i neki oblici svojinskog ili monopolističkog raspolaganja dohotkom, neophodno je, prvo, obezbediti ravnopravnost radnika u pogledu što ujednačenijih zajedničkih merila rada u raspodeli ličnih dohodaka; zatim, neophodno je obezbediti i ravnopravnost radnika u pogledu reprodukcije uslova njihovog rada; i najzad, društveni sistem mora da obezbedi i one društvene aktivnosti i mere koje su neophodne za rešavanje problema strukturalnih odnosa između grana, problema regionalnog razvoja i sl., koji nemaju samo ekonomski značaj, već mogu uticati i na karakter društveno-ekonomskih odnosa. No, o nekim vidovima tih problema će biti reči kasnije.

Treći faktor društvenog usmeravanja mora biti sam sistem unutrašnjih ekonomskih odnosa u udruženom radu, to jest sistem međusobnih odnosa organizacija udruženog rada u ostvarivanju njihove društvene funkcije u oblasti društvene reprodukcije.

Upravo zato je, po mom mišljenju, pitanje kakav će biti sistem ekonomskih odnosa u udruživanju rada i dohotka, u zajedničkim ulaganjima i slično, od presudnog značaja za uspešno funkcionisanje celokupnog samoupravnog sistema udruženog rada, u konceptu koji daju Amandmani i Teze za novi Ustav. Tu se ne treba plašiti ni prelaznih rešenja ako ona otvaraju perspektivu jačanja sistema kao celine i mogućnosti za kasnija nova rešenja, to jest onda kad društvo bude imalo više objektivnih uslova da rešava ova pitanja na višem nivou socijalizma i humanizma. Nema sumnje, na primer, da će u budućnosti, kada životni i radni uslovi radnika budu u manjoj meri zavisili od rezultata njihovog tekućeg rada, a u većoj meri od rezultata celokupnog društvenog rada, biti i sve manje potrebe za takvim sredstvima kao što su kamata, učešće u dohotku po osnovi zajedničkog ulaganja, itd. Ali danas su ova sredstva još uvek uslov što slobodnijeg organskog povezivanja udruženog rada. Tu, uprošćeno govoreći, postoje dve mogućnosti: ili će se rad povezivati takvim ekonomskim sredstvima i kanalima ili će njega neko »odozgo« povezivati; odnosno, ili će udruženi rad biti jedan organski povezani sistem, ili će biti — kao što je Marks u svoje vreme govorio — »vreća krompira koju neko zavezuje odozgo«. Ako je to tako, onda upravo funkcionisanje takvih i sličnih sredstava treba učiniti što efikasnijim.

Naravno, ovde je bilo reči samo o osnovnim karakteristikama ekonomskih odnosa u procesu društvene reprodukcije. A sve se, dakako, ne svodi samo na odlučivanje u osnovnim organizacijama udruženog rada. Naprotiv, Amandmani i Teze za novi Ustav predviđaju u toj oblasti veoma značajnu ulogu kako države tako i celog sistema samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora. Odnosno, jedan sistem ne samo državne, već i samoupravne discipline koji mora biti usko povezan sa izgradnjom svih ovih odnosa.

Ovome se mora dodati još i to da se osnovnim organizacijama iz te cirkulacije minulog rada ne može vratiti njihov celokupni višak rada. Jedan njegov deo biće bespovratno utrošen za određene zajedničke potrebe i rizike udruženog rada i društva, a i za rezervne i slične zajedničke fondove. Drugi deo će, verovatno, biti preraspoređen između grana, organizacija udruženog rada, neprivrednih delatnosti, itd., u skladu sa regulativnim uticajem društva ka ujednačavanju uslova privređivanja. Ali, i u jednom i u drugom slučaju donosioci tih odluka o trošenju viška rada, za koje nije potrebna direktna saglasnost osnovnih organizacija udruženog rada, moraju biti javno odgovorni državni ili samoupravni organi, a ne neke monopolističko-upravljačke grupe koje se često kriju iza samoupravljanja, a u stvari nisu nikom odgovorne.

Sav preostali dohodak društvenog rada posle ovih izdvajanja mora da se sliva na »konto« dohotka osnovnih organizacija udruženog rada, da bi se zatim ponovo udruživao, to jest uključivao u proces društvene reprodukcije. Kontinuitet te cirkulacije dohotka time postaje neophodan uslov uspešnog funkcionisanja sistema društvene reprodukcije. A to će omogućiti radniku da putem kretanja dohotka njegove osnovne organizacije udruženog rada ima puni uvid u način i rezultate raspolaganja tim dohotkom. Sama, pak, njegova osnovna organizacija će upravo udruživanjem svog rada i dohotka sa drugim organizacijama ostvarivati funkciju neophodne koncentracije i centralizacije dohotka koja je jedan od prvih uslova neprekidnog porasta produktivnosti društvenog rada.

Uprošćeno govoreći, prema Tezama za novi Ustav, postoji samo dohodak osnovne organizacije udruženog rada, koji kroz razne oblike udruživanja i cirkulacije u sistemu društvene reprodukcije daje svoje društvene rezultate. Znači, dohodak se više ne deli na deo kojim raspolažu osnovne organizacije, na

deo kojim raspolažu radne organizacije, na deo kojim raspolažu udružena preduzeća, na deo kojim raspolažu banke, itd. Međutim, rad se mora udruživati, a koncentracija i centralizacija društvene akumulacije neophodne su za razvoj tehnike i tehnologije i proizvodnih snaga uopšte. S obzirom na to da udruženi rad nije mehanički sastavljen iz pojedinačnih radova radnika, već je organski povezan i isprepleten udruženi društveni rad — od neposredno proizvodnog rada do nauke — jasno je da se i onaj deo dohotka koji kao opredmećeni minuli rad radnika služi za razvoj zajedničke osnove rada svih radnih ljudi, mora i dalje udruživati na manje ili više istim ili sličnim nivoima kao sada, ali na bitno drukčiji način, u drugim količinama i u drugim srazmerama. A da bi taj proces udruživanja sredstava i rada zaista što slobodnije tekao, neophodno je da postoji, pre svega, dovoljno jak interes samih osnovnih organizacija da najracionalnije udružuju ne samo svoj tekući rad već i svoj dohodak sa radom i dohotkom drugih organizacija udruženog rada. Taj interes će postojati samo u slučaju ako radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada budu svesni činjenice da od tog procesa udruživanja rada i dohotka zavise i rad i dohodak osnovne organizacije udruženog rada, i lični dohodak i životni uslovi svakog pojedinog radnika. Znači, svi problemi funkcionisanja takvog sistema ekonomskih odnosa izraziće se u pitanju: kako da društvo u takvim ekonomskim odnosima praktično obezbedi ostvarivanje tih ciljeva?

DRUŠTVENO REGULISANJE I USMERAVANJE UDRUŽIVANJA RADA I DOHOTKA

Mislim da su strahovanja da će proces udruživanja biti suviše prepušten stihiji proizvoljnog odlučivanja u osnovnim organizacijama udruženog rada neopravdana i nedovoljno utemeljena, ukoliko pri-

vredni i samoupravni sistem budu opremljeni odgovarajućim sredstvima društvenog regulisanja i usmeravanja. Ne isključujem mogućnost da u prvim fazama bude i ozbiljnijih problema te ili neke druge vrste, delom zbog odsustva iskustva, delom zbog otpora pristalica postojećeg stanja. Ali, bojim se da će se ti problemi pojaviti više i češće u obliku zakidanja prava i uloge osnovnih organizacija nego u obliku autarkičnih tendencija u samim tim organizacijama. No, bilo kako bilo, društvo mora računati i sa jednom i sa drugom mogućnošću, i sa jednim i sa drugim tendencijama, i mora raspolagati potrebnim sredstvima za usklađivanje i usmeravanje razvoja tih odnosa, a i za efikasnu intervenciju ako ona bude neophodna. U tom smislu Teze za novi Ustav predviđaju da odgovorni državni organi mogu i da su obavezni da preduzimaju neophodne regulativne mere, pa i da zakonom mogu propisati — kad je to stvarno u društvenom interesu — i obavezno udruživanje sredstava, pa čak i njihovo izdvajanje iz dohotka osnovnih organizacija udruženog rada. Ali, to će uvek biti odgovorna politička odluka ovlašćenih organa, i to pod uslovima koje utvrđuje Ustav, a ne samovolja nekih tehnokratsko-upravljačkih grupa, kao što se to sada često događa. A što je najvažnije, i kad se preduzimaju takve mere, one po pravilu neće menjati međusobne ekonomske odnose osnovnih organizacija udruženog rada, bez obzira na to da li je udruživanje dohotka dobrovoljno ili obavezno. Drugim rečima, ni obavezno udruživanje neće značiti otuđivanje dohotka od radnika, već samo, rekao bih, autoritativnije usmeravanje upotrebe tog dohotka.

Novi Ustav, dakle, nije orijentisan na neku mehaničku decentralizaciju ili dalje »drobljenje« privrede ili na potcenjivanje ekonomske uloge države, kao što nam to prebacuju protivnici Amandmana. Naprotiv, time što donosi nova rešenja u sistemu društveno-ekonomskih odnosa, novi Ustav upravo ima za cilj

da uspostavlja čvršće ekonomske i druge pretpostavke i stimulanse za ubrzanje unutrašnje integracije samoupravnog rada, i da, istovremeno, i ekonomsku ulogu države podređuje takvim odnosima u samoupravno udruženom radu.

No, time se ne iscrpljuje uloga države u udruživanju rada i dohotka. Drugi, po mom mišljenju glavni zadatak njene ekonomske uloge, zajedno sa samoupravnim organima, biće svakako u tome da celokupnim sistemom društvenog planiranja, kao i svojom tekućom politikom i daljom izgradnjom privrednog sistema oblikuje, jača i usmerava onaj radni, ekonomski, poslovni i stvaralački interes osnovnih i drugih organizacija udruženog rada koji ih orijentiše ka udruživanju rada i dohotka sa drugim organizacijama udruženog rada.

A to će ne samo ekonomski, već i stvaralački zainteresovati radnika da svoj rad i rezultate rada ne posmatra izolovano, samo kroz svoju osnovnu organizaciju, već u organskoj povezanosti sa celokupnim društvenim radom. To je, po mom mišljenju, najveća novina koja se predviđa u Tezama za novi Ustav. Jer, ne treba zaboraviti na Marksove reči da nikada nije postojalo društvo bez nekakvog oblika svojine, pa ni naše društvo nije bez svojine. A geneza društvene svojine, prema Marks-u, je da je to, malo uprošćeno rečeno, najpre klasna svojina ljudi koji rade, zatim svojina svih građana, prvo na nivou nacije, a potom i u međunarodnim razmerama. Mi smo u toj prvoj fazi, kada je društvena svojina u stvari klasna svojina ljudi koji rade sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini. I to svojina svih radnih ljudi — od onih u materijalnoj proizvodnji do onih u oblasti naučnog istraživanja i u drugim društvenim delatnostima koje su sastavni deo udruženog rada — jer u proizvodnim odnosima našeg društva upravo svi ti ljudi čine radničku klasu. I baš za takve oblike proizvodnih odnosa Amandmani i novi Ustav nastoje da daju načelna rešenja.

TEŽIŠTE IZMENA U SISTEMU PROŠIRENE REPRODUKCIJE

Proširena reprodukcija se obično smatra centralnim područjem svakog društveno-ekonomskog sistema, pa i našeg. Ono što je neizmenljivo i u dosadašnjem i u budućem sistemu proširene reprodukcije, to je činjenica da ta reprodukcija zahteva koncentraciju i centralizaciju društvene akumulacije, to jest udruživanje rada i dohotka. Pošto se sada ukupan dohodak nalazi u osnovnoj organizaciji udruženog rada, koja postaje odlučujući subjekt upravljanja i centralizacije akumulacije, centralni problem sistema proširene reprodukcije u novim uslovima je: kako usmeriti i podsticati radnika, odnosno njegovu osnovnu organizaciju da racionalno udružuje i ulaže svoj dohodak sa drugim organizacijama udruženog rada, sa bankama itd. Doduše, pri donošenju takvih odluka osnovna organizacija udruženog rada nije prepuštena sama sebi niti je apsolutno samostalna. Nju će usmeravati kako njena sopstvena samoupravna odgovornost prema drugim radnicima, to jest prema drugim osnovnim organizacijama udruženog rada sa kojima je radno povezana, tako i njena društvena odgovornost, kao i društveni planovi i celokupna ekonomska politika društva. Ali se te mere, rekao bih, u oblasti društvene nadgradnje moraju ipak zasnivati prvenstveno na materijalnoj i stvaralačkoj zainteresovanosti radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada, jer bez toga pomenuta sredstva i način usmeravanja razvoja ne mogu dati zadovoljavajuće rezultate.

Prema tome, u ovoj fazi ustavnih promena, težište izmena u sistemu proširene reprodukcije je da se ustavno zagarantuje što neposrednija ekonomska i politička kontrola radnika nad sredstvima za proizvodnju. Pod kontrolom podrazumevam i odlučivanje i raspolaganje tim sredstvima, uključujući tu i sredstva za proširenu reprodukciju, odnosno za investi-

cije, itd. Ali, težište izmena je i u tome da se ustanove odgovarajući ekonomski mehanizmi i stimulatивniji oblici slobodnje i brže cirkulacije sredstava proširene reprodukcije po ekonomskim kriterijumima, koji će povećati materijalnu zainteresovanost radnika za veću produktivnost rada i za racionalnu politiku investiranja. Samim tim će ih takvi odnosi, snažnije nego do sada, upućivati da investiraju tamo gde je to opravdano i sa stanovišta zajedničkog društvenog interesa, odnosno u skladu sa zajedničkim društvenim planovima, a relativno manje će doći do izražaja — iako ne tvrdim da će sasvim nestati — razni regionalni, partikularistički i slični interesi, koji su u suprotnosti sa zajedničkim interesom udruženog rada.

Zbog toga je sistemom proširene reprodukcije i raspodele dohotka uopšte pre svega neophodno obezbediti da rast dohotka osnovne organizacije udruženog rada, a i ličnih dohodaka radnika bude što direktniji izraz celovitog rezultata dugoročnog gospodarenja osnovne organizacije udruženog rada i u okviru zajednica udruženog rada, a ne samo u toj organizaciji.

Time se svest radnika, da tako kažem, okreće proširenoj reprodukciji, a integracija i društveno neophodna koncentracija i centralizacija kapitala dobija snažnije ekonomske i stvaralačke impulse, jer postaje potreba samog radnika.

U protivnom, ako radnik ne bude video neposredne materijalne koristi od udruživanja svog dohotka sa drugim radnim organizacijama, neposredno ili putem banaka i raznih oblika integracije i kooperacije itd., on će sve posmatrati samo kroz sopstvenu organizaciju udruženog rada, što bi neizbežno vodilo usitnjavanju sredstava društvene reprodukcije, a investicije činilo skupljim i manje rentabilnim, sa svim negativnim posledicama koje iz toga proizlaze za privredni razvoj.

EKONOMSKI ODNOSI PRI ZAJEDNIČKOM ULAGANJU SREDSTAVA

U suštini, kako Amandmani, tako i Teze za novi Ustav samo razrađuju i učvršćuju ona načela ekonomskih i pravnih odnosa u svim oblicima udruživanja dohotka, zajedničkog ulaganja i poslovanja u okviru cirkulacije društvenog dohotka koja su utvrđena u postojećem saveznom zakonodavstvu o zajedničkim ulaganjima. Međutim, Teze za novi Ustav unose i dve novine u taj sistem.

Prvo, ta načela postaju, rekao bih, univerzalna, to jest jedina moguća u svim ekonomskim odnosima te vrste, dok su sada, u stvari, samo jedna od mogućnosti za zajednička ulaganja.

I drugo, i početak i kraj cirkulacije društvenog dohotka uvek je jedino osnovna organizacija udruženog rada sa svojstvima utvrđenim Ustavom, a ne proizvoljno oblikovana radna organizacija, kao što je to više ili manje bio slučaj do sada. A to je, kao što je poznato, omogućavalo da se pod firmom fuzije, ili stvaranja udruženog preduzeća, formiraju velike kombinovane organizacije koje samim tim stiču pravo i mogućnost za prilično proizvoljnu centralizaciju dohotka. Upravo takve mogućnosti su bile među najjačim podsticajima tehnokratsko-monopoliističkih tendencija.

U skladu sa takvim ustavnim konceptom, ekonomski odnosi između osnovnih organizacija udruženog rada, odnosno radnih organizacija koji se uspostavljaju kroz raznovrsne oblike udruživanja rada i sredstava i cirkulacije društvene akumulacije moraju biti, pre svega, u skladu sa ustavnim načelima i zakonom. Oni će se konkretnije razrađivati i utvrđivati bilo samoupravnim sporazumom i zajedničkim planom — dugoročnim, kratkoročnim itd. — kad se radi o čvršće udruženim ili trajnijom kooperacijom povezanim organizacijama, bilo ugovorom — kad je reč o pojedinačnim poslovima ili o takvim ulaganjima

dohotka koja nisu povezana sa neposrednim udruživanjem rada.

Osnovne organizacije udruženog rada, odnosno partneri u zajedničkim ulaganjima prilikom udruživanja rada i sredstava mogu zasnivati svoju saradnju kao i do sada, na primer, na čistim kreditnim odnosima, sa utvrđenim rokovima, anuitetima i kamatama. Taj oblik će verovatno prevladavati, ili bar biti veoma čest u onim slučajevima kada je reč o pojedinačnim poslovima ili kada se vrše zajednička ulaganja bez neposrednog udruživanja rada.

Druga mogućnost je da se partneri, koji udružuju svoj dohodak ne samo radi zajedničkog ulaganja već i radi zajedničkog snošenja rizika, međusobno dogovore, u skladu sa ustavnim odredbama, o oblicima zajedničkog učešća u povećanom dohotku koji je stečen kao rezultat zajedničkog rada i zajedničkog ulaganja. U takvim oblicima saradnje udeo partnera u novostvorenom dohotku može biti veći ako je taj novostvoreni dohodak veći, a može i da ga uopšte ne bude, ako nisu postignuti ciljevi zbog kojih se pristupilo udruživanju. Već sama ta solidarnost u snošenju rizika i obostrana ekonomska odgovornost ukazuju da će takav oblik međusobnih ekonomskih odnosa biti najčešći, u stvari čak i normalan, u odnosima među osnovnim organizacijama u istoj radnoj organizaciji ili u zajedničkom širem udruženju rada, u kombinatima, poslovnim udruženjima itd. Ovakav odnos biće verovatno dosta čest i u onim slučajevima kada jedna osnovna organizacija udruženog rada, odnosno radna organizacija, ulaže svoj dohodak u drugu radi stvaranja uslova za trajniju kooperaciju rada, i to u slučajevima kad inače ne dolazi do neposredne fuzije ili organizovanog udruživanja tih organizacija.

U skladu sa Amandmanima, odnosno Tezama za novi Ustav, radni kolektiv ni jedne osnovne organizacije udruženog rada u takvim odnosima ne može imati nekakvo sopstveničko pravo na trajno izvlačenje dohotka iz druge osnovne ili radne organizacije

u koju je uložio svoja sredstva, već samo pravo na povraćaj uloženi sredstava kao i na ugovorenu naknadu u obliku privremenog učešća u dohotku, koje u ovom slučaju, da tako kažem, zamenjuje kamatu i ima sličnu ulogu koja odgovara specifičnim uslovima udruživanja dohotka uz zajednički rizik a, pre svega, uslovima zajedničke proizvodnje i drugim zajedničkim ciljevima. Takvi odnosi mogu biti uspostavljeni i regulisani bilo ugovorom o celovitoj fiksnjoj sumi, koja će biti isplaćena kroz određeni procent učešća u novoostvarenom dohotku, bilo ugovorom kojim će se ustanoviti vremenski rok u kome partner, odnosno partneri imaju pravo na takvo učešće u dohotku.

Ako to imamo u vidu, onda je pogotovo jasno da su ograničena prelivanja dohotka putem kamate ili privremenog učešća u dohotku uvek samo prelivanja u cirkulaciji dohotka u društvenoj svojini, a ne zadiru u ravnopravni društveno-ekonomski položaj radnika. Jer sama činjenica što će radni kolektiv jedne organizacije, koja ostvaruje veću akumulaciju, raspolagati većim dohotkom od drugog koji ostvaruje manju akumulaciju ne stvara neravnopravne odnose među radnicima. Neravnopravnost, u stvari, počinje tamo gde prvi kolektiv, koji raspolaže većom akumulacijom, prisvaja veći deo iz te akumulacije odnosno dohotka za ličnu i zajedničku potrošnju, nego što to priznaju zajednički utvrđena merila rada u samoupravno udruženom radu u celini i u pojedinim njegovim delovima. Osim toga, iz svega ovoga takođe proizlazi da klasični kreditni odnosi sa anuitetima, određenim rokovima i kamatama nose u sebi više mogućnosti za pojave ekonomske i socijalne neravnopravnosti radnih kolektiva nego odnosi koje predviđaju Ustavni amandmani, to jest oni ekonomski odnosi koji su zasnovani na solidarnom riziku radnih kolektiva.

U skladu sa tim načelima, osnovne organizacije u sastavu iste radne organizacije ili šireg poslovnog udruženja ne stiču neko automatsko pravo na učešće

u zajednički stečenom dohotku, već samo u srazmeri sa uložnim radom i dohotkom u zajednička poslovna sredstva radne organizacije, odnosno poslovnog udruženja. Takvi odnosi, s jedne strane, prinuđuju osnovnu organizaciju udruženog rada da udružuje svoja sredstva u okvirima radne organizacije i širih radnih udruženja, ali joj istovremeno obezbeđuju i to da joj se ta sredstva oplođena vraćaju nazad u onoj meri u kojoj je zajednički poduhvat bio uspešan. A merilo tog uspeha neće uvek biti jedino povećanje dohotka, već najčešće, čak možda u prvom redu, postizanje određenih ciljeva u zajedničkim naporima za povećavanje produktivnosti rada putem jačanja uzajamne radne kooperacije.

No, i kad je reč o jednostranom ulaganju jedne osnovne, odnosno radne organizacije u drugu organizaciju sa kojom ne udružuje neposredno svoj rad i nije fuzionisana sa njom, odnosi će u suštini biti isti. Takva će ulaganja organizacije udruženog rada preduzimati verovatno tada kada budu zainteresovane za radnu kooperaciju sa organizacijama sa kojima zajednički ulažu dohodak. Dakle, i tu se u suštini radi o udruživanju rada i dohotka, jer je ulaganje u drugu organizaciju udruženog rada samo oblik udruživanja i zajedničkog ulaganja dohotka. Uostalom, takvi oblici finansiranja već danas se široko primenjuju, mada nisu postali opšte pravilo. A dosadašnja praksa upravo u tom pogledu ne ukazuje na neke ozbiljnije deformacije, sem, dakako, kad se u takve odnose ubacuje tehnokratski monopol. Naravno, i država će zakonom morati regulisati te odnose, naročito u tom smislu da se čistim finansijskim poslovanjem mogu baviti samo banke i druge ovlašćene organizacije te vrste sa posebnom odgovornošću, a ne svako ko bi to hteo.

U odnosima između osnovnih organizacija udruženog rada koji nastaju prilikom udruživanja rada i sredstava moglo bi doći do pojave elemenata neravnopravnosti i eksploatacije ako bi stihija pretvorila te odnose u nekakav »kapital-odnos«. Na primer,

ako bi osnovna organizacija čiji je dohodak uložen u drugu organizaciju udruženog rada stekla time neko svojinsko pravo, to jest da više ili manje trajno prisvaja dobit ostvarenu u toj drugoj organizaciji. Drugim rečima, ako bi ona posle toga, kad su joj već vraćena njena sredstva zajedno sa ugovorenom naknadom, i dalje izvlačila dohodak iz druge organizacije, onda bi se moglo govoriti o elementima prisvajanja tuđeg rada, odnosno čak o jednoj izrazito nesocijalističkoj deformaciji. Međutim, Amandmani i Teze za novi Ustav to izričito zabranjuju. Naravno, tome što je to Ustavom zabranjeno još ne znači da u praksi ne mogu da se pojave i takve tendencije. No, mislim da su ustavna načela dovoljno konkretna i da bi ih zakonodavstvo moglo do te mere razraditi da takve tendencije ipak budu sprečene.

Ustavni amandmani kao i Teze za novi Ustav, naime, izričito određuju da učešće u dohotku radne organizacije može biti samo oblik isplaćivanja uložnog dohotka i unapred dogovorene naknade. Kada se učešćem iscrpi i jedno i drugo, onda prestaje svako pravo ulagača prema drugoj radnoj organizaciji. Znači, prestaje učešće u dohotku. Time je »kapital-odnos« unapred onemogućen — naravno, ako primena ustavnih načela u praksi bude obezbeđena adekvatno a zaista ima razloga da verujemo da će to tako biti.

Do ne tako teških, ali ipak do nedopustivih pojava neravnopravnosti moglo bi, takođe, da dođe ako bi naknada za uloženi dohodak bila previsoka. Ali to je slična pojava kao kod kamate. Zato Teze za novi Ustav predviđaju pravo i obavezu društveno-političkih zajednica da svojim zakonodavstvom, odnosno regulativnim merama, efikasno obezbeđuju ustavnost u tim odnosima. Očigledno je da će u tim ekonomskim odnosima biti veoma značajna kako uloga intervencije i kontrole društvenih organa, tako i uloga samoupravnog dogovaranja i sindikata u tom dogovaranju.

Uopšte, rekao bih da sindikati u uslovima novog Ustava i na njemu zasnovanih društveno-ekonom-

skih odnosa moraju ići daleko preko granica svoje klasične uloge i da će morati da preuzmu svoje odgovornosti i u uređivanju takvih novih oblika međusobnih ekonomskih odnosa između radnih kolektiva koji se pojavljuju tek u samoupravnom socijalističkom društvu, odnosno u uslovima koji su predviđeni Amandmanima i Tezama za novi Ustav.

Treći izvor određenih deformacija mogao bi nastati ako sam sistem ne bi dovoljno efikasno regulisao *način i uslove* u kojima se može ostvarivati učešće u zajedničkom dohotku. Naime, to učešće nikako ne bi smelo ići na štetu ravnopravnog položaja radnika u međusobnim odnosima. Teze za novi Ustav daju u tom pravcu sasvim određena načela, a zakonodavstvo koje će biti izgrađeno na toj osnovi moraće dati i konkretna uputstva za uređivanje takvih odnosa.

U skladu s tim svakako će biti neophodno da se prilikom zaključivanja samoupravnih sporazuma ili ugovora obezbedi ravnopravnost radnika raznih osnovnih organizacija, naročito u dva pravca: *prvo*, u pogledu formiranja zajedničkih merila rada za sticanje ličnog dohotka, tako da bi dve organizacije, koje se povezuju međusobnim udruživanjem dohotka, bile istovremeno i međusobno odgovorne za, da tako kažem, jednak ekonomski položaj radnika i u jednoj i drugoj organizaciji; a *drugo*, u pogledu uslova privređivanja, odnosno reprodukovanja uslova rada te druge organizacije u koju su sredstva uložena. Jer, nezamislivo je da bi jedna organizacija udruženog rada mogla u bilo kom vidu steći pravo ili mogućnost da izvlači iz druge organizacije dohodak po cenu, na primer, obaranja ličnih dohodaka radnika u njoj ili one akumulacije koja je neophodna za njen normalan razvoj i ravnopravni položaj u uzajamnim odnosima. Drugim rečima, ne celokupni dohodak nego samo onaj deo dohotka koji preostaje posle obezbeđenja onih elemenata ravnopravnosti radnih kolektiva koji su utvrđeni Ustavom, samoupravnim sporazumima i društvenim regulativnim merama može

biti izvor raspodele odnosno učešća partnera koji su uložili svoj dohodak u poslove predviđene zajedničkim planovima. Tu će, verovatno, ponekad biti potrebe i za nekim izuzecima, ali u suštini upravo ti principi moraju biti obezbeđeni. U stvari, tim putem će svi ekonomski odnosi u oblasti udruživanja rada i dohotka sve više postajati samo oblik racionalnog ekonomskog raspoređivanja sredstava društvene reprodukcije u društvenoj svojini, a sve manje će biti faktor odnosa među ljudima.

ULOGA BANAKA U SISTEMU PROŠIRENE REPRODUKCIJE

U vezi sa već pomenutim problemima otuđivanja sredstava proširene reprodukcije, koja se koncentrišu u bankama, spoljnoj i unutrašnjoj velikoj trgovini, osiguravajućim zavodima itd., rekao bih najpre nešto o ulozi banaka.

Pre svega, u bankama je centralizovan najveći deo društvene akumulacije, i to tako velik da su privredne organizacije udruženog rada, u stvari, u punoj zavisnosti od banaka kad je reč bilo o finansiranju proširene reprodukcije, bilo o obrtnim sredstvima potrebnim za normalno održavanje proizvodnje na dostignutom nivou. Samofinansiranje privrednih organizacija, kad je reč o investicijama u osnovna ili obrtna sredstva, spustilo se, rekao bih, na tako nedopustivo nizak nivo, da to već nanosi veoma ozbiljnu štetu ne samo društveno-ekonomskim odnosima nego i samoj privredi. A bez odgovarajućeg nivoa samofinansiranja radnih organizacija ne može biti ni racionalne politike bankarskog finansiranja. Zbog toga, u našem privrednom sistemu ima kreditni sistem u celini preveliku ulogu tako da on u dobroj meri sprečava direktno udruživanje rada i dohotka samih radnih organizacija. Te organizacije su u tolikoj meri zavisne od bankarskog ili sličnog kredita da je njihova samostalna odgovornost za

privredni razvoj svedena daleko ispod neophodnog minimuma. I najzad, sam kreditni sistem je tako postavljen da su banke stimulisane da, preko relativno visokih kamata, učešća u dohotku i kratkih rokova otplate, izvlače nenormalno veliki deo dohotka iz organizacija udruženog rada i koncentrišu ga u kreditnim fondovima kojima same raspoložu. Karakteristična je, na primer, već sama činjenica da se u nas vrlo veliki deo sredstava društvene akumulacije, prema nekim podacima, čak oko jedne trećine, formira na osnovu kamata. A ta kamata se, u stvari, uglavnom sliva u slobodna bankarska sredstva, kojima se monopolistički upravlja, odnosno bez kontrole od strane radnih organizacija i same države.

Mislim da u svemu tome treba da tražimo glavne uzroke relativno sporog procesa integracije samoupravnog rada. Jer zbog ograničenih sredstava privrednih organizacija i dominacije banaka, sama ta integracija tako malo može da izmeni ekonomski položaj pojedinih radnih organizacija da one gube interes za nju.

Razume se, banke treba i dalje da budu veoma značajan faktor neophodne koncentracije i centralizacije dohotka udruženog rada, odnosno društvene akumulacije i njene racionalne upotrebe. Ali, one definitivno moraju da budu lišene monopolističke ekonomske »vlasti« nad društvenim sredstvima, a time i nad udruženim radom. Prema Tezama za novi Ustav, banke mogu i treba da budu samo sastavni deo i instrument takve organizacije i takvih odnosa u samoupravno udruženom radu, u kojima svi oblici dohotka koji se realizuju u procesu cirkulacije društvene akumulacije — kroz bankarski i kreditni sistem i međusobne ekonomske odnose organizacija udruženog rada — pripadaju, odnosno slivaju se u dohodak udruženih osnovnih organizacija.

Ali, takav odnos ne samo da ne sprečava, već upravo pretpostavlja da banke i dalje posluju kao samostalne i odgovorne privredne organizacije, a ne samo kao neka ekonomski i politički neodgovorna

administrativno-izvršna služba njihovih komitenata. Takođe je jasno da banka ne može zavisiti samo od svakodnevnih odluka osnovnih organizacija udruženog rada koje u njoj udružuju svoja sredstva, za svaki posao u koji ona ulazi. Očigledno je da banka mora raspolagati i sa dugoročno centralizovanim sredstvima za dugoročne planove, za dugoročna ulaganja, da bi mogla da vrši svoju ekonomsku funkciju u udruženom radu.

Međutim, i u vršenju te funkcije banka neće moći monopolistički raspolagati nikakvim takvim sopstvenim fondom društvenog kapitala koji bi joj omogućio da na toj osnovi prisvaja dohodak organizacija udruženog rada, odnosno da raspolaže njime bez ekonomske odgovornosti prema tim organizacijama.

U skladu sa ovim, celokupna bankarska sredstva pripadaju dohotku organizacijâ udruženog rada, odnosno njihovim osnovnim organizacijama koje ulažu svoja sredstva u banku.

U tom smislu će i sadašnji kreditni fond, koji je čisto bankarsko-finansijski instrument, morati da izmeni svoj karakter. Odnosi u vezi s tim treba da se izgrađuju na istim načelima koja će važiti za ekonomske odnose u udruživanju rada i dohotka uopšte, s tim što ta načela i oblici tih odnosa moraju biti prilagođeni prirodi bankarskog poslovanja.

Iz toga, takođe, proizlazi da banka može doći do dugoročnih sredstava samo na osnovu, samoupravnim sporazumima ili ugovorima utvrđenih, kratkoročnih i dugoročnih uzajamnih obaveza organizacija udruženog rada koje sa svojim sredstvima učestvuju u banci, a koje će biti izražene u dugoročnim i tekućim kreditnim planovima i drugim oblicima privrednog planiranja i samoupravnog dogovaranja. Ali, to istovremeno znači da u banci udružene organizacije snose solidarnu, odnosno unapred ugovorenu materijalnu odgovornost i za negativne rezultate poslovanja banke.

Sem toga, banka mora obavezno imati i rezervni fond, kao zajednički fond njenih članova koji predstavlja jednu od njihovih dugoročnih obaveza u snošenju rizika u poslovanju banke, ali to, naravno, nije i jedina garantija. Na taj način će iza svake banke stajati svojom odgovornošću i jemstvom sve organizacije udruženog rada koje su u njoj udružene. Svakako da će i država imati u toj oblasti značajnu regulativnu ulogu radi obezbeđenja solventnosti banaka i radi normalnog toka društvene reprodukcije na osnovu društvenog plana.

Sama banka, odnosno njen radni kolektiv raspolagao bi jedino dohotkom koji je neophodan za rad i za razvoj same bankarske delatnosti, njenu modernizaciju, tehničku opremljenost itd., i naravno, za lične dohotke radnika zaposlenih u njoj i za njihovu zajedničku potrošnju. Taj dohodak kolektiva banke, takođe, mora sadržati i sve potrebne stimulatívne elemente da i sam kolektiv banke bude zainteresovan za dobre rezultate poslovanja banke. Van toga, radni kolektiv banke sâm ne bi mogao raspolagati ni jednim fondom banke. O njima bi donosile odluke samo u banci udružene radne organizacije i to putem odgovarajućeg samoupravnog demokratskog mehanizma, zasnovanog, po pravilu, na delegatskom sistemu.

Međutim, za uspostavljanje, dalji razvoj i dobro funkcionisanje takvog bankarskog sistema nisu dovoljna samo ustavna načela, već je neophodno, naravno, da se što je moguće brže izvrše i neke druge nužne promene u samoj materijalnoj strukturi naše privrede.

Uporedo sa reorganizacijom bankarskog sistema moraju se izvršiti i neke druge promene u našem privrednom sistemu. Ukazaću samo na neke od njih. Organizacijama udruženog rada, pre svega, mora ostati više dohotka, odnosno društvo mora stvoriti uslove da više dohotka ostane u samim organizacijama udruženog rada, da bi se one mogle u većoj meri pojaviti kao faktor samofinansiranja u procesu

društvene reprodukcije. Organizacije udruženog rada moraju u tom okviru takođe doći do većih obrtnih sredstava, kako bi bile manje zavisne od kreditnog sistema. Osim toga, banke ne bi smele ulagati sredstva u razvoj radnih organizacija pod takvim kreditnim uslovima da ih se ne tiče ni položaj toga radnog kolektiva, ni likvidnost te radne organizacije, ni realni izgledi i rezultat uloženi investicija, već samo striktno održavanje rokova isplata, anuiteta i kamata koje su i inače, kao što je poznato, u nas relativno visoke. Drugim rečima, mada su granice rizika u poslovanju banaka čvršće određene nego u bilo kojoj drugoj radnoj organizaciji, o čemu, naravno, treba voditi računa, ipak mislim da bi u poslovanju banaka trebalo da dobiju širi prostor oni ekonomski odnosi o kojima je bilo reči u vezi sa udruživanjem rada i dohotka uopšte, to jest ekonomski odnosi koji se zasnivaju na ravnopravnom snošenju rizika kod ulaganja.

Sem toga, zakonima i samoupravnim sporazumima o udruživanju u banci treba određenije utvrditi ne samo odgovornosti i obaveze već i prava prema banci onih organizacija udruženog rada koje dobijaju sredstva od banke. Mislim da na taj način treba, pre svega, obezbediti da se obavezama tih organizacija prema banci ne narušavaju ona ustavna prava osnovnih organizacija koja se odnose na obezbeđivanje osnovnih uslova za njihovu prostu i proširenu reprodukciju i ravnopravnost radnika u pogledu ličnih dohodaka. Jer, ne može se dalje trpeti praksa da banke daju kredit, a da pri tome ne vode računa o posledicama preteških obaveza za radnu organizaciju.

Neko može reći da će to smanjiti mogućnost radnih organizacija da dođu do bankarskih kredita. Ta je pretpostavka, verovatno, odnosno gotovo sigurno, i opravdana, ali će takva situacija znatno snažnije usmeravati same organizacije udruženog rada na direktno udruživanje rada i dohotka, to jest

na njihovu integraciju. A sadašnje stanje, u stvari, neguje iluziju da se može uspešno živeti i u jednoj razdrobljenoj privredi, oslanjajući se na bankarski kredit i na očekivanje »blagodeti« inflacije koja »potire« stvarnu vrednost dobrog dela dugova.

EKONOMSKI ODNOSI TRGOVINSKIH I PROIZVODNIH ORGANIZACIJA UDRUŽENOG RADA

Slična centralizacija akumulacije, mada ne tako velika kao u bankama, vrši se u spoljnotrgovinskim organizacijama, gde se koncentriše značajan deo dohotka proizvodnih i drugih privrednih organizacija i pretvara se, u stvari, u samostalni kapital spoljnotrgovinskih organizacija kojima upravljaju vrlo male grupe ljudi, a da pri tome ne odgovaraju ni radnim kolektivima koji preko njih posluju, niti državnim organima, osim, naravno, koliko se to odnosi na kontrolu zakonitosti. To se u dobroj meri odnosi i na jedan deo krupne unutrašnje trgovine. Zato se i dešava da se relativno značajan deo sredstava takvih organizacija odliva u razne investicije ili u potrošne svrhe izvan privrede. Ovo odlivanje je ne tako retko i veoma neracionalno, možda više na tom nego na bilo kom drugom području naših privrednih investicija. Drugim rečima, ove organizacije ne ulažu sredstva u razvoj onih privrednih organizacija od kojih žive.

Normalno je, doduše, da se u oblasti trgovinskog prometa centralizuje deo društvene akumulacije, ali je neodrživo u sistemu samoupravno udruženog rada da se upravo ta centralizacija vrši na način kojim se izvlači višak rada iz proizvodnje i »ubacuje« u druge sfere, to jest da se na taj način razdvaja trgovina i proizvodnja, umesto da ih ta sredstva udružuju.

Sada postoje i mišljenja da bi spoljnotrgovinske i unutrašnje velike trgovinske organizacije trebalo da budu samo neki komercijalni servis proizvodnje.

Međutim, to je druga krajnost u koju nikako ne bismo smeli ići. Trgovina — kako spoljna tako i unutrašnja — sastavni je deo proizvodnje i udruženog rada i ona mora samostalno raspolagati svojim delom zajednički ostvarenog dohotka kako bi mogla samostalno obezbeđivati svoj razvoj i time unositi pozitivne tržišne inicijative i u proizvodnju.

Na kraju krajeva, danas je opštepoznato da se u svetu ostvaruje veoma visok stepen integracije trgovine i proizvodnje i da je trgovina postala u neku ruku »prozor u svet« za proizvodnju. Prema tome, i sama proizvodnja mora i te kako biti orijentisana na to da ima dobro opremljen i izgrađen takav »prozor u svet«. Ali, kad koncentracija dohotka u takvim organizacijama prevaziđe razvojne potrebe same trgovine, onda se — kako dosadašnja iskustva pokazuju — stvaraju osamostaljena finansijska sredstva, neke vrste »lutajući kapital«, koji počinje da ulazi u finansijske operacije bankarskog tipa, ali mnogo manje kvalifikovano nego banke. Očigledno je da u našem sistemu trgovina ne može imati takvu ulogu, odnosno takva sredstva moraju biti podređena ekonomskoj kontroli radnika kako u osnovnim organizacijama udruženog rada koje posluju preko trgovinskih organizacija, tako i onih u samim trgovinskim organizacijama.

Tezama za novi Ustav je, pored ostalog, predviđeno da se ekonomski odnosi proizvodnih i drugih organizacija udruženog rada, s jedne, i organizacija udruženog rada koje se bave poslovima prometa robe i usluga, s druge strane, uređuju u oblicima trajne saradnje na osnovu: međusobnog uticaja na poslovnu i razvojnu politiku, zajedničkog preuzimanja rizika i zajedničke odgovornosti za proširivanje materijalne osnove i povećavanje produktivnosti rada kako u proizvodnji tako i u prometu, kao i na osnovu odgovarajućeg učešća u dohotku ostvarenom takvom zajedničkom saradnjom i udruživanjem rada i dohotka. Dohodak koji se ovakvom saradnjom ostvari raspo-

ređivao bi se kao njihov zajednički dohodak, u zavisnosti od doprinosa tekućeg i minulog rada pojedinih osnovnih organizacija udruženog rada u proizvodnji i trgovini, odnosno u zavisnosti od toga koliko su te organizacije doprinele ostvarivanju tog zajedničkog dohotka.

Posebno se predviđa da se osnovne organizacije udruženog rada koje se bave poslovima izvoza i uvoza organizuju i posluju u skladu sa načelima trajne saradnje sa onim organizacijama udruženog rada za koje obavljaju uvoz i izvoz, da utvrđuju zajedničku politiku proizvodnje, izvoza, itd. Dohodak ostvaren ovom saradnjom takođe je njihov zajednički dohodak, one zajednički snose rizik i odgovornost za unapređenje proizvodnje, izvoza i uvoza itd.

Predlogom Teza takođe je predviđeno da se saveznim zakonom može propisati u kojim slučajevima i pod kojim uslovima je jedan ili drugi od ovih oblika udruživanja organizacija udruženog rada iz oblasti prometa sa proizvodnim i drugim organizacijama obavezan, a i način njihovog udruživanja, zajedničkog odlučivanja u takvim oblicima obaveznog udruživanja, snošenja rizika i raspodele zajednički ostvarenog dohotka na osnovu ravnopravnosti radnih ljudi.

Prema tome, Teze za novi Ustav ne idu na rasparčavanje trgovine i njenog dohotka, već na uređivanje takvih uzajamnih ekonomskih odnosa koji će, s jedne strane, podsticati trgovinu da se brine za razvoj proizvodnje, a s druge, podsticati i proizvodnju da se brine o unapređivanju trgovine.

Ove ocene i zaključci o bankama i trgovini odnose se i na druge slične organizacije i faktore u sistemu društvene reprodukcije. Tako, na primer, neki slični problemi mogu se zapaziti u praksi osiguravajućih zavoda. Proizvodne i druge organizacije ulažu znatna sredstva za osiguranje, a kad je takva rizična zajednica privrede suficitna, ne retko se događa da se sredstva tog suficita pretaču u deficitarna područja osiguranja, i to u ona van privrede, na primer,

u osiguranje automobila, i privatnih, umesto da se na neki način vraćaju privredi ili slivaju u neke njene rezervne ili slične fondove. Time ne želim da ulazim u raspravu da li je u sistemu osiguranja potrebno ili nije potrebno dozvoliti prelivanje sredstava između pojedinih zajednica rizika. Ali je, po mom mišljenju, sigurno da se to bez saglasnosti tih rizičnih zajednica, odnosno bez samoupravnog dogovora ne bi smelo rešavati, a to je, otprilike, i stav koji je izražen u Amandmanima i tezama za novi Ustav.

Razume se, ovim primerima nije iscrpena lista problema koja se odnosi na razne oblike otuđivanja viška rada od radničke klase odnosno udruženog rada, jer tu bi se moglo govoriti i o državi i o nekim interesnim zajednicama, i tako dalje.

Ali, kada se sva ta, više ili manje otuđena sredstva, o kojima sam govorio i o kojima nisam govorio, uzmu u celini, i kada se tome dodaju još razni državni fondovi, očigledno je da su to nekoliko puta veća sredstva nego ona koja ostaju na raspolaganju proizvodnim organizacijama. Tu je jedan od glavnih odnosno daleko najvažnijih izvora teškoća koje danas imamo u vezi sa nedostatkom kapitala u osnovnim organizacijama udruženog rada i u našoj privredi uopšte. A ujedno, takav način koncentracije i centralizacije sredstava proširene reprodukcije mora svakodnevno da rađa tendencije tehnokratsko-birokratskog monopola, a s tim zajedno i stihijski, a i svesni, otpor radničke klase protiv takvih tendencija i odnosa koji u sebi nose zametke klasne diferencijacije. I konačno, tu je i jedan od izvora naših ekonomskih teškoća.

Zato je krajnje vreme da naše društvo koncentraciju i centralizaciju društvenog dohotka, koji je inače neophodno potreban društvenoj reprodukciji, usmeri kanalima drugih ekonomskih odnosa, to jest onim kanalima o kojima je napred bilo reči.

DRUŠTVENO-EKONOMSKA SADRŽINA PRAVA RADNIKA PO OSNOVU MINULOG RADA

U našem sadašnjem pravnom i ekonomskom sistemu radnici raspolažu demokratskim pravom odlučivanja na svim nivoima udruženog rada. Međutim, između radnika i njegovog minulog rada, koji je koncentrisan i centralizovan u društvenoj akumulaciji, gubi se, ili bar bitno slabi direktna ekonomska veza — sem kad je reč o ulaganjima u njegovu sopstvenu radnu organizaciju. Zbog toga radnik ne samo da gubi realnu ekonomsku kontrolu nad raspolaganjem i rezultatima raspolaganja tom akumulacijom, već počinje da gubi i ekonomski interes za odlučivanje izvan svoje organizacije. A to je upravo glavni razlog što se na dnevnom redu pojavilo pitanje odnosa radnika prema njegovom minulom radu. Tu se ne radi samo o nekoj materijalnoj koristi koja bi radniku pripadala po osnovu njegovog minulog rada. U suštini, tu se, u prvom redu, radi o tome kako povezati radnika sa celovitim fondom društvene akumulacije, to jest kako obezbediti njegovu stvarnu ekonomsku kontrolu nad sudbinom dohotka odnosno opredmećenog minulog rada, kojim udruženi radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada, doprinose povećavanju zajedničkog društvenog fonda akumulacije, a time i zajedničkom naporu za povećanje produktivnosti društvenog rada u celini.

Ta ekonomska kontrola radnika ne znači samo neku administrativnu kontrolu, računsku kontrolu, niti samo neki sistem informisanja radnika. Tu se, pre svega, misli na direktnu povezanost radnikovog ličnog, radnog i životnog interesa sa načinom i rezultatima ulaganja ili raspolaganja odnosno gospodarenja minulim radom udruženih radnika, a time i njegovom, to jest, društvenom akumulacijom. Kad radnik raspolaže dohotkom on, u stvari, raspolaže i društvenom akumulacijom, vršeći time jednu društvenu funkciju. Ali od rezultata vršenja te funkcije treba da zavisi i njegov lični, radni i životni položaj,

naravno na osnovu ravnopravnosti u pravima i odgovornostima svih radnika u udruženom radu i njihove uzajamne solidarnosti. Međutim, kako se sada u nas najveći deo te akumulacije otuđuje od radnika koji je stvara, to se gotovo u istoj meri gubi i veza između tog direktnog radnikovog ekonomskog interesa i raspolaganja fondovima akumulacije. Time nastaju mogućnosti da neki drugi interesi, a ne interesi radničke klase, usmeravaju raspolaganje društvenim kapitalom. Na taj način radnikova direktna ekonomska kontrola počinje da slabi čak u samoj radnoj organizaciji, a pogotovu kad se radi o širim integracionim sistemima, bankama, trgovini, itd.

Formalna demokratska prava radnika u sistemu samoupravnog odlučivanja, znači, ne mogu sama po sebi sprečiti otuđivanje sredstava proširene reprodukcije od kontrole radnika, ukoliko se ne oslanjaju na direktan radnikov ekonomski interes za racionalnim raspolaganjem njima. Razume se, to zahteva i odgovarajući sistem ekonomskih odnosa, odgovarajuće pravne institucije i organizacione oblike. Teze za novi Ustav nastoje da taj problem reše prvenstveno utvrđivanjem odgovarajućeg položaja i uloge osnovne organizacije udruženog rada. Ali, biće svakako potrebne i druge zakonodavne i samoupravne mere u razvoju našeg društvenog sistema koje će obezbediti da osnovne organizacije udruženog rada zaista mogu ostvariti takvu ulogu u sistemu proširene reprodukcije.

Teze za novi Ustav, naravno, ne treba, a i ne mogu ulaziti u konkretne oblike i načine kroz koje će se u budućnosti rešavati pitanje povezivanja radničkog ličnog dohotka sa rezultatima gospodarenja minulim radom udruženog rada u čijem je stvaranju i radnik učestvovao. Ali, one, prvo, priznaju da je taj odnos jedan od odlučujućih faktora koji određuje položaj radnika u proizvodnim odnosima, i drugo, daju načelne polazne tačke za njegovo rešavanje putem zakonodavstva i samoupravnog sporazumevanja.

Pre svega, moram istaći da ekonomska prava radnika po osnovu minulog rada ni u kom slučaju ne mogu značiti deljenje društvene imovine, tj. deljenje sredstava za proizvodnju ili društvene akumulacije na radnike, bilo u obliku lične svojine, bilo u obliku nekakvog ličnog monopola radnika u raspolaganju tzv. »svojim delom« tih sredstava. O tome, zapravo, ne bi trebalo ni govoriti, jer bi svakome moralo biti jasno da bi to bilo uvođenje nesocijalističkih odnosa, a sem toga da je to i potpuno nerealno. Međutim, tu ogradu ipak ističem zato što se sada u nas — ponekad zbog nerazumevanja; a još češće i svesno, to jest radi unošenja dezorijentacije u diskusiju o Amandmanima, odredbe Ustavnih amandmana o minulom radu kritikuju ili tumače upravo na takav način. A, u stvari, tu je reč o praktičnim oblicima ostvarivanja prvenstveno sledećih načela:

prvo, da radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada imaju potpunu ekonomsku kontrolu nad dohotkom kojim upravljaju i tada kad se on nalazi u cirkulaciji sredstava udruženog rada, u procesu društvene reprodukcije;

drugo, da se sav dohodak, koji se ostvaruje u tom procesu, sliva u dohodak osnovnih organizacija udruženog rada; i

treće, da je rezultat koji osnovna organizacija ostvari u toj oblasti poslovanja — jedno od bitnih merila rada i u raspodeli ličnih dohodaka. Drugim rečima, predmet raspodele na lične dohotke može biti samo određen deo uvećanog dohotka koji osnovna organizacija udruženog rada postiže racionalnim gospodarenjem akumulacijom, a ne sam fond akumulacije, koji je neophodan za razvoj osnovne organizacije i za njeno uključivanje u razne oblike udruživanja rada i dohotka, a pogotovu ne fond sredstava za proizvodnju.

Neko će možda reći da se to i sada u nas događa svaki dan. Jer, dobre investicije, koje povećavaju produktivnost rada, donose radnoj organizaciji i veći dohodak. Istina je da se to već danas događa i izra-

žava u ekonomskom sastavu dohotka. Ali, upravo taj ekonomski sastav dohotka je više ili manje skriven od radnika, i to pre svega zato što kao takav ne igra gotovo nikakvu ulogu u načinu sticanja ličnog dohotka radnika. Drugim rečima, lični dohodak radnika je zavisan samo od toga da li je dohodak radne organizacije veći ili manji, ali ne i od toga koliko je u tom dohotku učešće tekućeg rada, a koliko učešće gospodarenja minulim radom. A upravo takvo stanje omogućuje da se sakriva dobar ili loš rezultat gospodarenja minulim radom pred radnicima i društvom, a i to da plodove minulog rada troše veoma često oni koji mu nisu ništa doprineli ili su mu, pak, malo doprineli svojim radom, dok oni koji su ga zaista stvarali ostaju bez ikakvih ekonomskih prava u tom pogledu. Takvo stanje, takođe, dovodi do toga da su radnici pretežno zainteresovani samo za investiranje u sopstvenu a ne i u drugu organizaciju jer — sa gledišta svog interesa — ne raspoložu nikakvim objektivnim merilom šta je za njih racionalnije, s obzirom na to da ne učestvuju u ukupnom dohotku organizacija koje udružuju dohodak. A posledica toga jeste da se onda kao arbitar neminovno pojavljuje stručno-upravljajući aparat, to jest poslovodni organi, koji odlučuju šta je racionalno, a šta nije — ali time stiču i stvarni monopol u raspolaganju akumulacijom. I najzad, u takvim uslovima i društvene obaveze, to jest porezi, doprinosi itd. često »udaraju« prilično linearno na lični dohodak radnika a time i na dohodak radnih organizacija što, u stvari, znači da taj pritisak više pogađa niskoakumulativne nego visokoakumulativne grane, grupacije i radne organizacije.

Zato Amandmani i Teze za novi Ustav zahtevaju da se rezultati poslovanja minulim radom, to jest akumulacijom, moraju iskazivati na takav način da budu očigledni svakom radniku. I zatim, taj rezultat mora da postane dovoljno stimulatívno merilo rada u sistemu raspodele ličnog dohotka prema radu, kako bi radnik zaista bio i materijalno, a ne samo

stvaralački, zainteresovan za stvaranje akumulacije, kao i za njeno najracionalnije ulaganje, odnosno za udruživanje rada i dohotka.

Kada sam govorio o učešću radnikovog ličnog dohotka u rezultatu gospodarenja minulim radom upravo sam mislio i na problem položaja radnika koji imaju duži radni staž. Sada se to pitanje, uglavnom, rešava u obliku dodatka na godine radnog staža. Međutim, taj dodatak se više shvata kao deo ličnog dohotka ili čak kao neka socijalna pomoć koja predstavlja finansijski teret za preduzeće. Pa čak da je to u socijalnom pogledu i najbolje rešeno, ipak, sâm oblik dodatka na staž je takav da ne povezuje radnikov lični interes sa interesima proširene reprodukcije. Stoga dodatak na godine radnog staža i ne može da igra onu ulogu u podsticanju akumuliranja ili ulaganja dohotka, koju bi morao da vrši.

Zato mislim da na taj problem ne smemo gledati kao na problem socijalnog zbrinjavanja starijih radnika. U stvari, reč je o elementarnim ekonomskim pravima radnika koji je iz godine u godinu tokom nekoliko decenija doprinosaio društvu višak svog rada i time omogućavao neprekidni razvoj proizvodnih snaga i produktivnosti društvenog rada. Na kraju krajeva, radnik ne može prestati da bude proleter drukčije nego tako da i njegov nagomilani minuli rad postane faktor njegovog materijalnog napretka i njegove socijalne sigurnosti. Zato dodatak na svoj lični dohodak po osnovi gospodarenja minulim radom radnik ne treba da prima kao neku nestabilnu socijalnu pomoć, već kao sastavni deo rezultata njegovog gospodarenja celokupnim sredstvima proizvodnje i proširene reprodukcije.

A pri tome — kao što sam već rekao — društvo bi trebalo da teži i ka tome da se lični dohodak radnika ne povezuje samo sa rezultatima rada njegove osnovne organizacije udruženog rada, nego sve više i sa rezultatima širih radnih zajednica u koje se njegova osnovna organizacija uključuje, a u krajnjem vidu i sa rezultatima celokupnog društvenog rada. A

zavisnost ličnog ekonomskog položaja radnika od rezultata celokupnog društvenog rada, a ne samo od njegovog ličnog rada ili rada njegove osnovne ili radne organizacije u kojoj se trenutno nalazi, je, na kraju krajeva, upravo onaj dugoročni strateški cilj koji naše socijalističko društvo već danas mora imati pred očima, da bi onda zaista moglo da čini one korake u tom pravcu koji su već danas mogući.

Razume se, u uslovima raspodele prema radu, radnik može da očekuje od šire zajednice udruženog rada ili od ukupnog društvenog rada samo udeo koji je u određenoj srazmeri sa njegovim sopstvenim radnim doprinosom rezultatu tog zajedničkog rada, to jest doprinosom kako tekućeg tako i minulog rada radnika. Pri tome ta srazmernost ne može biti, rekao bih, čisto računaska, a pogotovu ne može biti nekakav »kapital-odnos«. A takav bi odnos zaista mogao nastati ako bi radnici kako u radnoj organizaciji sa visokom, tako i u onoj sa niskom akumulacijom sticali lični dohodak, recimo, u istom procentu prema postignutom rezultatu zajedničkih ulaganja. Jer, na taj način bi onaj ko ima i ulaže velika sredstva automatski postigao, po osnovu gospodarenja minulim radom, i mnogo veće lične dohotke, nego onaj ko je raspolagao manjom akumulacijom. To bi, u stvari, značilo da radnici u organizaciji sa visokom akumulacijom prisvajaju u svoj lični dohodak višak tuđeg rada, koji se putem tržišta prelio u njihov dohodak.

Tu mislim, na primer, na takve činjenice kao što je različit položaj privrednih grana, grupacija i radnih organizacija u pogledu sticanja dohotka. Ilustracije radi, naveo bih sledeće podatke. Interna akumulativnost određenih grana i grupacija u Jugoslaviji izgledala je 1971. godine približno ovako: rudnici uglja 3%, poljoprivredno-industrijski kombinati oko 7%, železare nešto preko 8%, metalna industrija 10%, trgovina na malo 17%, robne kuće oko 25%, građevinske projektantske organizacije oko 28%. Dakle, razlike u uslovima sticanja dohotka su očigledno vrlo velike, to jest kreću se od 3% pa do 28% samo u

granama i grupacijama koje sam spomenuo, a u nekim drugim slučajevima ta stopa akumulativnosti je niža od 3%, odnosno viša od 28%.

Zašto je to tako, da li mora biti tako i šta treba učiniti da ne bude tako — u ta pitanja u okviru ovog izlaganja ne bih ulazio. Ali, te razlike čak i kad su ekonomski uslovljene, to jest i ako se ne mogu ukloniti, ne smeju da stvaraju suštinske razlike u ličnom ekonomskom položaju radnika. A sa praktične strane posmatrano, to znači da radnici u onim radnim organizacijama koje imaju, na primer, stopu akumulacije od 28% ne mogu u istom procentu da učestvuju u dohotku stečenom na osnovu gospodarenja tom akumulacijom kao i oni čija stopa akumulacije iznosi 3%. Prema tome, srazmernost o kojoj sam govorio, mora biti određivana zajednički utvrđenim merilima rada u društvu; ona zatim mora biti diferencirana i mora sadržavati potrebne elemente solidarnosti, kao i politike smanjivanja socijalnih razlika među radnicima u udruženom radu. No, i pored toga, u sadašnjim uslovima mora biti u određenoj meri prisutna i ona srazmernost između ličnog radnikovog doprinosa rezultatu raspolaganja akumulacijom, s jedne, i udelom minulog rada u njegovom ličnom dohotku, s druge strane, jer upravo ta srazmera dejstvovaće kao stimulatívni faktor u gospodarenju radnika svojim tekućim i minulim radom.

Pošto će se ta pitanja praktično rešavati daljom zakonodavnom i samoupravnom akcijom, ja danas, više ilustracije radi, nego kao ukazivanje na konkretne predloge, mogu da izrazim samo neka svoja mišljenja.

Što se tiče dugoročnog rešavanja tog problema na osnovama solidarnosti i uzajamnosti radnika, ono je pre svega povezano sa dubljom reformom našeg penzionog sistema, koja nam svakako predstoji. Naime, penzija ne bi smela da bude »kupljena« isključivo ličnim dohotkom radnika. Preko penzije treba da dođe do izražaja i ekonomsko pravo radnog

čoveka stečeno na osnovu njegovog minulog rada kao sastavnog dela društvenog bogatstva, u proizvodnim sredstvima. Štaviše, u interesu jačanja elemenata solidarnosti u tim odnosima, takav sistem finansiranja penzionog osiguranja bi, možda, u budućnosti mogao da igra određenu ulogu ne samo u isplaćivanju penzija posle završenog radnog staža, već i u ostvarivanju određenih materijalnih prava radnika po osnovu minulog rada, još dok on radi.

Međutim, i pored toga, mislim da u sadašnjim uslovima treba da težimo i unutar svake organizacije udruženog rada uspostavljanju, rekao bih, jedne povezujuće »karike« između napora i politike radnika u samoj osnovnoj organizaciji udruženog rada u pogledu stvaranja akumulacije kao fonda minulog rada i raspolaganja tim fondom, s jedne, i ličnog dohotka radnika, s druge strane. U kojim konkretnim oblicima će se takav odnos ostvarivati, predmet je svakako odgovarajućih analiza i na njima zasnovanih konkretnih odluka u samoupravnim sporazumima o udruživanju rada u svim oblicima udruživanja — od osnovne organizacije do najširih sistema udruženog rada. Ti oblici će, nesumnjivo, biti i stvar regulativne funkcije zakonodavstva o udruženom radu. Ali, u svakom slučaju, ti oblici bi, po mom mišljenju, morali biti takvi da taj deo dohotka nije automatski sastavni deo ličnog dohotka, već je zavisan od rezultata ostvarenih po osnovu udruživanja, odnosno ulaganja dohotka na raznim nivoima organizovanja udruženog rada. Time će radnik biti svestan da je dobro gospodarenje akumulacijom, kao i udruživanje dohotka po osnovu udruživanja rada, jedan od odlučujućih faktora njegovog ličnog ekonomskog položaja.

Mislim da bi rešavanje tog pitanja bilo znatno olakšano ako bi u nas značajniju ulogu dobila i kategorija radnikovog bruto dohotka, koji bi se formirao na osnovu dohotka osnovne organizacije udruženog rada, nakon izdvajanja akumulacije i drugih obaveznih doprinosa iz ukupnog dohotka. Naravno,

ta kategorija dohotka ne bi bila identična sa obračunskom kategorijom bruto dohotka po radniku već bi bila u suštini oblik radnikovog *ličnog* bruto dohotka, kao izvor radnikovog čistog ličnog dohotka i svih oblika društvenih doprinosa koji se plaćaju iz radnikovog bruto-ličnog dohotka. U formiranju tog radnikovog bruto dohotka mogla bi se onda jasno izraziti zajednička, to jest društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima utvrđena merila za raspodelu dohotka, kako po osnovu tekućeg rada, tako i po osnovu gospodarenja minulim radom, to jest sredstvima za proizvodnju, uključujući čak pre svega i akumulaciju. S druge strane, takav bruto dohodak radnika postao bi osnova za sve doprinose, poreze i druge obaveze društvu — osim onih, naravno, koje će se u skladu sa društvenim propisima pokrivati direktno iz dohotka radne organizacije, odnosno osnovne organizacije udruženog rada, kao i za sve druge obaveze u razmeni rada, na primer, prema zdravstvu, sistemu obrazovanja itd. Na taj način radnik bi preko stanja svog bruto dohotka imao uvid kako u ekonomske rezultate svoje osnovne organizacije i svih vidova udruženog rada u kojima ta organizacija učestvuje, tako i u sve vidove društvene potrošnje koja se finansira doprinosom iz radnikovog bruto dohotka.

U vezi sa ustavnim garantovanjem prava radnika po osnovu minulog rada u nas nekima izgleda nesocijalistički ili nepravedno ako radnik na osnovu gospodarenja svojim minulim radom stiče određene materijalne koristi u svom ličnom dohotku. Međutim, njima ne izgleda da je nesocijalistički i nepravedno kada se znatan deo dohotka koji je radnik stvorio svojim radom od njega ne samo otuđuje, nego se pri tome ne tako mali deo tog dohotka troši na takav način da iz njega čitav jedan društveni sloj može da izvlači dobar deo svog ličnog dohotka bez svoje radne zasluge ili sa relativno malo svoga rada.

Zatim, nekima izgleda potpuno pravedno i logično da se dohodak jednog radnog kolektiva prak-

tično prelije bez odgovarajuće naknade ili učešća u zajednički stečenom povećanom dohotku u drugu radnu organizaciju koja na taj način visoko podiže produktivnost svog rada i svoj dohodak, ali sve plodove te povećane produktivnosti rada pripisuje sebi, iako ona taj rezultat ne bi mogla postići bez minulog rada drugih radnika.

Naravno, minuli rad sam po sebi ništa ne proizvodi, pa prema tome i ne stvara nikakvu novu vrednost. Ali, društvena akumulacija, odnosno taj minuli rad, je isto tako proizvod rada kao i svaki drugi proizvod, pa prema tome predstavlja određenu nagomilanu vrednost. Ta vrednost, koja se izražava u vidu finansijskih sredstava, u socijalističkom društvu, dođuše, nema i ne sme da ima osobinu kapitala, to jest da se njome može sticati pravo na prisvajanje tuđeg viška rada odnosno vrednosti, kao što je to slučaj u kapitalizmu. Međutim, ona i dalje ima tu osobinu da je njome moguće kupiti novu tehniku i tehnologiju i otvarati nova radna mesta, čime se proširuje materijalna baza udruženog rada, povećava njegova produktivnost i dohodak društvenog rada. Prema tome, ako društvena akumulacija pripada svima koji rade, razumljivo je da i dohodak koji nastaje kao rezultat povećane opšte produktivnosti društvenog rada takođe mora da pripada svima koji su svojim živim i minulim radom doprineli takvim rezultatima, a ne samo onim radnicima koji su u pojedinoj radnoj organizaciji reprodukovali taj društveni kapital.

Kako se problem odvajanja radnika od minulog rada, o kojem sam malopre govorio, odražava u našoj svakodnevnoj praksi najdrastičnije pokazuje primer takozvanog »tehnološkog viška radne snage« koji nastaje prilikom uvođenja modernijih sredstava za proizvodnju. Svaki napredak u tom pravcu, ako se istovremeno u istom tempu ne otvaraju i nova radna mesta, znači pojavu pomenutog »viška radne snage« i počinje se govoriti o otpuštanju radnika ili o takozvanim »mrtvim« brigadama u radnim organizacijama, odnosno o poluzaposlenim radnicima itd. Kako

se onda od radnika može očekivati da u radničkom savetu ili na skupovima radnog kolektiva glasa za veću akumulaciju i veća ulaganja u razvoj tehnike i tehnologije, kao i za udruživanje dohotka sa drugim organizacijama, ako on time, u stvari, istovremeno glasa za to da izgubi svoje radno mesto u toj radnoj organizaciji, i to bez ikakvih njenih materijalnih obaveza prema njemu?

A što se tiče strahovanja da će radnik, time što će po osnovu gospodarenja svojim minulim radom stićati određene materijalne koristi, postati kapitalista ili akcionar — kao što neki govore — mislim da to može biti stvar više neozbiljne nego ozbiljne diskusije. Jer, prvo, on ne prisvaja višak tuđeg rada nego samo vraća sebi deo svog sopstvenog viška rada. A, zatim, taj deo njegovog sopstvenog viška rada, što mu ga društvo vraća kao nagradu za uspeh koji je postigao racionalnim gospodarenjem društvenim sredstvima za proizvodnju toliko je mali u odnosu na ono što on svojim radom daje društvu, da je gotovo nehumano mahati lažnim argumentom da će radnik postati kapitalista ako jedan deo ličnog dohotka bude stekao i na osnovu svog minulog rada.

Time ne želim da kažem da u praksi ne mogu nastati i određena izobličavanja takvih odnosa, ako se ne bi poštovale ustavne i zakonske odredbe. Ali Ustav daje sasvim dovoljno mogućnosti i instrumentata društvu i njegovim organima, sindikatima itd., da mogu da se suprotstave takvim tendencijama, ako se one budu pojavljivale.

Kao što sam već rekao, Amandmani zabranjuju akcionarsko-sopstvenički odnos prema društvenom kapitalu. Ali, s druge strane, oni omogućuju takozvanu obligaciju, odnosno ekonomski odnos koji je u suštini jedan specifični oblik kreditnog odnosa — u kome posednik obligacije ima pravo povraćaja uložених sredstava i odgovarajuće naknade, opet bilo u obliku fiksne kamate, bilo u obliku vremenskog ili kvantitativno određenog učešća u dohotku, kada on zajedno sa kolektivom preuzima i rizik za uspeh ili

neuspeh poslovnog poduhvata. Tu je reč, u stvari, o identičnim ekonomskim odnosima koji se pojavljuju i između osnovnih organizacija udruženog rada. I u ovom slučaju pravo na to učešće se gasi, čim su putem tog učešća vraćena uložena sredstva i dogovorena naknada. Jednako kao u prvom slučaju, i ovde je data mogućnost društvene intervencije i preduzimanja regulativnih mera radi obezbeđenja dosledne reprodukcije društveno-ekonomskih odnosa u skladu sa socijalističkim i samoupravnim karakterom našeg društva. Međutim, takvi i slični ekonomski instrumenti omogućiće da u našem ekonomskom sistemu teče slobodnija cirkulacija društvenih finansijskih sredstava i da naš privredni sistem postaje gipkiji i bogatiji u pogledu metoda i sredstava udruživanja rada i dohotka. A sve to je i prvi uslov za integraciju samoupravnog rada, ako želimo da se ona vrši putem demokratskog odlučivanja slobodnih radnika, a ne posredstvom državno-svojinskog ili tehnokratsko-upravljačkog monopola.

U odgovarajućem izgrađivanju tih ekonomskih odnosa je i suština odgovora na pitanje: šta znači kontrola radnika nad minulim radom, odnosno društvenim kapitalom? To je, u stvari, put i način da se radnik preko svoje osnovne organizacije udruženog rada uključuje u sve tokove društvene reprodukcije, i to tako da rezultate svih tih procesa uvek može da registruje u dohotku svoje osnovne organizacije udruženog rada, a time i u svom ličnom bruto-dohotku. Naš društveno-ekonomski sistem mora povezati taj krug cirkulacije minulog rada u stabilan sistem međusobnih ekonomskih prava i odgovornosti radnih ljudi i njihovih osnovnih organizacija udruženog rada i svih oblika njihovog udruživanja. Samo onda će samoupravni sistem zaista moći da funkcioniše sa manje ne samo državnog nego i tehnokratsko-upravljačkog i političkog mešanja spolja u samoupravno organizovani društveni rad.

NEKA PITANJA RASPODELE DOHOTKA I LIČNIH DOHODAKA

Najveća novina koja se Tezama za novi Ustav predviđa na području raspodele dohotka i ličnih dohodaka je svakako u posledicama koje proizlaze iz same činjenice da se sada na konto dohotka osnovne organizacije slivaju, pored dela dohotka udruženog rada koji je realizovan na tržištu, i svi drugi oblici dohotka koji se realizuju u celokupnoj cirkulaciji društvenih sredstava za proširenu reprodukciju.

Teze za novi Ustav polaze od načela da su radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada, odnosno u radnoj organizaciji i širim udruženjima, relativno slobodni u raspolaganju svojim dohotkom i kad se radi o određivanju nivoa lične i zajedničke potrošnje, ali su oni pri tome istovremeno odgovorni prema svim drugim radnicima u udruženom radu. To nije samo stvar socijalne pravednosti, odnosno težnje da se spreče suviše velike i neprihvatljive razlike u ličnim dohocima za približno isti rad. To je, istovremeno, i stvar međusobnih odgovornosti udruženih radnika u oblasti upravljanja zajedničkim dohotkom udruženog rada. Radnik, odnosno radni kolektiv, dužan je da sredstvima proizvodnje u društvenoj svojini i dohotkom svoje osnovne organizacije upravlja kao dobar privrednik, to jest da njime raspolaže kao delom ukupnog dohotka udruženog rada, ili bolje rečeno, kao delom dohotka ukupnog društvenog rada, a ne kao sredstvima sa kojima može da radi šta hoće. Zato su svaki radnik i svaka osnovna organizacija udruženog rada dužni da vode računa i o položaju drugih radnika i drugih radnih, odnosno osnovnih organizacija. Oni su dužni da se prema njihovim interesima odgovorno ponašaju i da svojom nedisciplinom ili egoizmom pojedinih grupa ne zakidaju onu zajedničku akumulaciju koja je neophodna za razvoj zajedničke materijalne baze udruženog rada.

Malo konkretnije bih označio tu međusobnu ekonomsku i drugu odgovornost radnika u vezi sa raspodelom dohotka. Ranije sam izneo podatak da je stopa interne akumulacije u jugoslovenskim rudnicima uglja iznosila 1971. godine svega 3°%, dok je u projektantskim organizacijama iznosila 28°%. Znači, pored toga što je dohodak društveno-ekonomski odnos, u kome radnik ima pravo da raspolaže i svojim tekućim i minulim radom, on je istovremeno i ekonomska kategorija koju kao takvu tek treba raščlaniti. Očigledno je, recimo, da ona osnovna organizacija koja prema jedinstvenim merilima ima internu stopu akumulacije 3°%, ima relativno manju obavezu prema drugim radnicima nego ona osnovna organizacija koja ostvaruje stopu akumulacije od 17°%, 20°% ili 28°%. Ako ove druge osnovne organizacije neodgovorno troše suviše velik deo svog dohotka na lične dohotke, koji su mnogo viši od ličnih dohodaka u drugim organizacijama za isti rad, onda one očigledno ne troše samo rezultate svoga rada, već i zajedničke rezultate udruženog rada. Time one smanjuju i akumulaciju celog društva i oštećuju druge organizacije udruženog rada. To je, pored ostalog, jedan od faktora koji dovodi i do socijalne nejednakosti radnika, odnosno do većih ili manjih socijalnih razlika u društvu.

Ako bismo, pak, želeli uvesti neku linearnu raspodelu i oduzeti »viškove« tamo gde se oni pojavljuju, poremetili bismo, s jedne strane, sve objektivne tokove ekonomskog razvoja na osnovu kojih se koncentriše više akumulacije tamo gde je i produktivnost rada viša, pa se samim tim stvara i materijalna baza i podsticaj stalnoj borbi za povećanje produktivnosti rada, za razvoj i modernizaciju tehnike i tehnologije. S druge strane, to bi dovelo do mehaničkog prelivanja dohotka iz visoko produktivnih u nisko produktivna područja društvenog rada, što bi omogućavalo da i nisko produktivne organizacije koje, u stvari, treba da budu likvidirane ili sanirane i dalje žive na teret smanjivanja dohotka

drugih radnih kolektiva. A to bi značilo da društvo rasipa, odnosno neracionalno koristi akumulaciju i da smanjuje takođe svoje mogućnosti za rešavanje problema socijalnih razlika.

Prema tome, to ne može biti put za uređivanje ekonomskih odnosa u sistemu dohotka zasnovanog na samoupravljanju. Iz tih razloga je, takođe, nemoguće doneti propise za nekakvo linearno određivanje kvantitativnih odnosa u raspodeli dohotka na lične dohotke i akumulaciju. Mora se, naprotiv, razviti čitav jedan sistem samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja.

Taj sistem se, naravno, mora oslanjati i na određene, čak veoma autoritativne, društvene regulativne funkcije i intervencije. Ali, ipak, ne može se sve svesti na to. Jedan takav sistem društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja, oslonjen na društvenu regulativnu ulogu, omogućiće da sami radnici, ne samo u svojoj osnovnoj organizaciji udruženog rada, nego i zajednički, to jest preko sindikata, i međusobnim samoupravnim dogovorima utvrđuju odgovornost svake pojedine osnovne organizacije u okviru zajednički utvrđenih merila rada. To neće biti nimalo jednostavan ni lak posao, ali on je neophodan. U stvari, mi smo već počeli sa praksom društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja o merilima za raspodelu dohotka. Ne tvrdim da je takav način rešavanja tih problema najbolji, a pogotovo da može biti večit. Naprotiv, to je izrazito prelazno sredstvo socijalističkog društva. Ali, sve dok jedno buduće visokorazvijeno socijalističko društvo materijalno ne bude u mogućnosti da postepeno, u sve većoj meri napušta načela raspodele prema radu i zamenjuje ih raspodelom prema potrebama, takve društvene konvencije moraju da postoje i da vrše svoj uticaj u pravcu najveće moguće ravnopravnosti radnih ljudi u udruženom radu u primeni načela raspodele prema radu. Naime, u našem socijalističkom društvu nedopustivo je da svako sam za sebe utvrđuje merila raspodele. Na osnovu takvog meha-

nizma društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja lakše će se doći i do istinskih racionalnih rešenja za probleme onih neopravdanih razlika u ličnim dohocima radnika koje nastaju zbog različitog položaja grana ili radnih organizacija na tržištu, to jest zbog različitog obima društvene akumulacije koju oni mogu da steknu na osnovu svoga rada.

Praksa društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja u raspodeli ličnih dohodaka prema radu tek je na svom početku i pokazuje, po mom mišljenju, prilično ozbiljne slabosti, iako se ne može poreći da je donela i određene koristi. Zato je ostvarivanje sporazuma i dogovora u toj oblasti neophodno stalno pratiti, kritički analizirati i u kraćim periodima podvrgavati neophodnoj reviziji.

Moj je utisak da su postojeći društveni dogovori o raspodeli dohotka za sada suviše usmereni na kvantitativno određivanje *nivoa* ličnih dohodaka, a premalo na utvrđivanje onih kvantitativnih i kvalitativnih *merila* za rezultate rada, od kojih je, pre svega, zavisan veći ili manji dohodak osnovne organizacije udruženog rada. Po mom mišljenju, radnikov bruto dohodak morao bi da bude manje zavisan od obima dohotka kojim upravlja osnovna organizacija, a više od toga koliko je zajednički i pojedinačni rad i radnik doprineo porastu ili pak smanjivanju tog dohotka. Zato bi se spomenuti društveni dogovori morali, po mom mišljenju, manje baviti, rekao bih, kvalifikacijama i radnim položajima čoveka — jer time moraju da se bave pojedine organizacije udruženog rada više nego samo društvo, kao i cifarskim rasponima između ličnih dohodaka, a što je danas pretežna praksa. Oni bi se morali više baviti rezultatima radnikovog tekućeg i minulog rada, odnosno, bolje rečeno, doprinosom toga rada ukupnom rezultatu osnovne organizacije i svih drugih vidova udruženog rada u kojima ta organizacija učestvuje. Sem toga, često se suviše paušalno određuju razni »plafoni« za lične dohotke, koji zato ne pogađaju one koji za malo rada primaju relativno veliki dohodak,

već često upravo one čiji je rad od odlučujuće važnosti za razvoj i napredak radne organizacije.

Lično mislim da je, na primer, takozvano plafoniranje ličnog dohotka u oblasti političkih i sličnih institucija i organizacija ne samo korisna, već i neophodna mera, da bi se sprečila karijeristička jagma za takvim osetljivim društvenim funkcijama. Ali ta ista mera može u oblasti proizvodnog, i samoupravnog stvaralačkog rada uopšte, naneti često više štete nego koristi. Mi sada zbog takvih mera već dolazimo u situaciju da kvantitativna i kvalitativna merila za najkvalifikovaniji rad prosto zamenjujemo formalnim školskim svedočanstvima i mehaničkim određivanjem raspona u ličnom dohotku prema formalnim kvalifikacijama. Posledica toga je, na primer, da se sve više smanjuje razlika između ličnog dohotka inženjera koji obavlja više-manje rutinski rad i inženjera koji svojom stvaralačkom inicijativom odlučujuće utiče na ukupni rezultat rada pojedine radne organizacije, jer obojica imaju iste formalne kvalifikacije. Bojim se, ako se takav pristup rešavanju tih problema u nas ne izmeni, da upravo najsposobniji ljudi neće biti dovoljno stimulisani za rad. Jer, ista visoka školska kvalifikacija ne znači uvek i istu visoku stvaralačku sposobnost.

SAMOUPRAVNE INTERESNE ZAJEDNICE

Već u prvoj fazi ustavnih promena, to jest Amandmanom XXI, utvrđen je princip da radnici slobodnom i neposrednom razmenom svoga rada sa radom radnika u radnim organizacijama u oblasti obrazovanja, nauke, zdravstva i drugih društvenih delatnosti, kao delom jedinstvenog procesa društvenog rada, obezbeđuju svoje određene radne i životne, lične i zajedničke, potrebe u tim oblastima. Podsetio bih samo da su ove oblasti i u buržoaskom društvu, a i u prvim fazama razvoja našeg društva, materijalno bile pre svega vezane za državu, za budžet i državne

poreze. Suštinska promena u tom pogledu, koju želimo da doslednije utvrdimo novim Ustavom i da ostvarimo u našem društvu, svodi se, u stvari, na to da odnosi između korisnika obrazovnih, zdravstvenih i drugih usluga, a i svih kulturnih vrednosti, s jedne, i radnih ljudi koji te usluge pružaju, s druge strane, budu u najvećoj mogućoj meri stvar samoupravnog sporazumevanja i udruživanja radnih ljudi, a stvar države samo utoliko ukoliko se radi o njenoj Ustavom i zakonima utvrđenoj regulativnoj funkciji. Reč je, prema tome, o krupnoj promeni u odnosima između radnih ljudi u oblasti zadovoljavanja takvih njihovih radnih, životnih i kulturnih potreba. Promene u tim odnosima su, u stvari, već započete, ali će im predstojeće ustavne promene dati još određeniji pravac i podstrek.

Reč je, dakle, o takvim oblicima samoupravnih odnosa, bilo neposredno među zainteresovanim organizacijama — recimo, radnim organizacijama u proizvodnji, u zdravstvu, bilo u okviru ili između interesnih zajednica — gde se u procesu udruživanja rada pojavljuju partneri, čiji se rad ne razmenjuje ni posredstvom tržišta, ni posredstvom državnog budžeta, već u specifičnim oblicima direktnog međusobnog dogovaranja i sporazumevanja. Očigledno je da partneri u ovom dogovaranju moraju biti u ravnopravnom odnosu, upućeni na to da se sporazumevaju, a ne da se nadglasavaju. Oni to mogu da čine i bez zajednički organizovane interesne zajednice, to jest neposrednim ugovorom. Ali, u određenim delatnostima, recimo u obrazovanju, zdravstvu ili kulturi itd., svakako je bolje da se partneri ne dogovaraju samo o međusobnim ekonomskim odnosima koji se tiču »cene« usluga, već i o zajedničkom doprinosu razvoja tih delatnosti, planiranju njihovog razvoja, određivanju ciljeva tog razvoja itd. Upravo za ove delatnosti u Tezama za novi Ustav predviđa se organizovanje takvih interesnih zajednica u kojima će se delegati oba ili više partnera stalno, organizovano i ravnopravno dogovarati, kao što sam rekao, kako

o »cenama« usluga tako i o razvoju i oblicima udruživanja rada i dohotka. Ta ravnopravnost doći će do izražaja bilo u obliku određenog ugovornog odnosa u finansiranju, bilo u obliku dvodomnog ili sličnog odlučivanja u skupštinama samoupravnih interesnih zajednica.

Druga karakteristika interesnih zajednica, koja će biti adekvatnije izražena u novom Ustavu i koja će vremenom sve više dobijati u snazi i ulozi, jeste solidarnost, odnosno zajednička briga ljudi za njihov socijalni, kulturni i društveni položaj. Sve je očiglednije da moramo posvetiti mnogo veću pažnju međuzavisnosti radnih ljudi u tim oblastima; međuzavisnosti koja istovremeno traži i postepeno uspostavljanje i razvijanje takvih samoupravnih fondova zajedničke potrošnje putem kojih će se postepeno smanjivati i socijalne razlike, odnosno u sve većoj meri unositi elementi raspodele prema potrebama. Naravno, svemu tome mora biti prilagođena i organizaciona struktura pojedinih interesnih zajednica.

Uporedo sa tim biće neophodno povezati i interesne zajednice sa celokupnim društvenim sistemom u tom smislu da one ne budu zatvorene u sebe, nego da u određenim pitanjima budu odgovorne i društvu kao celini, osobito ako je delatnost neke interesne zajednice od posebnog društvenog interesa. Naravno, tu je neophodna i određena regulativna uloga države. Kada se, na primer, u interesnoj zajednici ne postigne odgovor o visini stope obaveznog zdravstvenog osiguranja ili doprinosa za obrazovanje, određena društveno-politička zajednica mora imati mogućnost da interveniše da se takva odluka donese, ili da je ona sama donese, ako ne bi mogla da je donese interesna zajednica. Jer, jasno je da se tako važna oblast zadovoljavanja ljudskih potreba ne može prepustiti stihijskom razvitku. Sem toga, u tim područjima često će biti neophodna i državna inspekcija.

A takav će sistem samoupravnih odnosa u tim takozvanim »neprivrednim« delatnostima — iako to

nije pravi naziv za te vrste društvenog delovanja i stvaranja — istovremeno omogućiti i to da i radni ljudi u tim oblastima društvenog rada budu u istim društveno-ekonomskim odnosima, u istom društveno-ekonomskom položaju, kao i oni u materijalnoj proizvodnji i u privredi uopšte . . .

SAMOUPRAVLJANJE U BUDUĆNOSTI

Jedno od čestih pitanja u vezi sa razvojem sistema samoupravljanja jeste i to koliko su koraci koje činimo sadašnjim ustavnim promenama »na kursu« one budućnosti koju predviđa savremena nauka, odnosno naučno-tehnička i tehnološka revolucija.

Moje lično mišljenje je da su te promene upravo na tom kursu, jer kad ne bi tako bilo, ni samoupravni odnosi se ne bi mogli održati. Karakter i struktura udruženog rada će se svakako u budućnosti menjati. Oni se već sada dosta brzo menjaju u tom smislu što će u budućnosti sve manje ljudi biti zaposleno u neposrednoj materijalnoj proizvodnji. A i oni koji budu angažovani u toj proizvodnji biće, u stvari, više visokokvalifikovani upravljači tehnikom i tehnologijom, nego radnici u današnjem smislu te reči. Sve više ljudi — u krajnjem rezultatu ogromna većina njih — biće angažovani u drugim sferama ljudskog stvaralaštva, oslanjajući se na zajedničke rezultate društvene i materijalne proizvodnje kojom će neposredno rukovoditi, kao što sam rekao, relativno vrlo mali broj ljudi. Samim tim će i klasna svojina radnika sve više postajati svojina svih građana, a i težište samoupravne organizacije društva će se iz oblasti materijalne proizvodnje, rekao bih, u sve većoj meri pomicati prema širim i globalnijim oblastima društvenog stvaranja i uređivanja odnosa među ljudima.

A u jednoj još uvek relativno dalekoj budućnosti, kada ljudi budu sve više upravljali celokupnom materijalnom proizvodnjom približno na način

na koji danas upravljaju najmodernijim elektrocen-
tralama, sigurno je da će i društveni položaj čoveka
i odnose među ljudima sve manje određivati tekući
lični rad, a sve više ukupni rezultat društvenog rada
i stvaranja. Ali, ne samo to. Prostor samoupravne
slobode toliko će se proširiti da samoupravna demo-
kratija neće više biti oblik vlasti za zaštitu socija-
lističkih proizvodnih odnosa, već slobodan odnos
stvaralačke saradnje među ljudima.

Naše društvo je, doduše, tek na početku toga
puta. Ali koraci koje sada činimo upravo su koraci
u pravcu takvih dugoročnih ciljeva i to kako u druš-
tveno-ekonomskim odnosima, tako i u daljem raz-
voju našeg političkog sistema. Jer, sistem odnosa koji
se izgrađuje u našoj zemlji omogućuje da se, uporedo
sa daljim razvitkom proizvodnih snaga, i težište
radnikovog društvenog i ličnog položaja sve više
prenosi sa tekućeg ličnog rada na rezultat ukupnog
društvenog rada. Zatim, takav ekonomski odnos
omogućuje da se radni ljudi u proizvodnji sve nepo-
srednije povezuju sa radnim ljudima u svim drugim
oblicima društvenog rada i stvaranja. Pri tome radni
ljudi, preko samoupravne kooperacije i drugih oblika
udruživanja, prenose dohodak realizovan u sferi ma-
terijalne proizvodnje u sve druge sfere društvenog
rada i stvaranja. Na taj način udruženi radni ljudi
u materijalnoj proizvodnji i u svim drugim sferama
društvenog rada na samoupravni način preuzimaju
na sebe ulogu koju bi inače morao vršiti neki mono-
polistički distributer društvenih sredstava. A time
oni istovremeno otvaraju i pripremaju put ka takvim
višim oblicima socijalističkog samoupravljanja u ko-
jima će materijalna proizvodnja doslovno sve više
postajati samo zajednička materijalna baza slobodne
zajednice proizvođača, a ne i težište samoupravnog
sistema, kao što jeste i mora biti danas.

To, između ostalog, znači da se i dostignuća sa-
vremene naučno-tehnološke revolucije mogu u punoj
meri uključiti u takav razvoj proizvodnih i druš-
tvenih odnosa, a da se pri tom čovek ne potčinjava

tehnokratskom monopolu, već obrnuto, da tehnika i tehnologija postaju sredstvo čoveka koji se bori za takve dugoročne ciljeve. Jer, na kraju krajeva, rad čoveka u budućnosti — to će biti nauka i ostvarivanje te nauke. Dakle, ne samo državna, već i objektivna tehnološka prinuda biće — u pogledu uticaja na odnose među ljudima i položaj čoveka u društvu — postepeno potiskivana u sve uže granice dejstvovanja.

Mogli bismo, dakle, sa uverenjem reći da su revolucionarni koraci koje sada činimo promenama u ustavnom sistemu, u društveno-ekonomskim odnosima i u oblasti idejne i političke akcije, ne samo u skladu sa našim današnjim potrebama, već će oni u svom konačnom rezultatu značiti i uklanjanje, odnosno postepeno prevladavanje određenih faktora i prepreka koji bi svojim negativnim uticajima na društvena kretanja mogli pomutiti upravo onu perspektivu dugoročnog razvoja, o kojoj sam napred govorio.

NAPOMENA

Ovo drugo izdanje knjige *»Samoupravljanje i društvena svojina«* sadrži i izvesne izmene i dopune i to u radu *»Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi«*. Izmene se uglavnom odnose na izvesna preciziranja u tekstu, dok su dopune, koje je autor izvršio pripremajući italijansko i francusko izdanje ove rasprave, vidnije i značajnije, posebno u VI odeljku (*»Reprodukcija socijalističkih i samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa«*), te na njih valja ukazati. Prva dopuna odnosi se na ekonomsku strukturu dohotka i odnosa u raspoređivanju i raspodeli dohotka, a druga veća dopuna odnosi se na ulogu plana i planiranja u uslovima socijalističkog samoupravljanja.

Ove izmene i dopune preuzete su iz drugog izdanja ove rasprave, objavljene u ediciji *»Radničke štampe«* (Beograd, 1976).

Drugi deo ove knjige pod naslovom *»Ustavne promene u oblasti društveno-ekonomskih odnosa«* predstavlja tematski izbor iz intervjua koje je Edvard Kardelj dao RTV Ljubljana i RTV Beograd tokom aprila 1973. godine. Ovi intervjui objavljeni su u knjizi *»Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena«* u izdanju *»Komunista«*, maja 1973. godine, kao i u prvom izdanju knjige *»Samoupravljanje i društvena svojina«* (BIGZ, 1973). Ovde se objavljuje u neizmenjenom vidu.

SADRŽAJ

PROTIVREČNOSTI DRUŠTVENE SVOJINE U SAVREMENOJ SOCIJALISTIČKOJ PRAKSI — — —	5
I. Razvoj oblika društvene svojine — — — —	7
II. Protivrečnosti društveno-svojinskih odnosa —	33
III. Integracija rada i društvenog kapitala pod kontrolom radnika — — — — —	49
IV. Dvojaki karakter dohotka — — — — —	71
V. Dohodak udruženog rada i lični dohodak radnika	97
VI. Reprodukција socijalističkih i samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa — — — — —	109
USTAVNE PROMENE U OBLASTI DRUŠTVENO-EKONOMSKIH ODNOSA — — — — —	155
Klasna suština tehnokratizma — — — — —	157
Dosadašnji oblici koncentracije društvene akumulacije — — — — —	160
Integracija rada i društvenog kapitala pod kontrolom radnika — — — — —	165
Suština povezivanja tekućeg i minulog rada	168
Ostvarivanje ekonomske funkcije društvenog kapitala u nas — — — — —	170
Udruživanje rada i društvenih sredstava u praksi	172
Društveno regulisanje i usmeravanje udruživanja rada i dohotka — — — — —	180
Težište izmena u sistemu proširene reprodukcije	183
Ekonomski odnosi pri zajedničkom ulaganju sredstava — — — — —	185
Uloga banaka u sistemu proširene reprodukcije	191
Ekonomski odnosi trgovinskih i proizvodnih organizacija udruženog rada — — — — —	196
Društveno-ekonomska sadržina prava radnika po osnovu minulog rada — — — — —	200
Neka pitanja raspodele dohotka i ličnih dohotaka — — — — —	212
Samoupravne interesne zajednice — — — — —	216
Samoupravljanje u budućnosti — — — — —	219
Napomena — — — — —	222

E. Kardelj, SAMOUPRAVLJANJE I DRUŠTVENA SVOJINA.
Džepna knjiga Beogradskog izdavačko-grafičkog zavoda. Izdanje i
štampa: BIGZ, Bulevar vojvode Mišića, 17. Tiraž: 10.000. Za izdavača:
Vladimir Stojšin. Telefoni: 653-121 (uredništvo), 650-933 (plasman) i
653-058 (džepna knjiga). Tekući račun za sve uplate: 60802-603-17522

Beograd, 1979.

Red. br. 172.

